

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

ПРЕДОК

**« МИ ПРОСТО ЙШЛИ.
У НАС НЕМА
ЗЕРНА НЕПРАВДИ ЗА СОБОЮ »**

М. Шевченко

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ІЗ БЕЛЕТРИСТИЧНОЇ СПАДЩИНИ

Художник
ІВАН ГАВРИЛЮК

КИЇВ
«ВЕСЕЛКА»
1990

Книгу «Предок» складають
найяскравіші твори з художньої спадщини
видатного вітчизняного історика і вченого,
одного з найбільших поборників української духовності
Михайла Грушевського, що після довгих
десятиліть замовчування прийдуть до нашого сучасника.
Ці твори розкриють ще одну
непересічну сторінку його могутнього обдарування —
талант белетриста. Провідна тематика — історичні сюжети,
роздуми, соціально-побутові картини з життя
українського народу.

Видання ілюстроване
рідкісними фотоматеріалами.

Упорядкування, післяслово та примітки
кандидата історичних наук
С. І. Білоконя

Упорядник фотоілюстрацій
та редактор
А н д р і й Д е м и д е н к о

Друкується за виданням:
Грушевський М. Під зорями — Х.:
Коопер. вид-во «Рух», 1928

Г 4702640101—264 БЗ—13—24.90.
М206(04)—90

ISBN 5-301-01152-9

© Сергій Білокінь, 1990,
упорядкування, післяслово,
примітки
© Андрій Демиденко, 1990,
упорядкування фотоілюстрацій
© Іван Гаврилюк, 1990,
ілюстрації

ЯК Я БУВ КОЛИСЬ БЕЛЕТРИСТОМ

Сорок літ тому в фельетонах львівського «Діла» за 1885 рік (ч. 66—8) було надруковане моє оповідання «Бех-аль-Джугур», написане на початку того року, в місяці лютім. Номери газет з цим оповіданням одержав я кілька років пізніше і навіть докладних відомостей про те, що і де надрукувалося, довго не мав, але мені досить було, що мої перші оповідання, надіслані під весну того року Ів. Сем. Нечую-Левицькому, були передані ним до Львова для надрукування, — значить, були признані вартими друку. Повідомляючи мене про це, покійний Іван Семенович написав, що в Херсоні ладиться літературний збірник, і дав мені адресу пок. Дмитра Васильовича Марковича, що, служачи тоді в Херсоні, був одним з ініціаторів збірника (чи головним-таки зачинателем цього діла), щоб я надіслав йому щось до друку. Я послав йому оповідання «Бідна дівчина», написане літом того ж таки 1885 року, і Маркович в скорості повідомив мене, що оповідання це прийнято до збірника «Степ» і пішло вже до цензури. Такий успіх піддав мені віри, що белетристика — це моє покликання, та сфера, в котрій я можу послужити національному українському життю. Мені здавалось, що я знайшов себе як письменник і моя дорога стелиться передо мною ясно і виразисто.

Це був великий момент в моїм житті. Мені тоді скінчилось дев'ятнадцять літ, і я був у останнім класі гімназії. Батько — педагог за професією і покликанням — умисно віддав мене до школи пізно, до класу значно нижчого, ніж мої можливості, аби я не мав труднощів в науці; і вона справді не завдавала мені труда, хоч я вважався кращим учнем не тільки свого класу, але й цілої гімназії. Я мав багато вільного часу, і, ставши бібліотекарем великої і гарної гімназійної бібліотеки (вона обслуговувалася самими гімназистами, під номінальним наглядом офіційного бібліотекаря), я, можна сказати — плавав у книжному морі і впивався ним. Письмен-

ство, літературна праця ввижались мені найкращим уділом на землі, а загострене національне почуття і культ громадського обов'язку, прищеплений батьками, в сумі зробили для мене свого роду завданням життя — вести роботу на ниві українського письменства, в інтересах українського життя.

Обставини склалися так, що мої батьки, щиро прив'язані до рідної Київщини, опинилися на Кавказі, серед російської і зросійщеної людності, і тільки раз на три роки мій батько діставав довшу вакаційну відпустку, котру використовував для об'їзду широко розгалуженої рідні своєї, а ще більше — моєї матері. Він використовував ці об'їзди на те, щоб скріпити й поглибити в мені пієтизм до рідного краю, його природної краси, етнографічних особливостей, мови, пісні, поезії. Не будучи активним українцем в теперішньому розумінні, але відзначаючись поетичним почуттям, він відчував живо красу українського життя і його традиції і передав це мені. Тільки те, що в його спокійній, ясній, зрівноваженій натурі жило більш пасивно, в сфері внутрішніх переживань, майже не впливаючи на його діяльність, в моїй напруженій, нервовій вдачі набирало характеру домінуючого стимулу для мого мислення, уяви й чуття. Я був самітним мрійним молодиком, заглибленим у свої внутрішні переживання; годинами міряючи чи то стежки батьківського садка, чи то порожній, незвичайно до в'язничого схожий гімназійний двір, вимріявав я довгі фільми своєї майбутньої діяльності: образи, розмови, такі яскраві, що вони приводили мене до повної втоми і вичерпання, — а руховою силою того всього був, звичайно, мотив національний.

Відірваність від рідного краю, постійне пробування серед чужородців (я був пансіонером гімназії в Тіфлісі, де буквально не було ні одного українця, — а й поза гімназією не знаходив нікого), з другого боку — незвичайно різнобарвний національний склад людності, серед котрої доводилось обертатись, атмосфера національних питань і конфліктів різних місцевих культур з російським централізмом — все це екзальтувало мої

національні почуття й робило їх осередком моїх дум та емоцій. Мета, зміст і щастя життя уявлялися мені в тім, щоб послужити національному українському відродженню. Я був знайомий з історією відродження слов'янських народів. «Історія Славянских Литератур» Пипіна й Спасовича належала до найбільш дорогих мені книг. В «Істор. Вѣстникъ» я відшукав начерки з історії нової укр. літератури покійного М. І. Петрова, читав і перечитував їх із захопленням. Навпаки — «Задачи украинофильства» Костомарова наповняли мене тяжким сумом. Слабкий розвиток українського відродження, розпорошеність української інтелігенції, занедбання нею свого обов'язку перед без'язикою і безосвітньою народною масою, відречення від славного минулого, від таких скарбів рідної народності — здавались мені все-світньою ганьбою і безчестям, яке крило й мене, й усі живучі покоління — поскільки б вони не хотіли прикласти рук до того, аби від того безчестя очиститись.

Справа при тім уявлялась мені — як у всіх тих історіях національних відроджень — головною з формального боку: національного усвідомлення, засвоєння мови, розвитку літератури — популярної, мистецької і наукової. Розуміється, основним змістом того уявлялись визвольні, демократичні, дещо соціалістично зафарбовані Кирило-Мефодіївські ідеї — так як інтегральним змістом російської культури мислилися ідеї Белінського і Щедріна, народництво 1840—60-х років і т. д. Але далі моя думка не заглиблювалась. У мене не було знайомих ні з революційних російських гуртків, ні з радикальних українських. Діяльність української еміграції і її розходження з київською громадою залишались мені цілком невідомими. Програма діяльності таким чином дуже спрощувалась.

І так спровадивши собі з Києва кілька книжок, які можна було купити на тодішнім безконечно убогим київським ринку, з «Києвскою Стариною» в руках, — котру сюрпризом виписав для мене батько (ніяких українських видань в місцевих бібліотеках, розуміється

ся, не було), — я постарався використати вакації 1884 р., щоб увійти в українську літературну роботу, або краще сказати — в процес українського писання. Пригадую собі таке перше оповідання — «Страшний свідок», чистої води пробу пера, на цілком пусту романтичну тему, котрої архаїчну шаблонність я сам відчував, але просто брав як «сочинение на заданную тему». Потім була більш серйозна проба — на власних, дуже болючих переживаннях: «Остання кутя», — де я хотів змалювати поезію українського різдвяного обряду. Далі дещо з соціальної сатири — «Унтер-офіцер Трохим Скавучак», коли не помиляюсь, тип до крайності задоволеного з своїх талантів і успіхів малоросійського унтер-офіцера — за модель служив мені один «дядька» нашого гімназійного пансіону. Нарешті серію цих перших «проб пера» вінчав отой екзотичний образок «Бех-аль-Джугур» — на тему тодішньої окупації англійцями Судану: боротьби з повстанням Магді і приборкання місцевої магометанської людності. Я вклав сюди свої тодішні визвольні й антиімперіалістичні настрої. Використовуючи своє деяке практичне знання магометанського світу, щоб конкретизувати свої гадки й надати своєму оповіданню місцевого кольору, я писав як український патріот і противник насильства й експлуатації колоніальних народів так званими висококультурними: іронізував з хиткої моралі і релігійного лицемірства цих імперіалістичних експлуаторів. Написавши це оповідання в лютому 1885 р., я відчув, що зробив дещо цінне. В цій гадці поза моїм внутрішнім переконанням мене підтримував прихильний відгук найбільш авторитетного з учителів нашої гімназії М. В. Горяева, з котрим я був в приязних відносинах і читав йому ці свої початкові оповідання.

Тому я наважився надіслати їх на перегляд, відгук і використання І. С. Нечую-Левицькому, з котрим я списався, прочитавши в тих же начерках Петрова, що він займає посаду вчителя в Кишинівській гімназії. В тодішній літературній генерації це була найбільш визначна і для мене доступна фігура, і я рішивсь віддатися під її патронат. Побоюючись провалу, я підписав першого

листа якимось криптонімом і просив відписати на ім'я одного з своїх товаришів. І яка ж то була радість для мене, коли тижнів через два цей мій товариш подав мені грубенького листа, акуратно надписаного округлим, розлізлим письмом вічно хворого письменника і запечатаного для більшої дискреції великою червоною печаткою. Я цілком ясно бачу цього конверта, надписаного слабосильною рукою, блідим, вилинялим чорнилом, і переживаю той буйний приплив радощів, що мене тоді обхопили. Я ввійшов в літературні зв'язки, у мене єсть знайомий, патрон — визначний український письменник. Він висловив мені цілком серйозно, не як школяреві, а як письменникові, свої гадки. Я міг вповні покластися на нього, і я довірив йому мої проби пера і моє перше літературне досягнення — мого «Бех-аль-Джугура» — і відкрив йому моє ім'я. Я відчув себе літератором. Я знайшов себе і свій шлях в житті.

Листування з Дм. Вас. Марковичем не дало вже мені такого задоволення, як листи Ів. Сем. Нечуя — в них не було такого сердечного елею, що в автора «Хмар». Але нічого! Моє оповідання було прихильно оцінено, прийнято, і вже я відчував себе настільки твердо на своїх літературних ногах, що навіть міг згори собі брати які-небудь дрібні колючки.

Але тут і скінчилась моя белетристична кар'єра! Я був белетристом всього лише кільканадцять місяців. Надійшла катастрофа — так само глибоко відчута, як і це моє перше і останнє літературне щастя. Щоб зрозуміти його відповідно, треба б мати поняття, наскільки екзальтованим мрійником я тоді був. Я вступив у стадію приготування до екзамену зрілості (матури). Незважаючи на те, що я й так був прегарно підготовлений, я, повернувшись із Різдва 1885 року, засів за підручники так, наче переді мною не було іншої мети як задивувати екзаменаційну комісію. Атмосфера взагалі була підвищена. Випуск того року вважався небувалим в історії гімназії багатством здібних, а може, не так і здібних, як добре вишкolenих випускників (абітурієнтів). Наш покійний директор Лев Львович Марков, великий амбітник, наперед пишався результатами цієї матури і —

чого ніколи не бувало — наперед виписав медалі для абітурієнтів, щоб роздати їх з пишністю при закінченні матури. П'ять золотих медалей, ви подумайте! Цього ще не бачив не тільки Тіфліс, але й ціла Кавказька округа, відколи стояв світ. Я, як перший учень гімназії, відклав усе набік, не поїхав навіть на Великдень додому — річ цілком неймовірна. В мені було щось із вдачі факірів, з їх нахилом і замилюванням до якнайбільших напружень волі, і я тепер напружував її на це марне завдання — матурального рекорду. І раптом прийшов провал — який провал, кат його забори!

Традиційним спортом для матуристів було викрадення текстів випускних тем (клявзур). Тому, що вони оточувалися незвичайним секретом — вироблялися радою попечителя для цілої округи і з усілякими обережностями передавалися в гімназії, однакові для всіх, це було спортом так само для гімназії цілої округи — викрасти цей секрет. Вважалося, що та гімназія, що цей секрет відкриє і передасть іншим, робить свого роду професійну послугу цілій матуральній верстві. Це був свого роду класовий обов'язок матуристів супроти класу директорів і учителів. На це збирались гроші, велись секретні зносини, вигадувались чисто пінкертонівські штуки. І от цим разом це вийшло наверх і окопилося на нашій гімназії, а в нашій гімназії особливим тягарем лягло на мене — першого учня гімназії, округи і т. д. власне за цю першість. Директор і вся інша гімназійна братва не чули себе через роздратування й гнів. Такий прегарний, чудово вишколений і підготовлений випуск! На бісового батька були йому потрібні ці матуральні теми, коли він і без них прекрасно їх би подужав! Це правда: теми були замінені новими, і наш випуск цілком добре на них відповів. Але тим не менше наша гімназія — перша гімназія округи — оскандалилась. Неприятелі амбітного нашого директора постарались роздмухати це. Директор і учителі не виходили з жалю. Замість тріумфу, така ганьба. Нас позбавили медалей, нас вважали за ледарів. «Вам хотіли зробити парад, а тепер ви тікаєте «кхак ворі», — роздратовано дошкуляв

нам наш класний наставник Окропір Елізабарович Хевтсуріяні своїм грузинським акцентом. І хоч як ми були вбиті, ми не могли стриматися від приємності повторювати цю фразу його акцентом, що нас так потішав, — незважаючи на страх, який на нас наводив цей Яфетит своєю непогамованою вдачею. Я незвичайно глибоко, підвищено-вразливо відчув цю катастрофу і всі зв'язані з нею моральні пониження. От куди заводить амбіція! До біса амбіцію. До біса всі честолюбні плани. Вони будувались на літературі, на письменстві — до ката літературу, до ката писання. Це одне лоскотання амбіції. Треба взяти себе в руки. Скрупулянтне виконання обов'язків — і більше нічого. Ніякої нагороди за це. Замість компліментів і похвал треба привчити себе до ганьби і поневірки. Я пережив духовну трагедію Гоголя в мініатюрі і зломив перо белетриста.

Коли б я жив сто літ раніш, я пішов би був у монастир, на твердий послух, і викликав би подив нічними стояннями і безнастанними молитвами. Тепер же я наклав на себе не меншу аскетичну дисципліну — але проходив її на філологічному факультеті Київського університету, реформованому за уставою 1884 року. Треба знати, як ця устава покалічила філологічний факультет і яку ненависть викликала до себе класична філологія, котрою навантажено всіх студентів без різниці: істориків, словесників, філософів, спихнувши на другий план предмети їх спеціальності. І от тоді буде зрозуміле моє аскетичне самоумертвлення, з котрим я, вже вибравши для себе спеціальність української історії, змусив себе — тому що це мені було непотрібне і ніякого реального інтересу не мало — з незвичайною совістю студіювати латинських і грецьких класиків, щоб виконати на всі сто процентів вимоги цього злобного статуту, розрахованого на те, щоб убити всякий громадський інтерес в студентів університету, відвернувши їх від тих живіших дисциплін, що їх інтересували, до студій граматики, метрики і всякої іншої схоластики. Я знав, що такі мої пильні заняття, мої аскетичні крайності, моя пунктуальність при виконванні нових університет-

ських приписів викликають хибні тлумачення, підозріння в кар'єризмі, молчальності і т. д. Я вважав це для себе моральною школою. Я в душі був революціонером, наважився йти пробоем против усіх заборон і обмежень українського слова й життя, знав, що працюватиму не в російських університетських рамках, а за кордоном, ніяких російських відзнак і лаврів не вимагаю, але свідомо нагинав себе до всякої всячини — тим більше, коли вона була для мене прикра, противна. Вона вимагала самовідречення — це те, що було мені потрібне.

В тім безповоротно загинули мої белетристичні плани. Довгий час я навіть не читав белетристики, не тільки що не писав. Пізніше дозволив собі дещо — але не друкував нічого. З писань моїх університетських років я потім надрукував оповідання «Неробочий Грицько Кривий»: белетристичне оброблення одного судового рішення. З переїздом до Львова, коли навколо завелось стільки об'єктивних даних, а не мною самим вимічених собі прикростей і клопотів, мій аскетичний ригоризм ослаб, і я писав частіш, друкуючи в «Зорі» і «Літер.-Наук. Вістнику».

Новою хвилею прийшла до мене охота до писання після першої революції, серед нових обставин і незвичайно різноманітної, пекучої й тривожної діяльності, яку я вів одночасно в Києві і Львові. Але я вже не дивився на це белетристичне писательство як моє громадське діло, ці колишні мрії відійшли безповоротно. Я писав, коли мене охоплювало бажання поділитися настроями, гадками, образами, які обсідали мене і не давали спокою, шукаючи свого вислову. Я не міг його дати ні в своїх наукових працях, ні в публіцистиці, — а вони не хотіли залишатись «зачиненими дітьми» моєї думки.

Так з'явилися речі, зібрані потім під спільними назвами «Sub Divo» і «З старих карток».

Може, вони збудять і тепер в кому-небудь подібні рефлекси, зворушать не безплідно чию-небудь уяву. Як ні — нехай зостануться «людським документом» свого часу.

Із книги «З ЮНИХ ДНІВ»

БЕХ-АЛЬ-ДЖУГУР

Англійське військо прийшло до Бех-аль-Джугур у вівторок 26 лютого в обід. Це були резерви; вони, може, з місяць, як тільки рушили з берегів Альбіону, а тиждень, як пішли в похід. Вперше були вони на війні; бех-аль-джугурці були перші вороги, котрих вони надібали. Капітан Годж, що був за ватажка у цьому маленькому війську, де разом з погоничами, з крамарями, з кухарями не було й двісті чоловік, послав сурмача з білим парламентським прапором сказати джугурцям, аби піддалися доброю волею.

Але джугурці не схотіли. Вони навіть не пустили в своє село товстого, червонопикого сурмача, рудого дядька, напівеврея, напівараба. Вже заздалегідь дійшли до них звістки, що кляті бузувіри інглізи прийшли руйнувати оселі правовірних. Крамарі, що їхали іноді через село, розповідали всякі страхи про них — про попалені села, зруйновані мечеті, про побитих, порізаних людей. Але ще більше розказували про великого пророка Алаха-Магді, про його силу, відвагу, розум, богобоязливість. Розказували, що були всякі великі чуда й знамення у Мецці, коло могили Магомета; що премудрі люди знайшли в Корані проречення, очевидячки, про Магді — що він зруйнує царство невірних і заснує велике довічне царство підданців великого пророка. Вечорами на порогах аж за північ сиділи купка-

ми діди й чоловіки, вернувшись із поля — бо тут усе були хлібороби, — й довго балакали: віддихаючи в холодку, міркували про інглізів та великого пророка, оповідали всякі чудасії. Вони не боялися, що інглізи йдуть на них — звістки про святого Магді втішали їх, підкріпляли, дух в них розпалювали; вони раді були все знести, все потерпіти від інглізів для свого пророка, для свого царства. Чудно було б почути цих тихих селян-хліборобів, що увесь свій вік, здається, нічого не бажали, окрім щоб хліб добре уродив; що нікого не ненавиділи, окрім яких-небудь польових шкідників. А тепер міркували про довічне правовірне царство, збиралися вмирати для якогось Магді, від якихось інглізів. Думка про те, щоб піддатись ворогам, і на хвилину не залазила їм в голову... Не в одного дядька зание серце, як гляне він на дітей, що ганяють курей по дорозі, на рідні низенькі хатки і повітки, як подумає, що все оце загине задля того пророка, — але дядько перемагає себе й мовчки слухає, що міркує сільська рада.

З вечора у вівторок, як заходило сонце, зібралися селяни у свою бідну, невеличку мечетку й слухали тих молитов, що лопотів старий, беззубий мулла, завзятий рибалка. І він, і вони мало що розуміли в тих молитвах, але слухали пильно, богобояливо, сподіваючись завтра погинути за свого пророка й побачити всі ті райські чуда й втіхи, про які їм розказувано стільки. Світло ліхтарні блищало, освічуючи обсмалені лиця хліборобів, зняті догори зашкоровілі руки... Очі світилися вірою, страх сховався кудись на самий низ душі. У той час усе село вмерло б і не поворухнулось.

Усю ніч в селі не лягали спати. Щоб не дісталась ворогам худоба, постановили вигнати її у степ річкою, бо з інших боків скрізь стояли вороги. Воли, коні, корови помалу, з нехиттю виходили, дивуючись, що це їх так рано виганяють. І напиться не дав їм араб, що виганяв їх, а погнав річкою за село, де береги розлягались і можна було вийти на степ. Але худоба не йшла, довго гукав на неї араб, довго, не слухаючи його, стояла вона, — нарешті побігла на берег. Арабові здалося, що його віл зупинився над річкою і востаннє глянув на свого хазяїна; очі в нього дивилися так розумно, немов то людина була. Араб подивився услід худобі й мовчки втер сльозу на своєму зморщеному, сонцем попеченому лиці. Шкода йому стало хазяйства, паші, де щороку вивертав він гострим ралом вогкий, чорний, пахучий ґрунт... Він, поспішаючи, вернувсь на село.

Там усі готовилися до бою. Рушниць на все село було тільки дві, з кремінцями, з підставками і з перехрестями, щоб їх ставити; два дядьки, що ходили колись гайдамачити в степ, взяли ті рушниці, а решта — хто що попав: той шаблюку, той дрючка, а той — лук із стрілами.

Та не гірш цього клопотались і англійці. Це, як сказано, мала бути перша битва для них, і всі готувались до неї. Капітан Годж видав диспозицію дуже стратегічну, немов збирались брати Париж або Берлін. Розставили кругом вартових, чистили зброю, згадували рідних і милих, не спав ніхто. Капітан з поручиками сидів за північ, оповідання про війну, про битви з індіями, зулусами, бурами йшли без кінця, й під їх впливом оповідачам здава-

лося, що вони вже старі вояки — що то вони бились і з індіями, і з сіпаями, і з усякими страхами. Поручики вже бачили себе генералами.

Другого дня ще не світало, а все давно прибралось. Джугур стояв над невеличкою річкою, серед безкрайого степу. Зелені купи дерев, жовті поля, лани, гаї виразно ясувалися серед рудого степу, на котрому тільки де-неде росли маленькі кущики бур'яну, сухі, сірі, густо запорошені. Глиняні береги річки йшли згористо, обросли лататтям, густою травою; кущі похилили своє гілля, купаючи в прозорчастих хвилях листя, тут дрібне, там широке, лапасте. Берегом, поміж зелених садків, під широким листям пальм та бананів, немов під зеленими наметами, виглядали солом'яні покрівлі маленьких хаток, межі хатками — городи, а далі — широкі лани й паші, то ясно-зелені, то темні, то жовто-золоті. На селі, було, рідко кого побачиш вдень — там пусто й тихо, зате на річці — там цілісінький день полощуться, було, діти, стоїть череда, коні, воли, верблюди ховаються від африканської спеки; у сухому, гарячому, тихому повітрі гулко розходилося ревіння худоби, дитячий крик, булькання і гомін хвиль та щебетання пташок, що живуть та виводяться без ліку в густому похилому гіллі.

Але в той день, 27 лютого, було якось незвичайно: не чути було дитячого гомону, череда не ревіла, йдучи з кошар та хлівів, і довга пісня хлібороба не розлягалась, не лунала по широких ланах. Тільки булькала річка та щебетали пташки, як звичайно.

Англійське військо стало трьома купами.

Поручик Слоу з дозволу капітана Годжа сказав промову до війська. Промова була дуже похожа на славну мову Наполеона в Єгипті, тільки замість пірамід на вояків дивилися тепер солом'яні покрівлі хлівів та хат. Військо гаркнуло у відповідь на закінчення, сурмач заграв, і пішли: посередині — капітан Годж, ліворуч, над річкою, — поручик Слоу, а праворуч, під гаєм, — поручик Суфлі.

На селі було тихо, немов повмирали всі. Тільки як наблизились вояки до огорожі, звідтіля загув дужий крик, полетіли каміння, стріли і наче батоном швигнуло — стрільнули обидві рушниці. Два вояки упали. Підкріплені своїми сміливими ватажками, вояки загукали й собі і побігли лавою на село. Пішла бійка. Рушниці голосно лунали по степу; дим білими клубочками схоплювався й розходився між деревами; перелякані незвичайним гуком собаки вили по всьому селу; стебла розкішної паші хилились, ламались під важкими чобітьми вояків; роса блищала на тих стеблах, і здавалося, що вони плачуть — не за собою, а за людьми, що, мов напоєні якою проклятою отрутою, нівечать чужу працю...

Чоловіки й старі діди, жінки й діти — все зібралось під огорожею села. У кого була яка-небудь зброя — бився; у кого не було — сидів, чекаючи смерті. Деякі кричали, гукали, щоб підкріпити один другого, інші мовчали, мов заніміли, нерухомо дивились на батьків, на братів, на дітей. Одна бабуса, задихаючись, гірко ридала й голосила з жалю за самотнім сином — таким високим, гарним, хистким, що натягав лука своїми дужими руками, де під тонкою шкірою переливалися грубі, міцні

жили. Цей син примусив її забути і пророка, і довічне царство, і клятих ворогів — вона голосила, і ніхто не розважав її: кожен думав про свою смерть.

Вояки, гукаючи й стріляючи, кинулись розбивати огорожу. Найсміливішим здався поручик Слоу. Він тільки-тільки перед походом купив собі патент на поручика за спільні гроші батьків, дядьків, тіток — усе людей незможних, і тепер в голові його стояли всі великі вояки від Ахілла до Велінгтона; йому здавалось, що тепер під цим бідним селом він добуде всесвітньої слави. Скинувши шапку, розпатлавши волосся, він махав своєю шабелею і галасував так, що перелякав би і своїх вояків, і арабів, якби й ті не кричали.

Швидко вояки розбили огорожу і влізли в село. Один за другим падали люди, поливаючи кров'ю суху землю, кроплячи нею білі стіни хаток. Вояки розлютувались і не давали пощади нікому; та й селяни самі її не бажали. Віра в пророка, запал, злість на бузувірів-інглізів в ту хвилину забили їм памороки; їм не було шкода ні життя, ні рідних пальм, ні тихих хвиль говорливої річки.

Збившись до купи, довго билися вони шаблями, дрючками, камінням. Найбільше вояків побито було над річкою, коло якоїсь повітки. Сивий, але ще дужий, сухий дід, ухопивши обома руками якусь тяжку, велику шаблюку, махав нею, не зупиняючись, немов машина; очі йому під лоб зайшли, що й зіниць не було видно; за кожним разом він хижо, наче звірюка, гарчав. Коло його було троє молодших; двоє ще відбивалися якимись штабами, третій упав навколішки і, дер-

жачись за прострілені груди, разом з кров'ю видихував душу; очі його, вже невидючі, звернені були на другий край села — мов би дивився він на свою хату, на солом'яну повітку, над котрою вилися, щебечучи, ластівки. Та й добре, що він вже не бачив, що там діялося тепер. Молодиця його, гарна й дужа, напала на якогось вояка, біла спершу залізякою, а потім ухопила його зубами за руку та так і скаменіла. Бідний вояк, недавно тільки шевцем бувши, бив її з лівої руки похвою, держачи її так, немов хотів підешву краяти. Облита кров'ю, побита, покалічена жінка все не відставала, повалила вояка й качалася з ним по куряві. Вояк страшенно кричав, перелякані діти галасували ще гірше, аж поки надбігли вояки і, добивши жінку, насилу визволили товариша.

Тільки над вечір скінчилася бійка. Більш як половину селян побито, постріляно, порубано; хто zostався живим — утік, заховався. Коло побитих ніхто не порався; вони лежали, як впали, підплили кров'ю, занесло їх курявою, яку підняв сухий, гарячий вітер.

Увечері англійці впорались. Порубаних товаришів зібрали й поклали у мечеті. Старшина, кореспондент та капелян зібрались у більшеньку хатку сільського старшини, що стояла на краю села, над річкою. Вони розхазяйнувались, мов у себе дома: постелили килимок по долівці, поставили залізні розбірні ліжка; на столі наклали наїдків і консервів, пляшок з вином і пивом. Капітан Годж сидів посередині; його червоне, налите вином лице, тільки що вимите, дуже відріз-

нялось від білого коміра; очі приглядались до прозірчастих пляшок, що здавались золотими від свічок.

Поручик Слоу, той самий, що так сильно воював, у дуже втомленій позі сперся на спинку стільчика, далеко протягнув довгі, сухі ноги й відпочивав від своїх героїчних учинків.

— Ух, як я втомився! — сказав він, влучаючи вилками в якусь рибку. — Я ледве на ногах стояв, як увійшов попереду своїх вояків у село; руки так намахались, що ледве розвів...

— Е, ви, Слоу, сьогодні шибалися більше всіх, ви, здається, своєю рукою не одного вбили? — запитав Суфлі.

— Гм, не дарма ж я гімнастиці віддавався! — немов би незважливо, але дуже хвалко сказав Слоу. — Одного я так рубнув, що відтяв голову з рукою.

— Одначе вас самих ледве не вбив старий якийсь дід, та вирятували вас вояки, — сказав капітан, показуючи на Суфлі; йому не сподобалася самохвальба Слоу, і він хотів уколоти його.

— Гм, як бо ви кажете, пане капітане: ледве не вбив — хіба ж так легко мене вбити!.. Я вже зовсім замахнувся був на голову діда й розбив би її, як старий горщик, якби не влізла та черпаха...

— Погана річ похід! — озвався капелян, — не можна чоловікові і вмитись по-людськи. Сьогодні дали мені таку воду, що більш похожа була на каву, аніж на воду...

— Гм, рано ви почали жалуватись, отче! Може, прийдеться й без води сидіти; добре,

як ще є що у рот вкинути! — сказав Суфлі. — Я й так уже, йдучи у похід, привчався якомога менше їсти й пити.

— І що ж, привчилися? — пробубонів кореспондент, запхнувши рот сиром.

— Де там привчився!.. Як став привчатися — ще більше їсти став! — сумно відказав Суфлі.

— Погано! Військовому треба до всього звикати: який-небудь сухарець та води ковтнути, часом з калюжі, — от і вся їжа й напитек на день, — толкував кореспондент, випускаючи по слівцю з повного рота.

— Зате ж маємо ту вірадну думку, що ми тут не для себе трудимося, а для усієї людськості, що ми тут виступаємо проводирями культури, просвіти, несемо в ці степи, до цих звірів світло науки... І нас не забудуть! Може, колись оці самі, що тепер так нас ненавидять, або їх потомки принаймні будуть згадувати нас і наші імена будуть наймилішими для них іменами! — розводив капелян.

Всі згодилися на це і випили за свою сподівану славу й популярність. Кореспондент додав також кілька слів (він їх потім надрукував у якомусь часописі по два пенси за рядок): «Наша війна — це ера культурна. Ми прийшли тепер віддячити арабам за ті дріботинки науки, що колись дали вони нам, і ми за ті дріботинки даємо їм цілі хліби, що задовольнять їм жадобу науки».

І знову усі згодилися й випили. Тільки капітан Годж нічого не сказав, а пив мовчки. Він не мав у голові ніяких думок про культурну місію; він пішов у похід, бо був військовим, а був військовим на те, щоб пити вино та курити

добрі сигари, — виходило, що й метою всіх оцих війн і боїв було вино та сигари, більш нічого. Де воювати, з ким воювати — все одно було йому; його навіть не просив ніхто привезти з походу яку-небудь пам'ятку на зразок печінки гіпопотама або нігтя крокодила... Стріляючи арабів, забираючи добро їхнє, він не ненавидів їх, але й не жалував — треба було бити, бо це була служба й за неї він діставав платню.

Тим часом увійшов капрал і сказав, що зловили якогось араба, так чи не схочуть розпитати його. Це було якраз у пору. Вся громада одностайно постановила покликати араба перед себе. Кореспондент зараз витяг з кишень книжку, завбільшки з добрий латинський словник, щоб завести туди, що буде казати араб, і почав писати вступ:

«Увечері, 27 лютого, як ми, потомлені битвою, страшенною спекою, віддихали серед побитих, скривавлених ворогів та підкріпляли себе деякими консервами, до нас привели, — кореспондент зирнув на араба й писав: — привели араба. Це був уже старий, але ще дужий сухий дід, справжній король пустині. На нім була біла кирея, широкі штани, постолі, вишиті взірцями, дуже несхожими з тими, які ви бачите на жіночих сукнях та убраннях. Чоло у нього було наморщене, глибокі зморшки здавались чорними пружками, ніздрі роздулись, мов у гарячого коня, очі сипали іскрами з-під нахмурених брів. Мало хто осмілювся б заглянути йому в очі, жінка зомліла б перед цим орлиним поглядом. Це був один із тих арабів, що проходили колись від краю до краю великі землі, зоставляючи по собі розруйновані

села, пожежі, знищені країни... Але tempoга mutantur *, і, здається, ніколи так не справдувались оці слова великого поета вічного Риму, як тепер...»

Так писав пан кореспондент, заразом приблизно обраховуючи стрічки в голові й мало журячись тим, чи його опис дуже годився з дійсними подробицями, далеко прозаїчнішими. Арабові тому, якого він так пильно описував, на погляд було років 55—60, але це був ще дужий дідок. Звісно, ні «королем степу», ні «одним із тих арабів, що...» він не був. Це був старий хлібороб, що весь свій вік кохався у своїй ниві, у своїй худобі й лаявся зі своєю жінкою, старою й поганою. Одначе тепер лице у нього, завсіди просте й добре, було хмуре, зуби він зціпив, чоло наморщив, пошматована, де-не-де закапана кров'ю одежа латками звисала з нього. За арабом увійшов і товмач — рудий і плюгавий єврей чи араб — і зігнувся перед офіцерами мало не до землі. В Александрії він був мишурисом коло деяких «заведеній», але, почувши нюхом ліпші користи, проміняв свою «працю» на уряд товмача. Якось вищачи, спитав він капітана:

— Що ясновельможність ваша спитати його скаже?

— Розпитай, звідкіль він, чи багато люду в селі було, скільки побито, ну — все...

Товмач повернувся до араба, й морда в його з лисячої зараз стала вовчою.

— Ти, старий дурню, хочеш живим бути? Скільки даси?.. А то таке оповім від тебе, що й смерті тобі не знайдуть. Скільки даси?

* Часи змінюються.

Старий мовчав.

— Та кажи ж, на свині б тобі їздити! Даси десять червоних?

— Десять раз плюну тобі в очі, бодай би сонце впало тобі на голову!

— Ой, не дурій, старий! — завищав товмач, — зараз скажу. Так тебе катуватимуть... викинуть тебе собакам... От скажу...

Голова в старого аж затряслася з пересердя.

— Кажи! — гукнув він, — та щоб не збрехав ти, скажу я: пропадете ви всі, бузувіри! Йде великий пророк, він розіб'є, поб'є, розкидає вас по полю, й трупи ваші обгризуть собаки!

Товмач ще гірш завищав і сказав Годжу:

— Ваша ясновельможність! Цей дурень не тільки що не каже, про що питає ваша ясновельможність, але лає вашу моць і всіх інглізів і королеву — так лає, що й не можна навіть сказати.

Компанія насупилася й глянула один на другого.

— Та ти скажи йому, — начав Суфлі, — що ми прийшли не різати їх та бити, а піднести їх, ширити просвіту та культуру.

— Слухаю мосць вашу... Ти, чортів діду, даєш гроші чи ні? Бач, як вони визвірились на твою голову паршиву!

Дід знову почав клясти й лаяти.

— Він не перестає, все лає, пророчить усякі напасті та лиха війську вельможності вашої, — оповідав товмач, — каже, що цей ланець Магді, нехай розіб'є Аллах його голову своїми ногами, прийде незабаром та й переб'є всіх, навіть візьме паню королеву і зробить зовсім неподобне...

— Як не хоче казати, то відведіть його, а завтра повісьте! — сказав Годж, наливаючи собі вина.

Товмач пішов з покою з арабом, щось кажучи йому на вухо й хижо скривившись.

— Оце то прикро, коли за все, що ми терпимо, працюємо, кров, піт лємо, — оці дурні ще нас ненавидять, лають, кленуть... Чисті звірі! — розводив кореспондент.

— До цього мусимо бути готові: найвищі добродійства стрічано ненавистю або сміхом, — потішав капелян.

— Одна тільки втіха, що це минеться і вони потім самі будуть каятися й нам ще будуватимуть монументи, — знову почав кореспондент, набираючи рядки для газети. Грошики, по два пенси за рядок, стояли йому перед очима.

Тільки Годж уперто мовчав. Він не бачив ніякого дива, що араби його ненавидять, як він вішає їх. Йому прийшла на гадку остання вечере в клубі, коли він частував офіцерів вином, і який тоді був добрий клярет. Таке думаючи, він і незчувся, як громада затихла й почала розходитись.

Тим часом, як стемніло, з потайних кутків повилазили джугурці, хто живим зостався, найбільше старі баби та діти. Змучені тим, що бачили, що чули, що діялось за день, жінки не мали вже сили духу, вони стали полохливі й боязкі. Потиху, аби не полошити інглізів, немов тіні, лазили вони по селу шукати рідних та милих між постріляними та порубаними, що й досі ще лежали неприбрані. Багато вже помирало, але були деякі й живі ще. Жінки заходились коло них, напували, обмивали, в'я-

зали їм рани. Все село стало одною «долиною плачу». Не одна мати, не одна жінка умлівала тут коло дорогого мерця, що тільки день тому, як був живий, жвавий, здоровий, а тепер лежав нерухомо, залитий кров'ю. Тихі, в грудях задавлені ридання, хрипучий плач, голосіння чути було під тихими пальмами. В холодку деякі з порубаних очунали і стогнали, хрипіли... А ясні зорі, як завсіди, тихо дивились із безкрайого синього неба, обсіпаючи блідим світлом бідне село; шамотіло листя, річка булькала під похилими вітами, і ця звичайна щоденна тиша, спокій, розкіш, що так радує щасливе серце, тепер разили й додавали смутку... Краще було б, якби сховалися ці тихі зірки, якби річка навіжено бурхала й ревла, якби грім торохтів щохвилини над самою головою, якби блискавка сліпила очі, вітер вив, лютував, рвав гілля, покрівлі, засипаючи все курявою...

Та бабуся, що плакала тоді під тином, знайшла теж свого сина. З пробитим животом він лежав десь у кутку, встромивши лице в якийсь черепок, і був ледве живий, — усього життя тільки й ставало на те, щоб раз у раз тихо стогнати. Мати поралась коло нього, повертала то на цей, то на той бік, бажаючи полегшити його муки; обмивала, перев'язувала йому рани, але нічого не помагало. Він ще гірш стогнав та сердився, гнав матір: муки в нього ставали все більші та більші... «Убийте, вбийте, відірвіть мені голову, не давайте мені мучитись!» — стогнав він. Мати з сердечного жалю аж ридала і гризла землю. Вона мучилася не менше від сина, не можучи йому допомогти; вона глибоко прокусила собі руку, щоб відвести муку від

серця, товкла головою об пальмові стовбури... «Тихо, тихо, серце, — шепотіла вона боязко, оглядаючись на світло у вікні близької хати, — тихо, тихо, тихо...» — без перестанку шепотіли її губи.

А в тій близькій хатині був Суфлі, і світло те блимало в його. Скинувши мундир і чоботи, поставивши босі ноги на поперечку стільця, він писав листа додому, до своєї нареченої. Перо швидко, не зупиняючись, бігло по паперу, зоставляючи рівні рядки. Раз по раз Суфлі переставав писати й, відхиливши голову назад, втупивши очі в стелю, фантазував про свою милу. Він бачив чималу кімнату в оселі пана Геджвуда, малого поміщика: старе розбите піаніно в кутку, столики під стіною, вкриті плетеними застілками — Саліна робота; великий камін і на йому пучок воскових квіток — також Саліна робота, квітки не воскові, а живі на вікнах — Саліного хову, й багато ще всього Саліного, Саліного... Сама Салі сидить коло стола й розглядає карту Судану, втикаючи прапорцями містечка, що забрали англійці. Ця карта та лист до Суфлі щодня забирають її вечір. Вона завзято читає такі чудні арабські назвиська містечок та міст і поправляє правицею неслухняну пасму золотого волосся, що все спадає на біленьку щоку, де чорніє невеличка малинка. Як добре знає Суфлі цю щоку і цю малинку! Скільки раз влучав він просто в неї, обхопивши Салін гнучкий стан, а та билась та випручалась, поки, зачервонівшись, не вертала назад його поцілунків!.. А от і сам містер Геджвуд сидить перед каміном, задерши на камінові ґрати товсті ноги у виступцях з рудими рожами — розуміється, та-

кож Саліної роботи. Примруживши очі, мов кіт, дивився він на веселе полум'я.

— Папо, він, певно, тепер коло Хартума? (Хто той він — це розумілося саме собою). Господи, що то з ним? Оця клята війна, — хто тільки її видумав?!

— Гм, дивно й мені... Чого б їм бунтувати, воювати? Га, ти скажи, хіба прийде мені в голову воювати? На якого біса я буду воювати? І ніякий розумний чоловік не буде воювати... Га? Хіба буде? Що ж ти не кажеш? — містер Геджвуд замахав руками.

— Та звісно, не буде, ви й самі добре знаєте, що ні... все оці гидкі араби...

— Ну, от-то-то-ж! — заспокоївся містер Геджвуд та й знову повернувся до каміна, щоб, прижмуривши очі, дивитися на огонь.

Таке бачив у своїй уяві Суфлі в невеличкій хатині в Бех-аль-Джугурі. Пофантазував та й знову взявся писати:

«Ти питаєш мене, моє серце, чи дуже важко мені тут у поході? Ні, серце, не дуже важко, бо як згадаю тебе — а згадую тебе я щохвилини, — то де й дінеться усяке лихо, всякий клопіт... Коли б тільки звів скоріше нас біг милосердний! Але не журися, ми б'ємо арабів і незабаром певно зведе нас біг разом. Молися тільки, щоб не піднялися знову ці розбишаки-араби, бо як піде знову війна, то дай біг тоді, щоб через три роки побачились... Підтримує тільки мене ще та думка, що ми — так казав сьогодні один мій товариш — тут проводирі просвіти та культури, що наша праця — праця для всього світу...»

Тут стогін слабого на дворі стало дуже чути в хаті. Суфлі не всидів і вийшов на двір. Там

було так ясно від зір, що він добре бачив, що діялось в кутку. Син, очевидячки, вже доходив, але стогін його не стихав. Мати від жалю, від злості, що не може допомогти синові, наче збожеволіла і, припавши до землі, нелюдськи кричала. Часом бажалось їй кинутись до сина й задушити його тими самими руками, якими колисала колись, щоб тільки більше не мучився сам і її серце не рвав... Суфлі постояв, подивився, зітхнув, вернувся і в листі до милої приписав:

«Але тяжко бачити, як ненавидять нас ті араби. Вони раді вмерти, всі муки стерпіти, аби нам не піддатись, аби не прийняти того скарбу культурного, що ми несемо їм. От тепер на дворі вмирає якийсь арабськи, стогоном своїм не даючи мені навіть писати. Уперті оці араби, ще довго мусимо з ними вовтузитись, ще довго стояти будуть вони на дорозі нашому щастю... Прощай, серце! Цілую оцей лист паперу, щоб він доніс тобі поцілунок мій...»

Так писав містер Суфлі. Написавши, він вийшов подивитись на місяць, що тільки-но вискотився з-за гаю. Суфлі побачив знову мерця в кутку й зітхнув. Хоч оці араби й не давали йому щасливо побратися з милою, однак йому все ж таки була шкода їх — нерозумних, упертих... У поручика Суфлі серце було дуже м'яке...

На селі було тихо. Тільки де-небудь заголосить жінка та завіє собака. Розкішна полуднева ніч показувала всю свою красу. Синє небо наче обіймало, тихе тепле повітря наче цілувало сонну, уквітчану пальмами й бананами землю; солодкими пахощами несло з усіх сад-

ків... Ніщо не нагадувало смерті, все так і ди-
хало чарами кохання, щастя, якимись солод-
кими лінощами...

У молодого араба, що затих нарешті в агонії,
розплющились очі, і йому здалося, що по небу
летять ангели в блискучих срібних шатах, опо-
виті сяєвом, і ведуть за собою череду душ
побитих арабів. Ті душі всі в білих одежах
і відбивають теж якимось сяєвом. Очі вид-
ця заплющилися знову, й араб заснув на-
віки.

БІДНА ДІВЧИНА

Маю привикати,
Коли породила
Нещасною мати.

Народна пісня

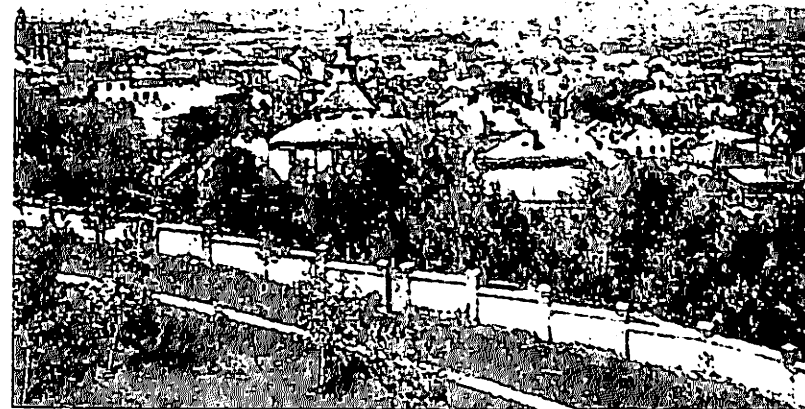
Зима. Ніч. Скільки сягнеш оком —
усе степ, білий степ без кінця, без
краю, сніг, сніг, сніг... Де-не-де ви-
дасться невисокий шпильок, негли-
бока яруга, балка й кілька запорошених ку-
щів — і знову степ, рівний, вкритий глибоким
пухким снігом.

Місяця нема, не народився. В степу тихо,
сніг не виблискує, не грає, а лежить мертвою
лавою, холодною і страшною навіть; якимось са-
мотньо й сумно без місячного сяєва, наче че-
каєш чогось страшного, що виявиться нагло...
Степ наче притих, притаївсь... І разом за чий-
мось голосом оживе, заворушиться, заб'ється
силою усяких чудних, незвичайних істот.

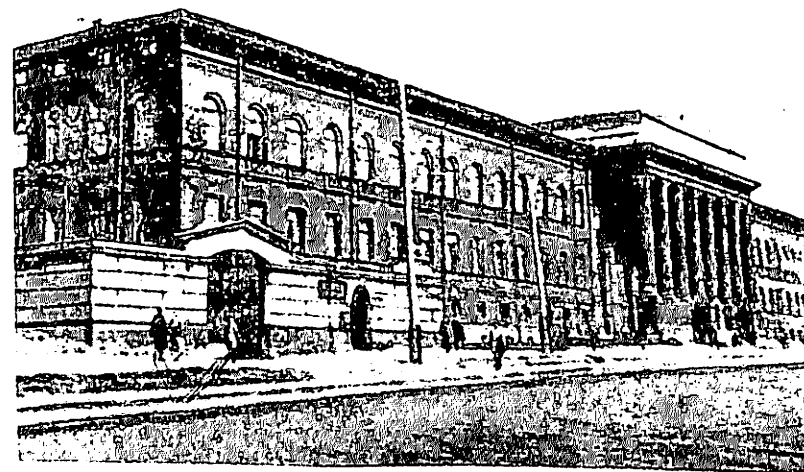
Неквапно, пильно вгляньмося
в ці рідкісні фотографії.
І серцем запам'ятаймо їх:
перед нами риси обличчя
великого сина-патріота і мислителя,
видатного історика українського народу,
ім'я якого —
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

Не датований портрет. Вперше надруковано в кн.: Грушевський М.
«Про українську мову і українську школу». — 2-ге вид. К., 1913.

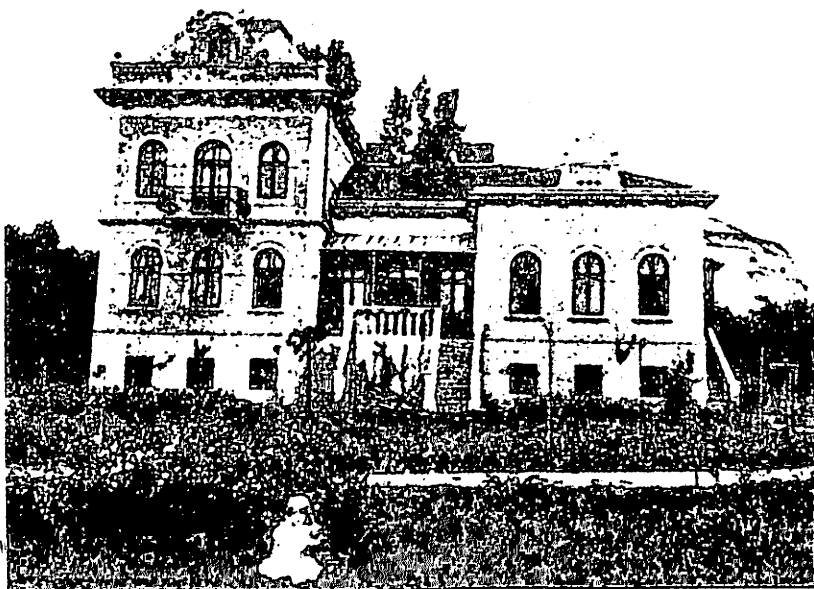
Місто Холм (тепер Хелм, Польща), де народився М. Грушевський.
У будинку, розташованому на фото ліворуч, він вперше побачив
білий світ 29 вересня 1866 року. А походив Михайло Грушевський з
родини Грушів-Грушевських, що мешкали в Чигиринському повіті
на Київщині.

Університет св. Володимира в Києві. Тут на історико-філологічному
факультеті навчався М. Грушевський у славного українського
історика Володимира Антоновича.

Фото 1894 року, коли молодий професор М. Грушевський переїхав до Львова. З того часу цілих 20 літ — до першої світової війни — він викладав у стінах старого Львівського університету.

Будинок М. Грушевського у Львові (зараз музей І. Франка). На передньому плані його донька Катерина.

Портрет М. Грушевського роботи Фотія Красицького (Львів, 1907).

Професор історії М. Грушевський у Львові. Фото 1911 року.

На фото стоять: Олександр Сергійович Грушевський (брат), Ганна Сергіївна Шамрай (сестра), Михайло Сергійович Грушевський, Марія Сильвестрівна Грушевська (дружина). Сидять: Сергій і Ольга Шамраї (племінники), Катерина Грушевська (дочка), Глафіра Захарівна Грушевська (мати).

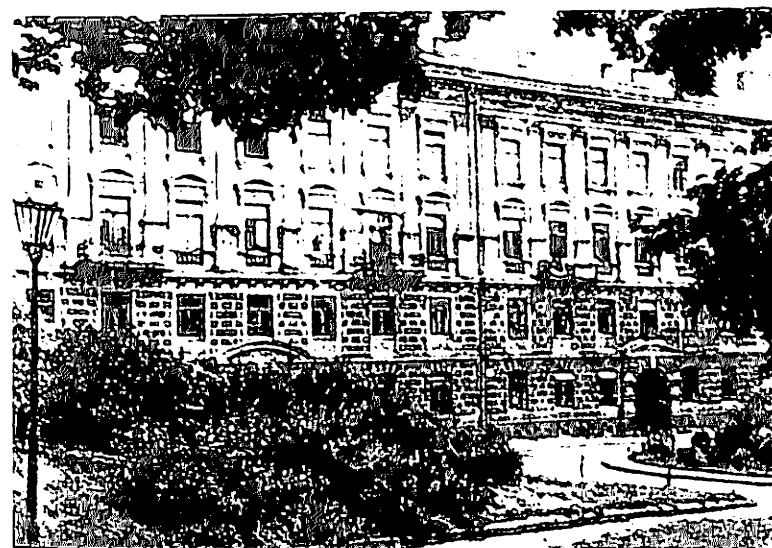
М. Грушевський. Не гатований фотопортрет.

Михайло Грушевський та Іван Франко серед представників західноукраїнської інтелігенції у Львові в 1898 році. Сидять у першому ряду: Михайло Павлик, Євгенія Ярошинська, Наталія Кобринська, Ольга Кобилянська, Данило Лепкий (Марко Мурава), Андрій Чайковський, Кость Панківський. Стоять у другому ряду: Іван Копач, Володимир Гнатюк, Осип Маковей, Михайло Грушевський, Іван Франко, Олександр Колесса, Богдан Лепкий. Стоять у третьому ряду: Іван Петрушевич, Філарет Колесса, Йосиф Кишакевич, Іван Труш, Денис Лукіянович, Микола Івасюк.

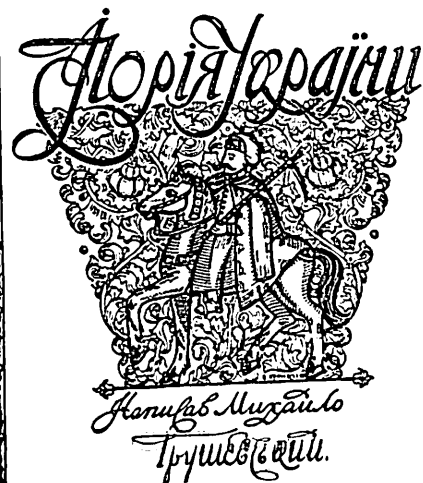
М. Грушевський. Фото не пізніше 1914 року.

В 1898 році М. Грушевський витратив велику суму грошей, щоб придбати нову простору будівлю для Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) у Львові.

Етнограф Федір Вовк, Михайло Грушевський та Іван Франко (перший ряд, середина) в оточенні викладачів і студентів українських наукових курсів у Львові. Фото 1904 року.

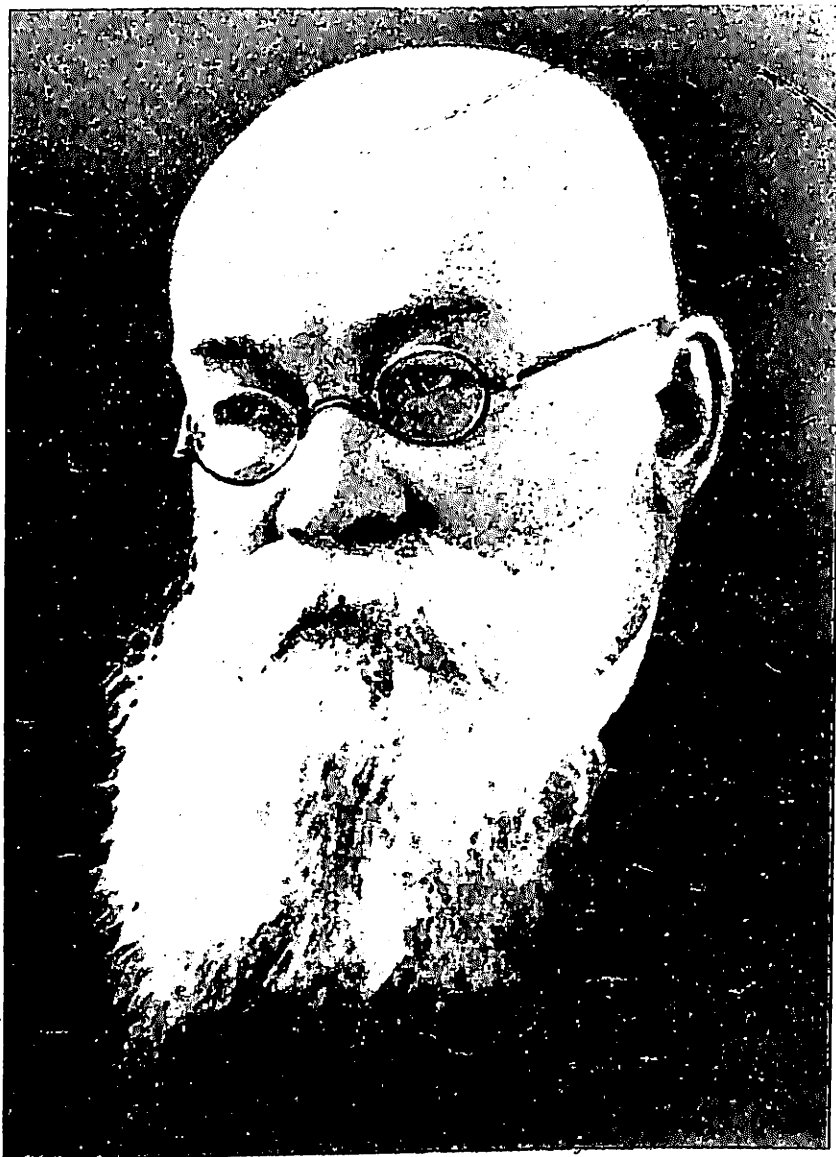
Книги М. Грушевського в оформленні відомого українського художника Василя Кричевського.

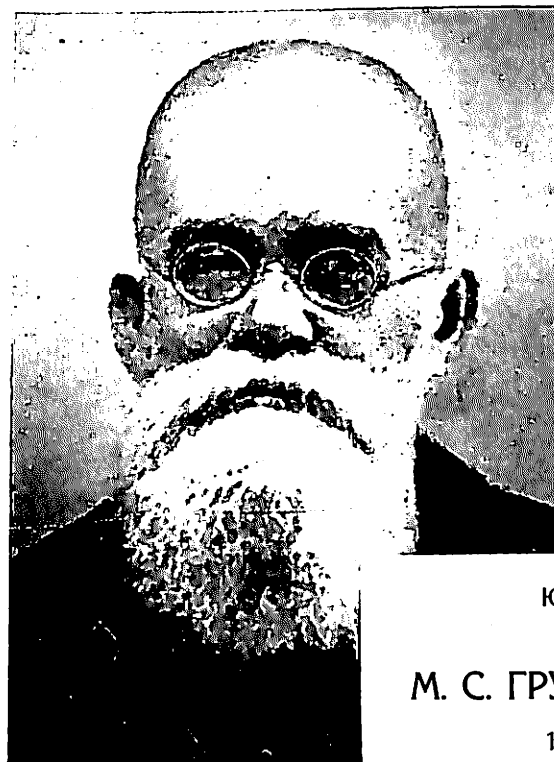
Між 1905—1914 роками М. Грушевський постійно закликав до розширення шкільної освіти на Наддніпрянській Україні. На фото: обкладинка до кн.: Грушевський М. «Про українську мову і українську школу». — К., 1913.

Не датований фотопортрет М. Грушевського.

Академік М. Грушевський. Ювілейна фотографія 1926 року.

Ю В І Л Е Й

АКАДЕМИКА

М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

1866—1926

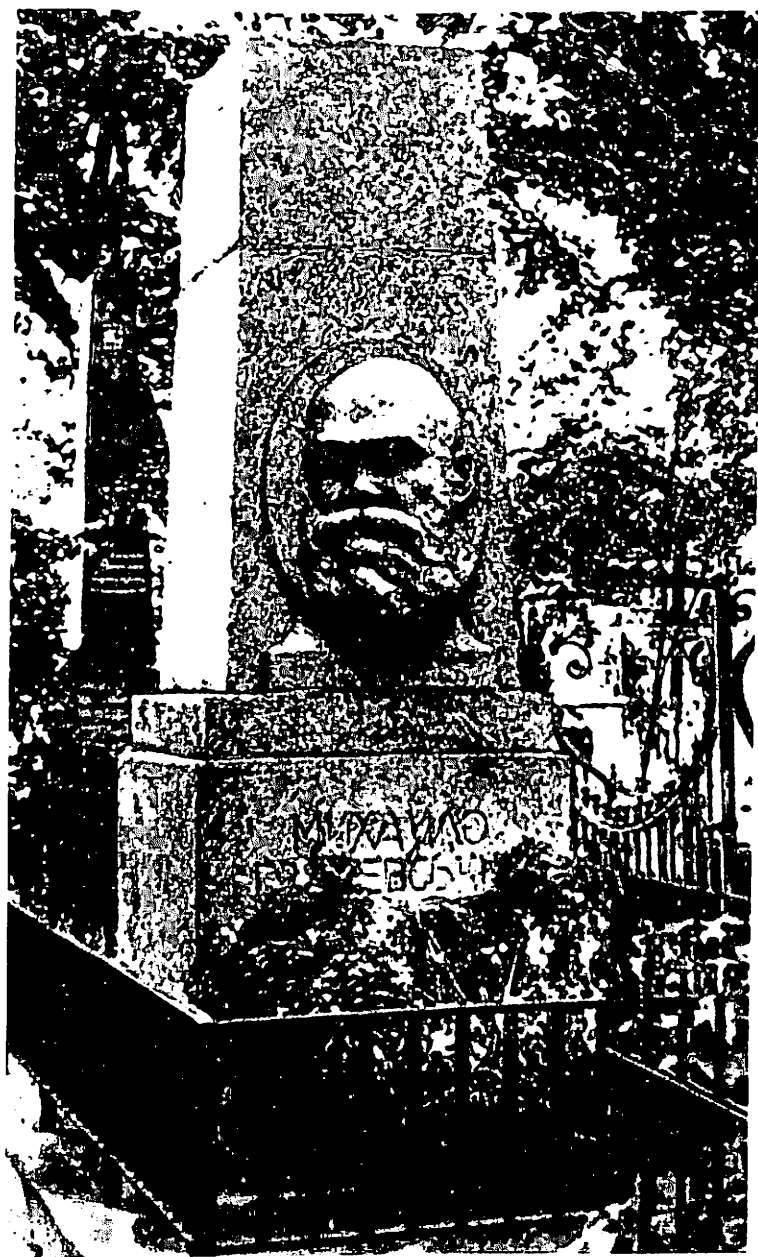
1931 рік. М. Грушевський був майже сліпий і висланий з рідного Києва, але продовжував широку дослідницьку і наукову роботу, незважаючи на те, що його вже не друкували.

I
ЮВІЛЕЙНІ ЗАСІДАННЯ

II
ПРИВІТАННЯ

ВІДАННЯ ЮВІЛЕЙНОГО КОМІТЕТУ

Обкладинка до ювілейного збірника
(Київ, 1927).

25 листопада 1934 року Михайло Грушевський помер у Кисловодську, а 29 листопада його поховали на Байковому кладовищі в Києві. На фото — пам'ятник на його могилі (скульптор Іван Макогон, архітектор Василь Кричевський).

Серед степу, розкидаючи глибокий сніг, біжать санки парою. Низенькі товстоногі коні, запряжені убогим хомутцем, тюпають, брязкають брязкальцями своїми. На передку сидить селянин, обмотаний усяким манаттям і раз по раз, узявши віжки під пахву, дме в кулаки, а погрівши, гукає, свистить помалу на своїх коней.

Санки широкі, обшиті продертим лубом. У їх три фігури — дві чоловічі, третя жіноча; усі троє збилися тісно, обмотавшись поверх одержі хустками, щільно укривши ноги. Це учителі й учителька. Їх закликало було на вечір, чи як би його сказати, що зробив був один учитель, і тепер вертаються вони додому.

Довго всі сиділи мовчки. Гамір, метушня ще стояли в голові, ще відзивалися у вухах, і, як то буває, в голову лізли думки, що й геть-то не в'язалися з тим вечером. Це прискучило тому, що сидів посередині. Худий, невисокий, він сидів низько між колінами і здавався дитиною між батьком і матір'ю. Він випростав своє худе лице і сказав:

— Що ж це ми мовчимо, наче нас кудись на шибеницю везуть? Погано дякуєте пану хазяїну за його вечір; ми повинні б тепер розмовляти про той вечір наш... Тобі б тепер радіти, співати, — обернувся він до свого сусіди й завіз тоненько: — Як співав у двадцять літ... — зірвався й знову заговорив: — Та, справді, не великі й радощі тобі: твоя сестра обгризе тобі знову голову за те, що сама не схотіла поїхати. Ох, ті панни, старі панни... Ну, та не всі ж такі, — схаменувся й додав він, повернувшись трохи до дівчини, і, щоб вийти з такої нещасли-

вої поправки, заспівав знову з викрутасами: —
Ох-ох-ох — о-о-о...

Ніхто не обізвався до його. Жартівливе, на-
смішкувате слово зовсім не підходило під по-
важну, таємничу тишу зимової ночі. Сусіда
тільки з нехиттю хитнув головою, а дівчина й
не ворухнулася. Худий і собі затих і мовчки
сховав свого худого носа.

Санки бігли, набираючи снігу крізь лини;
коні брязкали і пирхали. Через кілька часу
вони вибігли на шпильочок; внизу у балці
стояло маленьке село, його ледве можна було
примітити: тільки чорніли гілляки садів та
димарі заметених снігом хаток.

— От і село, — заговорив знову худий. — Вам
злазить, Маріє Степанівно, а нам ще пертися
скільки... Щасливі! Прийняли б до себе на ніч
мандрівців бідних...

Дівчина щось хотіла сказати, але тільки за-
кашляла, закашляла дуже, аж захиталась.

— Як ви дуже кашляєте, — сказав другий, —
простудились, чи що?..

— А біг його зна, це вже давно в мене.

— А ви не так-бо байдуже: з таким кахи-
канням можна й лиха нажити...

— І нехай, — сказала дівчина.

— Ого! — відказали враз обидва чоловіки.
Санки зупинилися коло старого, покривле-
ного ганку, вкритого очеретом. Дівчина витяг-
ла з-під ніг якусь пачку і вийшла із санок.

— Бувайте здорові! — попрощалась вона.

— Прощайте... а за своє кахи-кахи не за-
будьте, — додав один.

Вона, не обертаючись, байдуже махнула
рукою й пішла в хату...

Санки рушили й поїхали селом.

— Що це вона — така вже бідаха, що й жит-
тя не миле? — спитав той самий.

— За правду береш, що вона каже?

— А то як.

— Е, вдає з себе, — одказав худий. Другий
покрутив головою, але не сказав нічого.

Санки виїхали за село і швидко зникли серед
білого, безкрайого степу...

Дівчина пройшла у покій, низький та широ-
кий. Там згасаючи горіла лампадка; олива ви-
горіла, й гніт тріщав, набираючись води; по-
лум'я крутилося й миготіло. Тіні танцювали за
ним по стінах, чудно освічуючи увесь покій;
стілець, ліжка, стіл то виринали з темряви, то
ховалися знову... Заносило оливою й кислим
борщем.

Дівчина засвітила свічку в зеленому по-
кривленому поставці й стала передягатись.
Вона була висока з себе, худа й білява; лице в
неї було саме звичайне — бліде, трохи жовте,
прив'яле вже; волосся щільно прибране за уха,
очі сірі... Дівчина здавалася дуже стомленою
і дуже їй було не по собі. Вона помалу роздя-
галася, здіймала своє убрання, думаючи про
минулий вечір; ті спогади не були веселі.

«І нащо пішла я туди? — думала вона. —
От ще не перестала дуріти! А час би знати доб-
ре, що там не мені бувати: великі радощі —
сидіти та позіхати в кутку, дивлячись на чужі
веселощі... Ні, ждала ще чогось, сподівалася
на доброго, ну й просиділа. Тепер вже звикла
до цього, а колись то гірко дуже було: усі ре-
гочуть, тішаться, жартують, а я сиджу мовчки,
усім чужа, десь межи старих або сама. Набі-
жить хто-небудь, кого трохи сором візьме, що
все коло одної крутиться, питає що-небудь,

аби тільки сказати, присяде на хвилинку, не дослухає, що кажеш, схопиться і втече знов куди-небудь. Вибачайте, мовляв. А от колись-то, у батюшки на йменинах, хтось набіг отак був, а я, дурна, зраділа, щось стала розказувати — їй-богу, добре щось; правда, що й свого там було не багато: прочитала десь була... тільки стала до самого цікавого підходити, зирк — а він не слухає: відвернувся та дивиться кудись. Зупинилась, а він повернувся, мекнув щось: «Еге ж, гм... вибачайте!» — схопився та миттю у другий куток, до якоїсь «красуні». І так це мене тоді вразило, що й пішла зараз і дома довго плакала».

Та це був звичайний кінець — сльози й сльози, гіркі та в'їдливі, як осіння мряка, вічний плач, що їй не жити по-людськи, що вона якась обметиця... Адже в тій отарі, де виросла вона, для дівчини не було дороги, як тільки заміж; то було бігання наввипередки за чоловіком: коверзували, хитрували, скільки сили, й горе, хто відставав, — для неї не було вже місця під сонцем. «Заміж, заміж, заміж», — змалку чула дівчина; про те, щоб поставити дівчину на ноги, щоб надати їй сили, хисту жити самій, не спираючись на чоловіка, — про те й не знав ніхто. І то ввійшло в кістки і кров, що як хто хоче дітей похвалити, про хлопчика скаже: «Розумний буде», а про дівчину: «Буде гарна». Лише в тому щастя, спасіння для дівчини; і котра не дістала його, дурно силкуватиметься чим іншим заступити. Це затимила й вона, і довго розглядала дівчина лице своє в люстро, стараючись знайти в нім якусь красу. Дарма. Бліде лице, сірі очі, русе, як пачоси, волосся — нічого кращого не могла знайти

вона, як не причепурялась в убогі свої убрання, як не зачісувалася. Для неї не було надії, й вона сама переконалася в тому незабаром. Дурно закликала, заманювала мати «кавалерів» до дочки, дурно впадала, клопоталась коло їх — вони все оббігали її хату. І мати зривала серце на дочці:

— Викохала таку корову та на свою шию! Нема, щоб, як інші, якось принадити!..

Ті мартопляси, що тиняються по вулицях, відверталися, заглянувши в лице дівчині, за нею не слідували по місту недоростки-школярі, на неї не зглядалися в церкві, — й усе оце жаром падало на її душу. Гірко було, задрість і злість брала часами, але до всього привикнеш: тільки й життя того, що привикати. Візьмеш утямки й те, що «не всі пани, треба комусь і свині пасти» або «скачи, враже, як пан каже» і «сиди та не рипайся»... і багато ще дечого.

— Звикнеш, звикнеш... все ж таки нема-нема, а й зворушиться в голові, задуриш, задумаєш бозна-що. От була й на вечір поїхала, а чого?.. нудилась тільки... І сама хазяйка чудно якось подивилась, мов би сказати хотіла: сиділа б краще дома! А три карбованці в кишені пурхнули, наче й не було, а ці карбованці, може, ще й як у пригоді б стали. Спасибі директорів, що наказав дати гроші, а далі що буде! Біг його зна святий, що в голову їм западе! Ходи тоді, припадай, щоб позичили; дадуть карбованця, а поки дадуть, так поневіришся, що рада б вернути того карбованця... А тут дров не привезли через того гаспидського писаря... Який холод стояв у хаті! В усі щілини, дірки так віяло, аж гуло, аж співало,

бодай таких співів не довелося чути; й думки такі сумні та нудні наспівують, аж душа заболить. Змерзнеш, як собака, тільки загортуєшся тою хусткою. А тут мати ремствує, вередує, а тут під вікном ледач усяка збереться, та публіку зчинить, вражий писар когось нашле. Як тільки не завісиш добре вікна,— дивишся, вже стоїть, розглядає, усміхається яка-небудь пика погана, і що ти йому зробиш!..

І в очах у дівчини ставали один за другим «образки з життя»...

Голова сидить у розправі, гикаючи й дряпаючи бороду, а вона мусить стояти і просити.

— Що ж, хоч би не все, а десять карбованців дали... де ж таки...

— Не можна, панночко, грошей у Правленії нема.

— Та мені як же? Звідки ж я жити буду?

— Й геть-то негаразд так казати: люди там, може, з голоду вмирають, а вам на які-небудь забобони бабські...

Соцький регочеться на дотеп «начальства», широко роззявивши рота.

— І зовсім так не годиться, навіть проти бога, найбільше вам, панам: ви, пані, маєте як краще показувати, а не то, щоб... наприклад, скажемо так...

Ну й без кінця так.

Або так ще:

— Нема грошей у Правленії. Хочете — краще заберіть у крамниці в мене.

— Та у вас там нічого нема.

— Як нема? От тобі... Усе єсть: мило, гребінці, голки... хочете — борошном візьміть...

— Та нащо мені борошно ваше?

— Що бо ви прискаєте? Не хочете — ждіть грошей! Я для вашої таки ж користі... треба то взяти у тямки...

А це от ревізор приїхав. Учителька, звичайно, запросила його, і він сидить у неї, придивляючись до якогось оселедця...

— А у вас таки покійчик гарненький,— каже він солодко, озирнувши покій.

— Тільки грубка курить, та й холодний,— каже мати.

— Ну що ж? Попросіть дров привезти: вони ж у вас не куплені!

— Коли не хочуть везти, мусимо вже купувати.

— Попрохали б старшину. Він же у вас, здається, добрий.

— Та то тільки перед вами!..

— І усе село, здається,— гарне село. На ваші гроші можна добре жити...

— Та коли ж бо грошей не дають.

Ревізор розсердився: що не скаже, то замість вдячності отаке...

— Вам не догодиш,— каже він і геть-то вже не так солодко.— Хіба мало, думаєте, без хліба сидить дівчат? Без кінця раділи б, якби ваше місце дістати. Вам би дякувати та радіти, а не вередувати: в нас і без того діла доволі, щоб ще доглядати, чи не курить у вас груба!..

А от писар. Кортить йому з панночкою роман вчинити: дарма що не гарна, проте — панночка... І підбивався він до неї з своєю «компанією», щоб «як образованим людям»... Та що казати, усі оці писарські підходці — річ дуже всім відома. Дівчина мерзне, сидячи в нетопленій хаті, грошей їй не дають, скільки не ходить у Правленіє... Але це ще нічого!

Трохи не щодня приготує писар яку-небудь «історію»: то силоміць прийде в гості до неї, наведе з собою таких «образованих», як і сам, і розмовою своєю доведуть до плачу дівчину; то присікається де-небудь на людях: «Як дівуєте, мовляв, панночко? Не нудно самим?» Та й заірже з слухачами... І все отаке без кінця.

А з того пішли поголоски; нічого правдивого не було в їх, але все ж дівчині пришпилена латка. «Інтелігенція» сільська — сім'я батюшки, шинкарська, дві крамарські — відвертають носа від неї. А то зирк — у вікно заглядає яка-небудь пика, наче у свою кишеню, й усміхається погано так.

Бозна-що робилося на серці в дівчини! Сердитись, боронитись, ненавидіти вона не вміла: такою вже її життя та люди зробили. Та не багато й гнівом чи боротьбою зробила б. Але вона вміла тільки плакати, нудити світом, ховатись у свій куток все далі та далі. Ну й тужила, плакала цілі дні од усієї отієї кривди та образи.

А стара мати, що була з нею, ще гірше суму та жалю завдавала. Стара, вередлива, плаксива — вона тільки сердилася та, плачучи, їла дочку, дорікаючи й за те, що не дають грошей і що вона на писаря дуже прискає, й за всякі провини, що були й що приснилися їй тільки. Таке життя так допекло дівчині, що був час — і вона задумалася, завагалася. Але хвиля минулася — і вона не піддалася й терпіла. Не будучи сміливою, бадьорою дівчиною, вона краще годилася терпіти, аніж здатися на писарські підходи. Вона боялася. Якраз ще на той час на її скаргу прийшла в Правленіє од директора відповідь: спасибі йому, віддали зараз

гроші, дали дров і всячини. Та на цей раз, а далі що буде?.. Писар знову почне своє, знову підуть усякі допикання, знову почнуть знущатися з неї...

Так думала дівчина, кинувши розбиратися й присівши на ліжку під натиском спогадів і гадок.

Закахикала її мати за перкалевим запоном, колись-то блакитним. Щось заворушилось, повертаючись, зарипіло ліжко; щось почвакало губами спросоння і потім закашляло-закашляло — й кінця не знать було тому кахиканню. Дівчина миттю загасила свічку й сіла сама на ліжко. Вона знала, що за матір'ю й сама тепер закахика, й узялася за груди. І справді не помилилася... Вона уся тряслася, груди розривалися від кашлю. Насилу оддыхалась, лягла, закуталася стареньким одіялом, протертим, пробитим, що аж світило по дню.

Батько вчительки був чудний нещасливий чоловік. Він був маленький урядничок і ніяк не міг улізти з головою в своє урядництво — оце й було лихо його, а ще більше лихо його жінки й дочки. Він робив, робив, як віл, і певне вибився б, а якби не вибився, то став би хоч заможним, поважним чоловіком. Але цього не виходило, бо була то людина горда й вразлива, як тільки буває часом уразливим маленький чоловічок. Розсердити, допекти йому було легко. Чи справді штрикнув його, образив хто-небудь старший — а цього не треба було довго чекати, — або здасться йому тільки, що його образили — кінець, годі: образився, полаявся й закурив. Іноді схоче перемогти себе, терпить,

аж зубами креше, за великомученика маючи себе, але не надовго того ставало: часом дурничка яка-небудь — і пішло все ані за цапову душу. Нещасливий був чоловік, але сім'ї від того було не солодше: серце зривав він на жінці, на дочці; на їх оберталася злість маленького чоловічка. Іноді він мов би тіпився, що от є такі, з кого й він поглузувати може, допекти, дошкульнути. Тим усім з своєї жінки зробив він плаксиву, в'їдливу бабу, а з дочки — бідну, прибиту дівчину. Вона звикла чути крик та посміх, вона звикла годити кожному дурному слову...

Видають гроші урядникам — батько приходить додому напідпитку. Жінка і дочка й не глянуть вже на його просто, щоб не присікався, й думають тільки, скільки-то грошей зосталося й чи буде що їсти. Але батькові все негаразд.

— Що це ви одвертаєтеся од мене?.. Що я п'яний, пропив гроші замість того, щоб принести вам, і ви нічого на те не вдієте?.. Ну, чого ж мовчите?! Га?! І останні проп'ю, і буде те без грошей сидіти, а мене проте годувати мете!.. Дочко, побіжи, принеси горілки... от решта; та не думай вкрасти дорогою щонебудь! Я знаю, що вам грошей треба дуже, але вони в мене лічені!..

Й дівчина, нап'явши хустину, бігла до шинку, заздро поглядаючи на гроші, що так були б треба на хліб на завтра...

Часом й на тому не кінець був: батько посилав позичити карбованця й купити горілки... Дівчина верталася втомлена, ставила пляшку на стіл, а батько казав:

— От і вип'ю на останні... Отак, дочко! На

цім світі тим тільки й жити добре, хто вмів гнутися, лазити на животі, терпіти, сорому не знати, жити так, щоб здавалося, наче тебе й нема. Подякуєш колись батька за науку!.. Зітри гординю, потовчи бажання, підлий смирення, розмішай послухом — і будеш щасливий... — казав він злісно, наче тикав під ніс ко-мусь оцим ліком.

Чи кепкував він, чи справді хотів цього, щоб дочка була щаслива — бог його зна; від цього в кожному разі не легшало жінці й дочці. І жінка, й дочка боялися його й не любили, і, замість того щоб клясти те мізерне життя, що знищило батька, вони кляли його, як звичайно.

Але як батько справді хотів, щоб дочка звикла повзти, а не йти, не жити, а завмирати щохвилини, то вдалося це йому добре. Вона жила так, що життя те можна було щохвилини перервати й нічого б тому не перешкоджало; вона не чекала другого дня, не бажала його, не сподівалась від його нічого; наче прибило її щось, і вона боялася поворухнутись, щоб те, що лежить на їй, не зірвалося й не придушило до решти; вона жила, наче ящірка восени, що дубіє помалу з холоду, й тільки часом дошкульне її, як дуже шкрябне мороз по шкурі, і здригнеться вона своїм одубілим тілом...

І дівчина не кляла, не винуватила людей за своє бідне життя, за людську неправду. Вона брала життя таким, як ішло воно до неї. Вона жила.. жила через те, що жилося, що після ночі йшов день, після ранку вечір, що рот їсти просив, а щоб добути що їсти, треба було бігати цілий день або гнутися над роботою, а набігавшись, треба було спати... Чуже життя, добре та спокійне, не лізло їй у вічі; думки не

прирівнювали чужого до власного; вона думала про життя багатих та щасливих так, як думає чоловік про побит бджіл, комах,— і то було її щастя. Якби не це — не стало б у неї й сили жити тим життям, бідним та мізерним. Ніякої втіхи, ніякої підпори не було в неї. Ні богів, ні ідеалів вона не знала. Була тільки батьківська наука, мізерна й погана, бо піддержуючи своєю філософією чоловіка, вона zarazом і труїла його помалу; дівчина жила нею, щиро товкла й терла свої думки, жадання, надії, пила не склянками, а відрами цілющу воду «смирєнія» та «послушанія» й терпіла без кінця. Вона вся увійшла в своє сіре, безпросвітне життя, й воно хоронило її; усе, що чи ломить, чи красить життя, ставало однаково сірим, недужим, нікчемним...

Таке й кохання її було. Воно якраз припадало до її сірого життя, наче та руда травиця, що проростає межі сірих, рівних плит, під людськими ногами. Воно проминуло, ледве з'явившись, залишивши по собі ще одну болячку на серці.

Порекомендували їй якимось побитом хлопця, не дуже гарного з себе, однак доброго й розумного; вони не перемовилися й десятьма словами одне з другим, однак дівчина згадала про його і в той день, і потім... Може, на тім був би й кінець, але через кілька там часу, десь на вечорницях, чи що, зустрілися вони знову; хлопець прихильно, уважливо побалакав з нею раз і другий. Дівчина не звикла, щоб на неї так зважали, вона згадувала довго про його, й гадки її все частіше до нього зверталися.

Довідавшись від нього, що він вечорами ви-

ходить на прогулянку до річки, пішла й вона якось і зустріла його. Той щиро привітався, й вони весело побалакали кілька часу. Казав здебільшого він, вона слухала, радіючи й де-не-де озивалась.

На другий день вийшла вона знову і, скоро прийшла, побачила віддаля його ще з якимись хлопцями... Вони порівнялися, та хлопець, замість того щоб щиро привітатись, похмуро кивнув і, не подивившись, повернувся до другого. Серце так і впало у дівчини; вона скоріше повернула додому, бо відчувала, що сльози до очей підступають. Ця стріча розбила слабі початки її чуття, прохолодила серце, що трохи тепліло було. Наче той слимак виставив був ріжки з-під своєї халабудки, та торкнувся чогось і знову боязко сховав їх...

Не спалося дівчині. Поверталася вона з одного боку на другий, куталася своїм побитим одялом, перекладала подушку — сон не приходив. Серед тиші та темряви лізли в голову спогади й думи без кінця... Гамірний вечір, людська громада й зараз потім дорога по мертвому степу — за ту дорогу вона багато дечого передумала, — і тепер те все приходило їй в голову. Усе нові та нові думки вставали. Бувають такі часи в чоловіка, що мов якась рука світ перед ним відчинить, якесь світло чудодійне освітить події, думки, життя його усе. І там, де було саме звичайне, на що й не вважав він досі, що знав він добре, — стане, з'явиться щось зовсім нове... Отаке було з дівчиною... Помалу, потиху беруться, виявляються, в'яжуться думки, наче шашіль точить товстий

бік галери, — й не видно його, аж поки не лине вода у проточену дірку, перекидаючи, ламаючи усе на дорозі, і потоп нових гадок затопить, залле усе — усі думки, усе життя, що було попереду...

До цього часу, кажу, дівчина жила, як жилося, терпіла покірно, брала те, що життя несло їй, і в голову не спадало їй прирівняти власне життя до того, яким живуть інші, та спитати: чому живе вона так, чому бідує, чому пожевіряється? До цього часу оповідав хто, що ось там пані Тицька-Петацька пошила собі таку й таку сукню, з такими й такими причандалами, й коштує та сукня 300 карбованців, — дівчина одказувала: «Еге? Певно добра десь сукня!» — й без усякого жалю поглядала на свою стару перкалеву, й у голові їй не спадало спитати: чому Тицька-Петацька має собі за 300, а вона за 3 карбованці? Оповідати хто, що там пан Паршинський купив собі коней по 500 карбованців, — дівчина не вражаючись оглядала свої ноги у подертих черевиках і цікаву панчошу, що виглядала звідти, — ті ноги, що весь вік були її самотніми кінцями, — й не відказувала, не жалувалася.

— О, він багатир! — казала дівчина, й цього доволі було для неї.

Так було до цього часу, і нараз у голові стало питання: чому це було усе так?

Бо така була її доля.

А чому в неї така доля, чому не інша? Чому вона бідувала? Хто в тім винуватий, що батько мучив її, що мати свариться, нарікає на неї цілий день? Що вона сама мерзне в своїй хижі, що мусить бігати за копійкою?.. І вперше сама відказала собі на це: «Люде».

Вона оглянулася на своє життя й бачила там не саме одне лихо: побачила вона там кривду, кривду без кінця; вона вже вважала себе не «бідною дівчиною», а скривдженою. Вона тепер гнівалася на життя, на людей: чи допомогли вони їй, чи підкріпили, чи привітали, хоч словом ласкавим обізвалися потім, образивши, скривдивши її?.. Та не хоче вона й слова їх ласкавого: порубаного слізьми не загоїш!.. Вони знищили її й потім нявчать солодко: «бідна дівчина», «бідна дівчина». Скільки разів чула вона це за собою й яка б рада була тепер оці слова кинути їм, щоб подавились вони їми... А перед очима ставали спогади, як поневірялась вона, як кривдили її... До цього часу вона терпіла, тепер не могла терпіти. Спогади пекли, дошкуляли їй, й вона корчилась, як від болю, на своєму ліжку.

Така година — бо часом це в одну годину разом станеться — багато змінює в чоловікові: наче народиться вдруге. Як є в його сила й хист і воля дужа — поставить він мету свою перед собою, постановить добувати долі або мститися; і вийде з його або щось добре, або зле. Але що ж тому робити, в кого нема ані сили, ані хисту, ані волі дужої, хто увесь вік тільки тужив, хто сам не ступив, рукою не посунув, як не штовхав його притомом голод або чужа воля?..

Дівчина мучилася: то кляла, лютилася, то плакала, нудилась, не знаючи, що робити; а спогади, спогади в'їдливі, пекучі йшли без краю, без кінця; на хвилинку голову мов памороки заб'ють, а потім знову... А тут ще мов навмисне лізли у вуха уривки якогось мізерного вальсика, якого рипали на тому вечорі дві

скрипки, й оцей вальсик допікав дівчині найгірше, одриваючи від думок, що стояли над душею тепер. Вона сиділа на ліжку, притулилась до стіни, і раз по раз тиснула голову руками; тулилася до стіни, стискала плечі, лапала руки, мов хотіла видавити з себе думку, що робити їй тепер. Вона відчула, що не може жити так більше; не було в неї нічого, окрім батьківської науки, а тепер ця наука вже більше не гоїла ран її душі; вона кинула її... Що ж тепер робити? І, дурно силкуючись надумати, вона тужила та мучилась...

Й відразу надумалася. Наче не від неї самої вилинула думка — вмерти. Дівчина здригнулася, наче до огню доторкнулася; усе в голові закрутилося й пропало. Наче чоловік розбігся й став відразу: під ногами круча і яряться там сиві хвилі; відскочив він з переляку, кинувся в другий бік — і там шумить хвиля, ще у інший — і там так само. І чує чоловік, що нема вже йому дороги, що мусить він загинути тут, посеред безкрайого темного моря.

Таке було з дівчиною. Смерть лякала її; вона хотіла знайти собі інший вихід, починала думати про щось інше, але думки усе на те звертали, що нема іншої дороги, тільки вмерти, — наче того химеродника у Гоголевому оповіданні, що, куди б не їхав він, якась сила велить усе тягла його до місця його кари. Страх брав її, як думала вона про смерть; вона здавалася дівчині якоюсь темрявою порожньою, вона чула наче холодне повивання від неї й кидалася мерщій до життя, але тут уставали такі спогади, такі образки, що вся її охота до життя пропадала. Краще було вмерти, аніж знову пити гірку свою чашу, поневірятись, бі-

дувати в кривді, у всяких образах; краще була б смерть, хоч і віяло від неї такою пустою, таким холодом. І вона чула вже ту смерть коло себе, наче налягала вона на неї; вона пручалась, вибивалась, а та наче давила її, забираючись своїми щелепами глибше та глибше. Не рухаючись, аж похолоділа, сиділа дівчина, притулившись до муру, прислухаючись до тієї боротьби, що клекотіла в ній, боротьби межі смертю та життям. Смерть брала гору, вона чула це... усе менше та менше пручалося життя в холодних мертвих обіймах... Годі!

Хитаючись встала вона з ліжка й засвітила свічку. Полум'я освітило її лице. Страшно було на неї глянути, таке зробилося з неї за невеликий час!.. Лице змарніло, позеленіло; очі дивились несамовито. Дівчина уся трусилась; вона насилу знайшла корець з водою й поставець з сірниками, почала ламати сірники холодними пальцями й кидати їх у воду. Сірники падали один за другим і мокли у воді, що почала вже смердіти фосфором... Дівчина не чула того духу й не бачила того пиття, що готувала собі; її наче заморочило на хвилину після того всього, що прийшлося пережити за цю ніч. Вона спинилася лише тоді, як сірників не стало й поставець стояв порожній; в корці вода стала рудою й погано смерділа. Дівчина прочумалась відразу і згадала все: її затрясло так, що вона не встояла на ногах і сіла на долівці. Вона помішала пальцем в корці і прибрала трісочки в один куток, але випити не стало сили, й вона поставила корець на долівці перед собою.

Тим часом світло збудило матір, вона знову

заворушилась за запоном і сердито спитала спрощня:

— Що це ти там свічки палиш, Марусю, не даєш спати? Загасила б ти краще, дала б мені чистий покій... — замурмотала мати, ледве вимовляючи останні слова...

Дівчина прислухалася, чи не ворухнеться мати, і, переконавшись, що та спить знову, повернулася до свого корця й задумалася. Нова думка стала в голові. Вона досі думала все за себе, забула за матір, а тепер згадала — і стало їй шкода. Люди, бідуючи, докучають одно другому, але наче якось приростають до себе; а ще в такий час, коли збираються вмирати... Дівчина вже не пам'ятала тепер більше, як сердилась її мати, вередувала, їла її; вона забула усе те й любила свою матір, що бідувала, поневірялась укупі. Подумала, як її мати жити буде без неї, й сором її взяв, що хотіла її инути. «Добрі люди не покинуть», — сказати хотіла, та й стала: хіба не знала вона, як то жити межи тих «добрих людей»? Той, хто видумав «чесну бідність», мабуть, ніколи не був голодним, не плакав в холоднім покої, не тиснув у тузі голову задубілими руками...

Дівчина хотіла була вже вивернути корця, але знову спинилась: як таки не подумала вона, що мусить з матір'ю й сама бідувати, мусить рятуватись від злих людей, від цього проклятого писаря?

— Не можна, не можна! — аж скрикнула дівчина і, не оглядаючись на материне ліжко, мов боялася, що мати докірливо затримає її або що вона сама втратить рішучість, підняла корця... Поганий дух від сірників заняв її дух. Знову взяв її страх, жаль умирати... Руки за-

трусились, зуби зацокотіли. Вона ледве перемогла себе, притулила корець до губ...

— Боже, боже! — востанне з страшенною тугою прошепотіла вона й ковтнула раз... Другий... Корець брязнув, впавши додолу...

Свічка якось сумно, мов сирота, блимала в тихім покої. Мати байдуже спала за запоном...

НЕРОБОЧИЙ ГРИЦЬКО КРИВИЙ ¹

Волинський образок з початку XVIII віку

I

ув хмурий день восени. Сиві, важкі хмари облягли все небо, й воно наче нагнулося, налите водою, нависло хмурою покришкою над самою головою. Повітря було повне вогкості, і дощ мов збирався щохвилини. Сумно виглядав залитий водою шлях, і густі ліси понуро стояли навкруги, тихі, нерухомі, мовчки скидаючи листок за листком на мокру листяну ж настілку. Пташки розлетілись, поховались, і гучливий в'їдливий крик мокрого крука панував сам навколо, наче глузуючи з сумної агонії літнього життя, з його минулої краси й сили.

Сумний красвид, очевидячки, впливав і на двох людей, що верхи їхали тією мокрою, розтоптанною дорогою: вони їхали мовчки, понуро, нап'явши відлоги на голови. Бурка з кращого, крамного сукна на передньому давала знати, що то не був селянин, як його товариш в простій сільській свиті, а якийсь пан.

¹ Н е р о б о ч и й — тогочасний правовий термін для неоселого селянина. Фабула оповідання взята з декрету, видрукуваного в «Архівъ Юго-Западной Россіи», ч. VI, т. II, № 15; побутові подробиці оперті на документальний матеріал.

Так проїхали вони мовчки з версту попід лісом. Тут ліс кінчився, дорога розбивалася надвоє, і на роздоріжжі стирчала, похилившись низько на бік, стара корчма. Шляхтич зліз і пішов туди, але за хвилинку вернувся.

— Нема, не було, не бачив, — промовив він, глянувши на дорогу, що вилася межі ріллями, пропадаючи в млі.

— Десь повернули на бік, — сказав на те чоловік, пораючись коло сідла. — Де його тепер знайдеш? Адже ж тому більше як день, як їх бачили.

Шляхтич не сказав нічого і, взявшись під боки, мовчки дивився, наче хотів випитати в дороги, чого йому треба, а далі з нехиттю став знову вилазити на коня.

— Може, єврей збрехав, щоб одурити, а може, й не одурив: хіба малий світ? Адже ж не вперше тікав: не піде просто дорогою, щоб його зловили, — метикував тим часом чоловік.

Шляхтич від'їхав від корчми на дорогу й знов став, не знаючи, що його робити.

— Тю, бодай їм всячина! — промовив він нарешті, повернув коня і, вдаривши, пустився назад межі лісом тією ж дорогою, що приїхав. Швидко зникли обое в тумані.

За кілька хвилин, як не чути стало й коней, між деревами з лісу виглянула якась постать і, озираючись, вийшов помалу чоловік на дорогу, за ним жінка з дитиною. Обое прислухалися пильно: не чути було вже нічого.

— Нема, — сказав чоловік, постоявши кілька часу, й веселий усміх розливавсь по його лицю. — Не думав я, щоб заліз він так далеко. Та тепер, хвалити бога, не вернеться! — додав він весело й перехрестився.

— Не вернеться, хвалити бога, — обізвалася жінка, помалу перекладаючи на руці дитину.

— От якби не почули та не сховались! Ледве ж встигли звернути з дороги! Добре, що дитина спала, а то було б нам! — радів чоловік і простягнув руку попестити дитину.

— Не руш, спить! Та ходім, бо змерзла, ноги одубіли, у воді сидячи.

Чоловік перекинув знову, що ніс на плечах, і пішов далі дорогою. Жінка почимчикувала за ним; в одній руці мала дитину, в другій торбину. В тій торбині та в клунку було все добро їх. Це були селяни — Грицько Кривий, чи Грицько Гричук, як він звався в останньому селі, з жінкою Ганною, що втекли від пана шукати, де краще. Четвертий день вони вже йшли так, здебільшого ввечері, або рано та вночі, або переховуючись лісами. Сьогодні були пішли вже сміливіше — просто шляхом, не сподіваючись погоні, та завчасу почули тупотіння, сховалися в рів та й пересиділи там.

Вони пройшли мовчки версту, потім другу. Тяжко було йти по грязюці в холодній млі, несучи клунки. Сумна дорога незабаром прогнала їх веселість, і вони тяглися понуро й важко. Нарешті та похила корчма на розпутті, де розпитувався пан, встала перед ними.

— Пристанемо чи підемо далі? — спитав чоловік.

— Підемо вже до села, вже, мабуть, недалеко: краще, ніж тут у євреїв, — відказала жінка.

Вони порівнялися з корчмою. Чоловік позирнув, позирнув ще, разом спинився й повернув до неї.

— Куди ти, Грицьку?

— Та зараз...

— Будеш горілку пити? Так рано? Покинь, ще єврей як-небудь перекаже.

— Не перекаже,— відказав чоловік.

— Не ходи, Грицьку! — Жінка взяла його за полу.

— Е! — сердито крикнув чоловік, вирвавши полу, покинув клунок і пішов до корчми. По тих пережитих рано страхах нерви просили підкріплення, і годі було ту хіть побороти. Жінка почала забавляти розбуджену дитину, промовляючи до неї, хоч дитина ще не розуміла нічого, бо не мала й півроку.

Грицько тим часом бадьоро вийшов з корчми й узяв клунка знову. Горілка вернула йому веселість і розв'язала язик.

— Це я певно знаю,— балакав він,— що сказав панові той рудий єврей в Грицькунівській корчмі; нехай тепер пан йому подякує, що проїздився: без нього не заїхали б за мною так далеко. Хвалити бога, що не було з ним псів, а то було б погано. Як тікав з Литви, так мене з хортами шукали; та собаки мене пізнали, бо я був за парубка в пана й годував їх часто; а в мене був і дух упав; якби піймали, то й душу вибили б з мене, такий пан був лихий!

Жінка не відказала нічого.

— Дай мені хлопця, нехай ще я його трохи понесу: в тебе, мабуть, і руки заклакли! — сказав Грицько і, помалу взявши однією рукою сина, почав йому на губах виробляти всякі штуки.

— Скільки ми пройшли? Буде з десяти миль? — спиталася жінка.

— Буде, буде вже. Це ж ми вже Дубно проминули десь.

— Хоч би пристати де-небудь, а то йдемо, йдемо, і не знати куди.

— Якби де натрапити на добре село! Мені самому хіба не надокучило?

Так балакаючи, вийшли вони на широку долину, що прорила якась річка. Дорога вилялася понад нею. Туман кутав очерети й річку, ледве її було знати. Почав накрапати дощ, що далі — то дужче. Ганна завернула полу свитини й вкрила голову собі й дитину.

— От і село манячить, треба пристати, дощ перечекати.

Вони зійшли узгір'ям в долину. Слизько було йти мокрою стежкою. Ганна впала навznak і чисто обмастилася. Нарешті наблизилися до села. Хати довгою низкою простяглися над річкою між обсадженими вербами городами та левадами. Перехожі звернулись до першої хати. Подратувавши собак, швидко діждалися й хазяїв: пристаркувата жінка виглянула до їх.

— Пустіть переждати дощ, ми перехожі люди, з далекого села.

Та подивилась неймовірно, але по тім пильнім огляді лице її прояснилося.

— А йдіть, коли хочете! Просимо! — вже ласкаво обізвалася вона.

Перехожі порозбирались, поклали мокрі свити на піч та й узялися снідати хлібом та цибулею. Прийшов снідати й хазяїн з току, почав розпитуватись.

— Шукаємо, де б вільніше, а то в нас роби-роби, та й кінця нема; нема часу й собі щось зробити, та ще й новини тобі видумують

щороку, наче коверзують з людей,— скаржився Грицько.

— То приставайте в нас,— відказав хазяїн,— адже в нас легко: робити тільки два дні на тиждень і в зиму й літом — тільки всього; чиншу нема, як по інших селах.

— Та за те ж осип даємо,— відказала жінка.

— Ну, що ж, що осип? А зате ні курей, ні гусей, ані інших вигадок. І пан нічого, нема чого казати... справді, жінко?

— Ну, не дуже хвали: он за підводами тими як раз у раз ганяє!

— Що ж, що підводи: це й скрізь,— не здавався хазяїн; він взагалі не був песимістом, а тепер ще й особливо припала йому охота хвалити своє село.

— Ні,— сказав Грицько, згадавши за погоню,— тут ще небезпечно. Боронь боже, ще довідаються. За нами гналися трохи не до вашого села.

Дощ все не переставав. Хазяїн пішов на тік знову, Грицько й собі — помагати, покинувши жінку з дитиною в хаті. Хазяйка сіла коло віконечка, щось латаючи; в хаті незабаром стало вже смеркатися за дощем. Ганна сіла проти хазяйки, годуючи дитину, спочиваючи з дороги; ноги нили після холодної води в тому рові; якась чудна, невиразна втома, тихий спокій огортали її; й думка, що за якийсь час знову треба буде покинути теплу хату й брести грядюкою, ще додавала того чудного, солодкого чуття. В тій хвилі Ганна рада була побалакати щиро, пригорнутися до кого-небудь, та й почала докладно розказувати, відповідаючи на питання хазяйки.

Вона була сирота і зросла між людьми. Був

брат, жив у наймах, але вже кілька років десь пішов, та й не чути: кажуть, що вбили його татари. Більше не зосталося в неї роду, бо батько в неї був захожий чоловік, і вона все ходила у наймах. Невесело було дівувати наймичкою. «Почали далі дівчата-однолітки заміж виходити, одна за другою, а мене, звісно, ніхто не сватає,— оповідала Ганна,— не дуже де й побачиш було мене! Ото й думаєш: усі мене обминають, зостануся я до віку сама-одна без роду на світі,— та так сумно стане! Хоч би брат був, хоч би яка родиночка, щоб до неї обернутися, прихилитися. І так було все ждеш — звісно, тільки дуриш себе,— що станеться з тобою що-небудь таке... брат вернеться або посватає хто добрий... Було в хаті сидиш часом,— двері сінечні рипнуть, або собаки загавкають, то аж серце стрепенеться».

— Ти гарно розказуєш,— ласкаво кивнула Ганні хазяйка.

— Нема чого й розказати! От тоді прийшов був на село Грицько, чоловік мій, та й пристав за парубка в хазяйського сусіда. Тож, бувало, часом стріне й заговорить, а далі восени сватає. Не змагалася, пов'язала старостів, а хазяї відмовляють: він, кажуть, чоловік чужий, перехожий і не має нічого, ще й ледащо до того — а його ледачим вславили, хоч до своєї роботи він не лінується. Будете, кажуть, злидні тільки плодити. Та я не послухала — нехай вже й злидні будуть, та свої, як я маю цілий вік в наймах ходити: всього добудеш, окрім доброго слова. Так і побралися; хазяї ще й посміялися з нас: таке заслужила за свою працю, що тільки поглузували. Докучило нам обом по людях ходити, взяли в пана хату з городом та

робили в людей та в пана за сніп або що, тільки трудно: робиш все, а нічого немає. Може, буде краще на новому місці; тільки добути б уже скоріше...

Ганна засумувала під впливом власного оповідання.

— Мабуть, не дав мені бог талану, не бачила щастя й змалку, та не щастить і тепер... А Грицько все сердиться. От і тепер ідемо: хіба справді солодко тинятися, як собака блудяча, по дорогах та переховуватися по ярах?

Хазяйка почала розповідати й про своє горе — все діти її вмирали.

Так ішов час. Стало зовсім темно; вернулися чоловіки. Швидко поснули потомлені перехожі, не чуючи ані тихого ляпотіння дощу, ані цвіркунового голосу, що співав за піччю.

Перехожі повставали й зібралися — ще й не розвиднилося. Хазяї попрощалися привітно, дали хліба на дорогу; й знову пішли вони плентати. Знову потяглися мокрі дороги, налиті водою колії, сумні ліси, чорні ріллі, голодний, гострий крик ворони й дощик дрібний, мов крізь решето. Знову спочивки в селах і звичайні розмови й питання про життя й про пана: там — заздрий, там — хто його зна, там — дуже важко, а там — так собі; кажуть, що скрізь так. Так пройшов ще день і другий.

— Е, нехай і так, остогидло вже тинятися, — сказав Грицько, прослухавши звичайні оповідання про пана й роботу, — мабуть, немає чого кращого сподіватись; правду кажуть, що де люди, там і пан, і панщина... Так скільки, кажете, робити?

— Зимом і літом по два дні, та толоки дві, та шарварки чотири...

— Нехай і так; в нас цілий рік по три дні було, а толоки чотири.

— Та чиншу 20 грошей, та курка, та яєць п'ять...

— Та вже!.. Мабуть, кращого, кажу, не знайдеш! Як тобі здається, жінко?

— Про мене, аби скоріше; йди хоч зараз до пана, — обізвалась Ганна.

— А піду справді. Сьогодні вже, мабуть, пізно... Кажете, що пан не дуже лихий?

— Звичайно, як пан! Як не вийдеш на панщину, так всипле добре на обидва боки...

— Бодай не довелося йому і його батькові! — відказав на це Гриць. — Та, мабуть, ліпшого не знайдемо.

— Тільки ти б йому поніс що-небудь на Радець, все був би ласкавіший! — радили люди.

— Та в мене нічого й нема!

— Хіба б гуску взяв де-небудь; он у сусіда є кілька...

На тім і постановили. За дванадцять грошей купили гуску, і Грицько, прибравшись й тісенько підперезавшись, пішов уранці на панський двір. Через кілька часу надійшов і пан з току, де весело гупали, далеко лунаючи, чотири ціпи.

— До вашої ласки, пане!.. Прийшов із жінкою, щоб у вашому селі осістись, — звернувся до нього Грицько.

— Що ж, живи; як добрий будеш, то буде й тобі добре, і придбаєш усього. Є худоба в тебе чи, може, ти з рукомета живеш? Мені дуже б ткача треба.

— Ні, пане, не вмію нічого, й худоби нема. Я за парубка жив попереду.

— Так як же ти? Може, й тут за парубка станеш?

— Ні, дайте вже поле; худоби позичу й плуга.

— Про мене — роби, як знаєш. Рік будеш вільний од усього; а там — що люди роблять, те й ти. Як же ти звешся?

— Грицько Крук, — назвав себе наново Грицько, — а жінка Ганна, та ще дитина мала.

Тим скінчилася розмова. Пан послав хлопця показати Грицькові хату: господар її втік торік.

— Куди ж він пішов? — розпитував Грицько хлопця.

— Кажуть, що на Поділля, тоді п'ятеро того року втекло. Кажуть, що там панщини немає, а землі скільки хоч.

— Мабуть, брешуть, — постановив Грицько, — адже ж і мені казали, ніби тут нема панщини, а таке ж саме, тільки манять людей. Мабуть, від цього ніде не втечеш!..

Хата, подвір'я — все те тхнуло пустою. Солому з повіток, з хати розібрано; подвір'я розгороджене, хата облуплена.

— Це вже дуже погана, чи нема кращої? — спитав Грицько хлопця.

— Ті ще гірші; адже ж зате хата нова. Круки перенесли зараз свої клунки до нової оселі й повиймали своє добро: тут була сокира, коса, серп, заступ, рогач, мішки, деякі хуста, сувій полотна, що придбала Ганна, ще наймичкою будши, та ще два золотих грошіма — оце було й усе багатство Круків. В хаті текло; повітря було затхле, як у пивниці. Грицько пішов знову до пана — просити дерева на огорожу й соломи на покрівлю. Ганна зараз

заходилася мастити хату: їй не ждалося, хотілося зараз усе поправити, зробити. Позичила опалу, горшка, крупів, хліба; заткнула пробите вікно, замастила соломою, де текло. Ввечері, в п'ятмі, хата вже зовсім не здавалася пустою. Солома ясно палала в печі; ясні плями й темні тіні тремтіли й танцювали по стінах, по долівці; Ганна з великою радістю, після довгого блукання, поралася біля печі, втішаючись і ясним полум'ям, і своїм хазяйнуванням. Вона так давно бажала стати справжньою заможною хазяйкою! З такими мріями йшла вона й заміж; та не справдились вони в рідному селі! Тепер знову ці мрії вставали перед нею в блискучому полум'ї й тишили, вабили її...

Ті веселі думки опанували й Грицька. Сидячи на соломі, він гойдав свого синашу й тішив його, показуючи на полум'я. Чи тишилась дитина, чи ні, але батько, проте, був у тій хвили щасливий, і біляве, як у «литвина»², лице його світилося незгріш від тих ясних плям, що бігали по хаті.

Так весело розпочали Круки своє життя в Ставках — так звалось те село.

II

Погода розгулялась швидко. Грицько вилаяв її, що не знала, коли її було треба, але Ганна догадалась, що то дощ ішов їм на щастя, поки вони мандрували, а тепер перестав.

Дуже хотілося того щастя! Але, чекаючи його, треба було подумати й про те, що його їсти і як пересидіти зиму. У Круків не було ніякого запасу; з тих двох злотих, що зав'язані

² На Україні литвинами й досі звуть поліщуків.

були в Ганниній хустці, вигодуватись було не можна; а то ще й треба було купувати всякого добра, почавши від горшків і до відер та діжок. Грицько знову з'явився перед пана, просячи позичити жита півосьмачки й гречки два гарці. Пан на те гукнув хлопця й спитався:

— Почім спродали жито й гречку на останнім ярмарку?

Той сказав.

— Отож щоб знав,— сказав пан Грицькові.— Буде, значить, за тобою чотири злотих: коли ж ти мені віддаси?

— Може, я б їх відробив? Молотив або як інакше?

— Добре, приходь: по п'ять грошей день тобі порахую.

Грицько походив кілька днів, але далі пан прийняв ще одного, такого ж перехожого, як і Грицько, за парубка, за те, щоб годувати зиму. До того ж приходили на падину селяни. Грицько був зовсім непотрібний, і пан сказав йому, щоб більше не приходив. Іншої праці він собі не знайшов. Тож, не маючи ніякого хазяйства, ані якої роботи, лежав звичайно на печі й марив, скільки він посіє чого, й скільки воно вродить, і що з того треба буде зробити. Ганна свій вільний час збавляла або бавлячи дитину, або шиючи з того сувою полотна сорочки чоловікові й собі. Маючи вільний час, узялася вона їх мережити; мережки виходили не дуже гарні: в наймичках усьому не навчишся, але Ганна поралася коло їх з великою охотою. Ще її втішні надії не минулися: їй здавалося, що вона ніби свою будучу долю вишивала, таку ж мережану, рябу та веселу.

Грицько часом починав удвох з нею мірку-

вати, скільки чого в їх буде, й що вони з того зроблять; а коли той матеріал кінчався, мовчки слухав, як віє вітер в комині або як Ганна розмовляє з дитиною, й спав і дрімав без кінця. Часто йому снилися різні страхи з минулого життя: то ніби заснув він парубком, і пан його будить, пхнувши ногою під бік, то хлеще нагаєм; то ніби тікає, притаївся і чує в лісі погоню: хорти біжать до нього, шамотять листям, роздратовані, люті. Грицько прокидався переляканий і радіючи згадував, що то все мара, що він у своїй хаті, далеко від тих місць, і не знайдуть його ні старі, ні новіші пани.

Так було день у день і часом докучало Грицькові. З нудьги він часом ходив розважитись до шинку, де можна було любенько побалакати з людьми. Одначе єврей швидко перестав давати у борг. Грицько, правда, міг би віднести трохи жита, але на те не стало в його духу: він жив надією стати заможним господарем.

А тим часом минався той хліб, що взято було в пана, дуже швидкоплинули й гроші з Ганниній хустки. Грицько мусив удруге і втретє ходити до пана позичати, і гроші, що він був винен панові, все росли. Та Грицько на те не зважав і чекав тільки весни, щоб хазяйнувати.

Вона не довго гаялась того року, та весна, і швидко прийшла, наливши балки й лощини сніговою водою, відкривши з-під снігу чорні поля; вогкі й пухнасті, вони немов самі просила плуга. Але Грицько не мав ні плуга, ні худоби; сусідам позичити було тяжко; два дні робили на панщині, а то треба було орати своє; та й худоби було не дуже багато, все спрягалися, а в декого, як і в Грицька, й зовсім

худоби не було. Знову Грицько обернувся не до кого, як до пана, позичив худоби й плуга, позичив насіння й оброку. Все те коштувало!

— За тобою є вже тридцять п'ять злотих, — сказав нарешті Грицькові пан. Той міг тільки почухатись, почувши про таку силу грошей.

Весна була не дуже погожа. Спочатку, правда, закроювалося на добре, але після Великодня дощів було мало, і хліб захирів. Грицько щодня виходив був глянути на свою ниву, й лице його ставало все хмурнішим: він вклав стільки надій в цей посів, що не міг дивитись без сердечного болю, як той хліб скніє, й нарешті перестав уже й ходити до ниви. Дощ перепавав якось в рішучий момент, трохи підправив ярину, але все-таки врожай був незначний. Коли було звезено й змолочено урожай і обраховано, показалося, що трохи не весь прийшлося би віддати, аби заплатити, що був він зинуватий панові й сусідам; значить, частину позик прийдеться на другий рік відкласти. Перспектива заможного господарства блідла й никла. Ганні дуже захотілося мати корову, але це було неможливо: спромоглися тільки на теличку. А на другий рік, значить, прийдеться знову все позичати: і плуга, і волів...

— Ти б узяв у пана вола, а гроші потроху ми б сплатили: адже паша в нас є, — порадила Ганна, і ця думка дуже подобалася Грицькові: маючи вола, можна було спрягатися, не позичаючи ні в кого; тільки купити його не було за що. Грицько взяв у пана у борг.

Новий рік почався вже звичайною панщиною: два дні на тиждень, дві толоки, чотири шарварки, стерегти по черзі панський двір уночі, ходити з підводами до Луцька й Львова;

жінці — сікти капусту, прясти панську куделю, робити на панському городі й багато ще чого, що важким тягарем налягало на Грицька і його жінку. Правда, це все було легше трохи, менше трохи, ніж у попередньому селі, але воно ставало далеко тяжчим після мрій про волю й змагань її добитись. Тікати світ за очі, віддавати на всяку непевність свою долю, свою шкуру, аби тільки вигадати один день панщини на тиждень, а зрештою мати все ту ж працю, панщину, шарварки та толоки — це здавалося чистим посміхом. Варто було тікати!

Такі думки не раз почав висловлювати Грицько після того, як перші рожеві надії на нове господарство його зрадили і потяглося панщинне життя своєю колією. Ганна одна не хотіла поділяти його думок, і як він занадто вже починав нарікати, прозивала його волоцюгою і ледащом. В неї далеко більше було примирення, і вона ще не втратила своїх надій на добробут.

Маючи вола, далеко легше було господарювати, і Грицько не побільшив, а ще зменшив свої статки за зиму; але літом прийшлося тяжко, коли до двох днів панщини пан додав йому два дні на виплату боргів. Пан хапався з жнивами, але так само мусили хапатись і люди. Разом настала спека, дні стояли гарячі, роса перестала падати, і хліб починав сипатися дуже, а зерно було таке важке та добре, що шкода було дивитися на ту трату.

— Хай йому всячина! — сказав Грицько, почувши від осаули, що йому робити на цім тижні чотири дні. — Хто чув таке робити? В мене самого хліб сиплется, де його до середи чекати!

Він не пішов у понеділок. Пан покликав його ввечері, вилаяв і похвалявся бити. Але Грицько не покоровився: він не то навіть щоб не хотів, а просто-таки не міг задля панських жнив кинути свій власний, кривавицею политий хліб висипатись.

— Подождіть, пане, я потім вам відроблю,— все казав він своєму панові, а не відпросившись, все-таки не пішов на панщину й у вівторок. Це так йому не пройшло: Грицька знову покликано до двору і всипано йому щедро.

Грицько вилежав мовчки — ані пари з уст; такий на його дух найшов. Різко коштувати було йому не первина, траплялося й на попередніх місцях, особливо — на дворі служачи, але тут, на нових місцях, здалося вже занадто прикрим.

— Варто було тягтися за п'ятнадцять миль,— мурмотів він сердито й ще сердитіше їдав: — Бодай не діждали, щоб я задля них свій хліб кинув!

Свій хліб мусили жати вночі. Погода стояла все гаряча, земля не простигала й уночі, так і пашіло теплом. Ганна робила, скільки могла, і цілком знемагалася: Грицько казав їй, аби йшла додому, кинула роботу, — вона не кинула, поки не втяла руку серпом... А хліб сипався. Ганна пробувала жати й в'язати порізаною рукою, та не могла й трохи не плакала з досади й болю. А Грицькові сказали відробляти ті дні, що він не робив. Грицько пішов раз, а далі не втерпів та, покинувши панщину, кинувся свій хліб дожинати. Наслідок був той самий: Грицька знову покликали до двору і знову його вибито.

Хліб нарешті зібрали чи саяк, чи так. Врожай

все-таки був добрий, хоч хліб і висипався значно. Ціна стояла на хліб добра: Грицькові можна було посплачувати, що був винний, навіть вола, але йому вже це було не в голові. Його вже не тішив і врожай після того, як життя в Ставках повернулося своєю непоказною стороною; бас увірвався. Думка, що він помилювся з своїми надіями, гризла його й не давала спокою. Все похмурнішим сидів він дома, зате більше вчашав до кривого Шльому, до шинку, де гірко нарікав з іншими хазяїнами.

Якось винирнула в бесіді вічна тема про волю й вільні землі, про Поділля, куди кликали на слободи. Якийсь перехожий чоловік, що трапився в шинку, сказав, що він був на Поділлі, й почав його вихвалити.

— Земля не міряна — бери, скільки схочеш: чи лан, чи два. А земля така, що з самосійного родить сам п'ятнадцять і більше.

— А панщина? Правда, що там нема панщини?..

— Ге, панщина, — ніхто й не чує за панщину. Ори на себе — та й усе. Ще й запомогу всяку дадуть, і то без відробку. Бо ті землі відібрано в турка, й король сказав залюднити їх якнайборше, щоб не була порожньою, аби турок знову не забрав³.

Грицько слухав тих оповідань, і в його не прокидався попередній скептицизм, коли закидав він брехню тим всім оповіданням за подільську волю. Людина все вірить тому, чого собі бажає.

Вернувшись додому, Грицько почав опові-

³ Поділля вернулось до Польщі по угоді 1699 р.

дати те все жінці. Та прийняла те все зовсім неприхильно й знову вилаяла його волоцюгою.

— Як будемо сидіти, то щось придбаємо, менше б ходив до шинку, то було б краще. Верзуть не зна що, а ти слухаєш. Адже ж і сюди йшли — сподівалися волі, а показалося, що така сама, як і деінде; таке саме і з тим Поділлям.

Це були власні майже слова Грицька, але тепер вони не зробили на нього найменшого враження й не переконали його й трошки. Грицько не був ледащом, як признавала за ним жінка; він міг працювати дуже багато, коли та праця вела просто до його мети — добробуту. Але жертвувати своїми надіями й бажаннями й миритися з життям за всяку ціну — не міг він.

III

Один випадок був краплею, що переповнила міру Грицькового терпіння чи нетерпіння й переконала його в тому, що нема чого доброго чекати йому в Ставках і треба шукати вільних подільських осад.

При кінці серпня послав пан Грицька до Луцька з підводою, давши вола до пари з Грицьковим. На повороті з Луцька спіткала Грицька пригода: віл його чогось заслаб у дорозі — чи опився, чи що, тільки після цієї дорogi не здався вже до роботи й, полежавши кілька днів на оборі, здох. Грицько пішов дати знати про це панові й прохав у його собі другого вола, бо цей пропав задля панської потреби, але пан на те не згодився.

— Хто ж його знає, чого він здох; може він зовсім не від дороги, а ти сам його чим-небудь понівечив.

Таким чином zostався Грицько без худоби, а був з тим волом винуватий панові немалі гроші: щось за 40 злотих. Грошей цих віддавати Грицько не мав найменшої охоти. Остання історія з волом роздратувала його якнайбільше; він постановив доконче йти з Ставків на Поділля. Ганна, що так спротивлялася давніше тій думці, притихла, побачивши, що чоловік то вже не жартом узяв собі в голову й помандрував би й сам, коли б вона не схотіла. Та й її зажурих той випадок з волом дуже.

Тікати й годі!

Тільки не восени! В тім вже вони мали науку. Далеко ліпше пересидіти тут зиму, на своїм хлібі, аніж позичати на новому місці. Краще йти весною, перед початком оранки. Так і постановили.

Аби пан не взяв хлібом за позичене, Грицько зараз по тій пригоді з волом кинувся молотити хліб, щоб продати або сховати, та дарма: пан з своєю службою знали добре, скільки в нього повинно бути хліба, і Грицьку зараз задали брехні й вибили, а потому забрали два корці хліба.

— Мало я йому відробляв того здохлого вола, ще й хліб забрав; мало ще панові того, що моя озимина йому прийде.

Озимини, справді, щось посіяв Грицько, хоч дуже мало: ще вагався тоді. Це було тим добре, що увільняло його від усякого підозріння про втечу; але Грицька дуже мучила думка, що його хліб попаде в панські руки.

Поки був віл, Грицько думав утекти, по-

їхавши з ким-небудь возом на ярмарок, а звідти далі. Так можна було забрати й усяке збіжжя — аби тільки знайти до того чоловіка. Після того як віл пропав, Грицько надумав тікати знову пішки, як і той раз — принаймні ніхто не знатиме. Треба було тільки продати все, й Грицько прийнявся за це.

Хоч як обережно він вів цю операцію, щось таки донеслося до панських вух. Пан знову покликав до себе Грицька, і той був настрашився дуже, але, очевидячки, пан знав не багато, бо тільки вилаяв його.

— Ти в мене не видумай тікати, бо я тобі своїх грошей не подарую, виколупаю хоч би з Волощини.

— Коли б уже скоріше зима проходила, — міркував Грицько, йдучи від нього, — а тоді виколупуй!

Зима тяглася помалу в тім ждани Грицько вже не шукав собі роботи в пана. Вилічували дні до Різдва й по Різду. Але Ганна була смутна: її якось не тішила ця мандрівка.

Нарешті-таки зима пройшла: наближався піст. Великдень того року випадав пізно. Хліб кінчався — бо що трохи здалося зайвим, те продали ще перед тим. Вже наче наступала весна, все капало й текло, хоч був тільки кінець лютого.

Грицькові не терпілося, він постановив іти зараз, щоб не купувати хліба.

— Та подожди, поки зовсім не розтане; адже і клопець слабий, — вмовляла Ганна. Дитина справді хворувала: гарячка напала й по тілу висипало червоне.

— Закутай гарненько, то й нічого йому не буде. Світ не близький, треба йти завчасу.

Тепер місяць світить, то можна й поночі йти.

Ганні й самій вже хотілося скоріше дістатися на нове господарство. Коли йти, так іти!

За тиждень до масниці Круки, відбувши панщину, щоб їх неприсутності не помітили, й виспавшись звечора, рушили опівночі. Все майно забрано було в два клунки, як і два роки тому, і клунки за той час мало що поважчали. Важче було тільки нести хлопця, що через хворобу нездужав йти сам — батько й мати несли його по черзі. Крадучися пройшли вони селом і, не оглянувшись на свою оселю, почимчикували дорогою.

Ніч була не дуже холодна; розбита дорога трохи підмерзла, йти було добре. Як розвиднилося, звернули в лісок, в лощину, поснідали й спочили, розіславши мішки на снігу... День був ясний та теплий, і ворони крикали по-весняному. Але сонце сідало дуже червоне — на вітер та мороз. Це непокоїло мандрівників. Ще більшої турботи додавав Ганні клопець: він хрипів і горів у гарячці. Годі було з ним дати раду.

Ще засвітло вийшли на дорогу, щоб поспіти на ніч, якби взяв мороз. Швидко смеркалося, і що далі, то ставало холодніше. Руки поклякли, держачи клунки; мокрі ноги мерзли дуже. Піднявся вітер, пішов сніг, настала метелиця. Курява застеляла світ перед очима, вітер наче штрикав і різав лице та руки й забивав дух. Йти було дуже тяжко, раз по раз мандрівці збочували з шляху, і тільки нерушений сніг на ріллі давав їм знати про це та направляв на дорогу.

Так пройшла година й друга; нарешті доби-

лися вони до корчми. Яким милим, привітним притулком здалася тепер вона, брудна й смердюча! Але там було повно й без Круків: пристав якийсь пан, занявши покій; в корчмі сидів фурман і хлопець його, герготіло двоє євреїв, що теж пристали, йдучи з містечка, і ще якийсь чоловік подорожній. Корчмар спитався Круків, звідки вони, й Грицько оповів йому казку, що вони ходили в гості до тестя, та забарилися, і ще щось, чому євреї, очевидячки, не повірив й трішки. Ганна намовляла Грицька, щоб і собі зостатися ночувати. Грицько сердито відповів, що не можна: євреї, певно, догадався, що вони тікають, ще якраз їх спинять. Зоставатись у тій кумпанії було зовсім небезпечно. Це була правда, і Ганна замовкла.

Але дитина була дуже хвора, від неї так і пашіло вогнем, а замість голосу виходив якийсь непевний хрип. Ганна згадала, що на селі так хворувала дитина сусідів: її мастили орілкою, й вона виздоровіла. Грицько купив за гріш горілки, а за гріш бубликів, думаючи потішити хлопця, але той на бублики не звернув і уваги. Хтось з євреїв радив напоїти його чимось гарячим, розвести меду горілкою та зогріти.

Головка бідна, що його робити!

Посиділи хвилину ще, й треба було рушати. Думка була така, що якось дасть біг добитися до сусідніх Марковець — до села було тільки п'ять верст, і там можна було заночувати безпечно. Грицька їла нудьга й злість: невже йому і в таку погоду пристати не можна; мусять вони блукати тим часом, коли й пси сплять у сухому. І він вже каявся й лютівся, що пішов із села.

Вийшли. У відчинені двері разом полинуло морозне повітря з снігом. Метелиця не переставала. Місяця не було й знаку: все куталося в те сизе, чарівне покривало. Повіє вітер дужче, встануть густіші хмари снігу, і в повітрі мов заколишуться, заточаться якісь чудні істоти, поки не зникнуть у сніговому морі.

Швидко корчма зникла за курявою. Круки знову zostалися самі, самі в безкрайому, страшному морі метелиці. Вони пройшли версту-другу, ногами намагаючи дорогу, щоб не заблудити. Вітер з усієї сили налітав на їх, мовби хотів їх збити з дороги й занести не знати куди; він забирався під свитину й виривав звідти останнє тепло; він гнув набік, не даючи йти просто дорогою; він наспівував насмішкувато на вухо свої пісні, холодні й страшні, як ця снігова пустеля.

Іти було дуже тяжко. Вітер далі стих, але мороз був тяжкий. Круки висилувалися з останнього, щоб не пристати. Грицько йшов з якоюсь розпукою й злістю; його брала охота — на зло комусь кинути свій клунок і лягти безрадно на землю; але він тим часом ішов механічно. Ганна все відставала від чоловіка, поки не заточилася.

— От яка-бо ти! Дай мені свого клунка, давно було б мені дати, — сказав Грицько до неї, але побачивши, як вона пробувала йти, додав:

— Нічого з цього не буде! Треба розікласти багаття, хоч погрітися! Звернімо в ліс та пошукаймо гілля на огнище.

Вони звернули. Снігу в лісі було не багато, вимело звідти; але збирати гілляки було трудно. Ганна поклала дитину на ряднині, вкривши

зверху, й стала збирати всякий хмиз. Це забрало досить часу. Грицько нагромадив купку гілляк і почав розпалювати; Ганна скинула й своє гілля та роздмухувала огонь разом з ним.

Полум'я розгорілося потроху. Ганна пішла взяти дитину; вийнявши з-під ряднини, вона взяла й понесла хлопця до вогнища. Гілляки не хотіли горіти, тріскали і шипіли, бо були мокрі. Грицько все дмухав і увесь вдався в свою роботу... Аж Ганна разом страшно скрикнула. Грицько кинувся до неї; та піднесла дитину до вогнища й пильно придивлялась до неї: хлопець не ворухився, холодний і блідий...

— Воно вмерло, воно заохололо! — і Ганна страшно, не по-людськи закричала на весь ліс і заридала.

Грицько стояв, не рухаючись, немов у сні йому привиділось.

— Івасику, голубчику, глянь, глянь на мене, серце моє! — говорила пестливо Ганна до дитини, огортаючи руками, але хлопець мовчав... І Ганна замовкла разом: разом в ній щось перемінилось.

— Вмер, вмер, ой боже, — заговорила вона вже іншим голосом. — А я ж тобі казала: зостаньмося в корчмі ночувати; адже ж я тебе прохала, а ти не послухав, а він умер, змерз, — несамовито казала вона, держачи хлопця й простягаючи чоловікові.

Грицько стояв несамовито. Попередня злість та нудьга разом підкотилися під серце.

— Ганко, мовчи! — крикнув він раптом.

— Не замовчу, це ти його вбив, от на, вмер, от, — кричала своє Ганна.

— Ганко! — крикнув знову Грицько. В руках його опинився ціпок, з яким він ішов. Грицько незчувся, як замірився і вдарив жінку по голові. Та скрикнула і впала на сніг, на вогнище.

Цей крик вразив Грицька, він опам'ятався, й запал його зник разом. Далеко кинувши свого ціпка, він кинувся до жінки й став її підводити, але та важко хилилася знову. Насилу підвів її він обіруч: Ганна не стояла й хилилася, мов нежива. Серце в Грицька закололося й дух сперся. Він присунув її до вогню, грів, тряс, ворухив. Ганна лежала з дитиною на руках, в обіймах, нерухома, тяжка, одубіла. Вона теж була мертва, як і дитина.

Ця страшна новина наче памороки забила Грицькові й відняла сили; випустивши Ганну долі, він і сам без сили, не чуючи себе, опустився на сніг.

Так пройшло кілька часу. Багаття розгорілося; гілля весело палало, шиплячи, тріскаючи; полум'я високо підносило блискучі язички, освічуючи цю чудну й страшну картину: мертвих і над ними — живого, що не ріжнився тепер нічим від мертвого. Тільки не було кому дивитись, не було кому жахатись. Ліс стояв навколо холодний, німий, струшуючи з гілля дрібки снігу на Круків. Що йому до горя, до криків людських? Вони минуть, як і все минає. Буде нова весна, нова зима, нові люди будуть метушитися під дубовим гіллям...

IV

Грицько посидів так з годину, не чуючи ні холоду від снігу, ні спеки від багаття, не чуючи нічого. Страшна думка, що він убив жінку, шкульнула нарешті його, розбуркала й розбудила передусім почуття страху й власної охорони. Не стямившись добре, механічно почав він розгортати сніг; виривши яму, поклав туди жінку з дитиною, закидав гілляками, що були назбирали удвох, і присипав снігом. Цю роботу зробив він швидко, прихапцем і, втомившись, знову сів коло цієї нової могили.

Аж тепер тільки почув він своє горе, і нещаслива пригода стала ясно перед очима. Серце нило, боліло від жалю, й від тяжкої муки вився він, як вуж... Він любив свою жінку, любив щиро, хоч і доводилося часом саритися, лаятися з нею. Він на цілім світі був з чужий, волоцюга давній, чужениця; в жінці була його сім'я, його рід, його село — все, що було свого, рідного на світі, — так тепер здавалося йому, — і все воно зникло, пропало довіку, і через нього самого; він сам загубив свою долю, своїми власними руками знищив свою єдину підпору, розбив своє життя...

Ворон закрівак над головою й розбудив знову Грицька. Він оглянувся — вже розсвіло; крізь стовбури і гілля дерев видко було сіру смугу неба. Огнище згоріло все і вкрилося сивим попелом. Грицько став на ноги й оглянувся ще раз. «Треба йти, — подумав він, — треба кудись тікати!» Він підняв на плечі свого клунка, що лежав коло нього, але за хвилину знову скинув з себе. Йому захотілося ще раз побачити жінку й дитину; він не міг уявити

собі їх, аби стали перед очима; коли пригадував їх, ввижалося щось чудне й непевне. Він миттю скинув гілляки, обережно стер руками сніг з Ганниного лиця й хлопця. Ганна лежала навznak, міцно притуливши до лона сина; вона зблідла й одубла, сльози замерзли на віях, і на лиці залилося те ж горе, той же жаль, як і коли вона ридала й дорікала Грицькові.

Грицько стояв навколішки, нагнувшись, й дивився. Потім раптом схопився, перехрестив небіжку, згромадив знову гілляки й хутко, забувши свого клунка, пішов геть з лісу, не оглядаючися.

Він вийшов на край лісу... Недалеко хруснути гілляки й межі деревами показалася коняка, запряжена в санки, за ними друга. Грицько не скоро завважив їх і, завваживши, разом спинився. Погонич, що йшов спереду, панський парубок, що їхав в ліс по дрова, оглянув Грицька неймовірно — де він узявся тут у лісі?

— А що це ви тут робите, дядьку? — спитав він Грицька. — Куди це ви йдете?

— Я... в село... — сказав той, розгубившись і забувши, як звалось село.

— В яке село? В Марківці?

— Еге, в Марківці, — згадав Грицько.

— А чого ж вам у Марківці? Ви не марковецькі, я вас не знаю; що ви тут робите? — допитувався хлопець все сміливіше в цього чудного несамовитого чоловіка. Він кинув свої сани й, узявши Грицька під руку, пішов тими слідами, що проробив Грицько. Той мовчки йшов за ним.

Швидко побачили вони перед собою загасле огнище, клунки серед притоптаного сні-

гу. Грицько, побачивши клунки, несвідомо кинувся до них, але хлопець притримав його й сам став розбирати їх. Грицько стояв коло його й дивився на клунки, наче вперше їх бачив. Оглянувшись навколо, хлопець придивився й до купи гілляк, присипаних снігом: вони надто стирчали. Він поворошив ногою, далі став розкидати руками.

— То я вбив, я! — закричав раптом Грицько, коли ще хлопець і не відкрив небіжки.

— От воно що! Максиме, гов, іди, держи! Грицька зв'язали й відвезли в село — до Марківця звідти було тільки з верству. Грицька розпитували, але він не хотів розказувати про свою пригоду.

— Вбив та й годі! — відказав він.

Два дні просидів він замкнений у панській коморі, потім возом відвезли його до міста. Сніг уже пропав на дорозі; після тієї метелиці знову стояли теплі дні, вже число весняні. Круки поспішили зі своєю втечею на яких два чи три дні!

Грицька посадили в міську «вежу», серед ринку. Ярмаркова метушня й гук лунав кругом Грицька, а той ждав свого часу. Він не думав про майбутнє, не міг навіть його собі уявити; тільки минуле мучило його. Він згадував Ганну ще дівчиною-наймичкою, потім жінкою; бачив перед собою пригоду в лісі так виразно, так живо: трохи не чув, як тріскали, шипіли гілляки... Ці спогади вражали, лякали його, й він не знав, як втекти від їх.

Взяли його до слідства. Грицько оповів щиро своє життя: він був з Литви, з-під Новгородка, батька його звали Степан Кривий, його самого — Грицьком. Тому п'ять років, як він

втік звідти в Ковельське староство, звідти під Володимир, там був парубком і оженився.

Як звичайно, не задовольнившись тим, Грицька взяли на тортури — розтягали, прив'язували за ноги шнуром, припалювали залізом і огнем; так пройшло три дні. Грицько казав одне в одне, не міняючи й слова. Тоді суд видав свій декрет. Там, «пам'ятаючи божу заповідь: «не убий», і вважаючи, що за виною того убийці три душі зійшли з цього світу» (бо жінка Грицькова на той час була вагітна), постановив суд звести з світу й четверту: «аби той «забойця», неробочий Грицько Кривий, мечем був стятий, тіло його потім на чверті розтято й на шляхах, на чотирьох місцях на палях виставлено...» Це мало статися другого ж дня, бо як на те трапився в місті саме на той час кат, позичений для якоїсь іншої езекуції в столичнім місті Луцьку, що по тій езекуції пропивав заслужені гроші в міських шинках.

Страшний декрет не залякав і не вразив Грицька. Йому хотілося тепер одного лише — втекти від страшних своїх спогадів і тих образів, що його мучили. Він висповідався в панотця й причастився, й уночі йому приснилося, ніби жінка бавиться з дитиною, голосно розмовляючи з нею; він чув, як плескала вона долонею по голому тілу дитини, підкидаючи її. Грицько прокинувся й, не повіривши собі, встав з лавки і пішов до дверей, але тьма стояла навколо, і він вернувся знову на лавку. Вже світало, на ринку було чути метушню, рип возів. Грицько згадав, який день настав; йому здалося, ніби щось холодне й темне лізе на нього, й він вкрився свитою.

За кілька годин його вивели на ринок. Багато цікавого люду тислося навколо шибениці, покинувши свої вози й свій торг. День стояв чудовий: вогкий, ясний, повний нового, весняного життя й сили. Сонце золотило цю купу людей і шибеницю посеред неї, щоб і вона веселіше виглядала. Грицька вивели, віддали в руки ката, все впорядкували як слід. Тяжко вдарив катівський меч, віддавшись відгомом по цілому ринку. Кінець!..

Ні, не кінець!

«Чи то з волі божої, чи то з несправної руки ката, чи то з щастя того забойці сталося», — оповідає урядове справоздання, тільки кат не відрубав Грицькові голови відразу. Був на це звичай спеціальний: «стан духовний» не дав більше рубати, Грицька віддано духовним на вигоєння: не було волі божої і на його кару...

Грицька завезли в шпиталь і послали за міським цілюрником-постригачем, що в ті часи служив разом і за єдиного в місті лікаря.

V

Щастя Грицькове було не велике: шия була утята глибоко. Шию зв'язали, й він конав собі на самоті в шпиталю. Рану тую гоїли як уміли; рана не гоїлась, а гнила. Грицько тим не клопотався. Його муки й страшні спогади зникли тепер, мов катівський меч їх перетяв. Йому згадувалося щось чудне й невиразне; щебетання ластівки під вікном в його уяві ставало якоюсь чудною лицедією: тони не то що нагадували, а самі ставали якимись істотами; все

життя проходило в дивних, невиразних образах, наче чудні фігури хмар, де не знати, де кінчиться одне й починається друге.

Так ішов час. Рана гнила. Грицько вмирав, і на дев'ятнадцятий день після своєї кари вмер він «добровільно», як значиться в тому ж протоколі. Порожніми вулицями містечка пронесли його тихою ходою шпитальні діди.

ЯСНОВЕЛЬМОЖНИЙ СВАТ

I

Був вечір 30 грудня 1647 р. Дзвін на київській магістраті прозвучав на знак, щоб гасити світло, й вулиці київські стали тонути в нічній пітьмі. Воеводські слуги, що перед тим швендіали по вулицях, пильнуючи, аби ремісники замкового присуду не купували нічого в магістратських корчмах, тепер виглядали, чи не блисне де світло та не дасть поводу потягнути його хазяїна до одвіту.

Користаючи з пітьми й тиші, що опанували місто, якась фігура пересунулася по гіллях липи, що висовувалися з-за високого паркану Братства й, спустившись з них на вулицю та оглядівшись навколо, попростувала до ринку. Був то спудей Київської Академії Грицько Пісченко, а викрався він, аби поділитися думками, що обсіли його й не давали спокою ці дні, з своєю дівчиною, донькою матербозького протопопа. Хоч Грицько був прийнятий в домі батька й не далі як на неділю був туди прошений, однак йому так хотілося поговорити з нею, що, побачивши її в церкві сьогодні, умо-

вивсь, аби вона вийшла до нього в садок по вечірнім дзвоні.

Скорою ходою перейшов він ринок і церкву Успенія Божої Матері, де був протопопом отець Кирило Іванович, батько його Настусі, та пішов попід парканом та окопом попівства, що тяглося далеко вверх аж на Щекавицьку гору. Просунувшись обережно через густі кущі тернини, що посаджені були над окопом, він опинився на умовленому місці — в гущавині, серед кущів безу й жасмину, де стояла лавочка. Нікого одначе не було. Він сів на лавку почекати й став думати про те, що тепер опанувало його думки.

Він був сирота по священику, тітчиному брату одного з братських ієромонахів, й, можна сказати, виріс у Братських монастирі, а, видаючися між товаришів своїми здібностями, вважався кандидатом на професора в своїй Академії. Але в нім занадто багато було ще молодечої сили і життя, щоб укластися повністю в академічні ідеали. В Київ кілька днів тому донеслася вість, що один з видатніших козацьких старшин Богдан Хмельниченко, завівши з чигиринським старостою, викрався на Низ і почав громадити коло себе всіх покривджених лядським пануванням. Тих покривджених від часу, коли коронний гетьман Станіслав Потоцький розсаджав козаків на палях від Києва до Ніжина, назбиралося досить. Не дурно, що вість про приготування нового повстання незвичайно жваво кружила між людом. Дивні дива оповідалися при тім про довірочні розмови Хмельниченка з королем, про старостинські нагінки за ним і про штучний спосіб, яким викрав він у п'яного Барабашен-

ка королівські листи, що кликали козаків до походу на турка. Наслідком того всього було, що більш гарячі не мали терпеливості чекати, поки Хмельниченко приїде з січовиками на «волесть», і тепер вже вибиралися до нього. Таких було кілька й межи братськими спудеями, а приклад їх заохочував і Грицька. Ці, власне, думки й займали його тепер, розвіявши всі давнішні шкільні інтереси.

Він так задумався, що й не спостеріг, як надійшла Настуся, з головою закутана в батьківську опанчу, й кинувся з несподіванки.

— От добре, що ти подождав, — сказала вона, заснавшись з поспіху, й сіла коло нього на лавку. — Я ледве викралась. До нас прийшов ваш ректор і ще хтось, і я мусила їм видавати до столу.

— А я так замислився, що й не спостеріг. Знаєш ти, третій день ходжу, як не свій, аж голова болить.

— Що тобі сталося, любчику? — з перестрахом запитала дівчина.

— В неділю ввечері, по тій рекреації, розійшлася у нас вістка, що буде повстання. Це з Черкас привезли. Козаки громадяться на Низу й по новім році рушать сюди. Кілька моїх колег збираються на Низ, і я пішов би з ними...

— Ти пішов би у військо, на Низ! — з острахом скрикнула Настуся, але хлопець говорив, не зважаючи, з запалом далі.

— Десятий рік минає, подумай, як задушено нашу силу! Як у могилі затихло, аби тільки всякій погані плодитись, всякій кривді та презирству, і не було кому за той бідний народ піднятись, не було месника за тих помучених, побитих... Мені аж волосся догори стає, як

пригадаю,— сам я ледве мов крізь сон пам'ятаю,— що в нас у Димері виробляв той катюга Лащ: він же й батькові моєму вкоротив віку... Тепер прийшов час устати одностайно на того ворога клятого...

— Але як же ти підеш, а я зостанусь, і тебе уб'ють! — перервала нарешті цю запалену промову Настуся.

— Власне,— схаменувся й перервав свою гарячу розмову Грицько,— якби не ти, чого б я й думав аж три дні. Як згадаю за тебе, то й починають мене всякі думки мучити, що от, мовляв, тебе покину...

— От то-то ж і є,— перебила втішена такою розмовою Грицька Настуся. Але той, помітивши цю «скороспішну дедукцію», ще з більшим завзяттям і поспіхом заговорив:

— Але ж із тим усім я ніяк не можу лишитись. Я б собі того ніколи не дарував як останньому пічкурові. Що то за життя, як чоловік свій народ зрадить? А хто не обізветься в таку тяжку годину, то той вже обов'язково зрадив...

Раптом якийсь жіночий голос закликав здалека «паннунцю», і Настуся схопилась, але Грицько не пустив її і, вхопивши руками за руки, із запалом казав:

— Слухай, Настунцю! Ніхто не знає, як мені важко! Ти думаєш, мені тебе не жаль? Але ж то мусить бути, і не може бути інакше, бо ми були б винні обоє, і не могли б бути щасливі, і бог би нам не дав щастя...

— Паннунцю! — кликала тим часом здалека жінка.

Настуся вирвалась з рук Грицька і, крізь сльози поцілувавши його, бо вона тим часом

плакала, поки Грицько говорив,— побігла додому.

Грицько подивився довго їй услід і, посуплений, потягся через терни додому.

II

Як сказано було вже на початку цієї достовірної історії, отець Кирило Іванович, або Кирило Матербозький, як говорилося у Києві, запросив Грицька Пісченка до себе на неділю у гостину. Небіжчик старий Пісченко був якийсь колега отця Кирила чи сусіда — того вже за давнім часом докладно дійти не можна. Досить того, що відколи Грицько з'явився у Братському монастирі, забирав його отець Кирило від часу до часу до себе на свята, і Грицько уганяв тоді з мало що молодшою від нього Настусею по чудовому садку попівства.

Відстоявши службу божу й відпросившись у отця префекта, Грицько в святочнім убранні — новій довгій чемері, опоясаній добрим поясом, з киреєю поверх неї, в новій шапці з оксамитним верхом і для повного туалету — з вишиваною шовком хусткою за поясом (подарунком Настусі) попростував до отця Кирила.

Будиночок, де жив протопоп, стояв зараз за Успенською церквою, чи Старою кафедрою, як тоді казали. До року 1633, коли небіжчик як тоді казали. До року 1633, коли небіжчик Могिला, відібравши від уніатів св. Софію, переніс туди свою кафедру, Успенська церква була якийсь час кафедральною: коли 1613 р. уніати «гвалтовно» забрали у православних св. Софію, київська громада, «за привілеєм великого короля Жигимонта», поручила київ-

ському будівничому Волоху Себастьяну Брачі переробити якнайспішніше старинну, ще з князівських часів, і велику, але опущену церкву Успенія, — «бо опала й ошарпалася била вельми і розвалюлася». Тоді протягом півчетверті місяця розкидано верхи муру, «по верхніє окна», побудували його наново, поставили баню й укрили, так що можна було службу правити. Тож і по перенесенню кафедри до св. Софії Успенська церква звалася кафедрою й була найліпшою парафією в Києві: до попівства належало чимало крамниць на ринку, на котрім стояла Успенська церква, а ґрунт займав цілу Щекавицьку гору, що надав церкві ще небіжчик воєвода Костянтин Острозький, і тут ще попередники отця Кирила завели чудесні сади й городи.

Сам отець Кирило був великий книжник, але не великий господар. В своїй часі він був улюбленим учнем Іова Борецького, тодішнього ректора Братської школи, пізнішого митрополита, і намірявся віддатися науковій і зв'язаній з тим духовній діяльності, забирався до постриження, аж разом всі ці плани розбили чорні брови дівчини, доньки тодішнього бурмістра київського пана Матвія Мачохи. Кирило пробував перемогти себе, на цілі місяці тікав з Києва, мучився і сох і, нарешті, втративши надію перебороти своє серце, махнув рукою на свої плани й оповів свою біду Борецькому. «Милостивець і меценат» братських спудеїв (так названий він в написі на гробі), пожалкувавши над втраченими почасті надіями, визвався одначе сам висватати своєму улюбленцю пишну патриціанку. Йому пощастило, і за кілька місяців Кирило Іванович

вже празнував своє весілля, а невдовзі висвячений був на священика. Іов, ставши митрополитом, приділив його до кафедри, а по смерті тодішнього протопопа отець Кирило зостався при цій церкві протопопом.

Кирило, закинувши гадки про монашество, не закинув своїх наукових інтересів. Він уславився в Києві, як дуже начитаний богослов і завзятий бібліофіл. Серед книжних і просвітніх інтересів тихо пролітало його життя, закаламучене двома лише тяжкими пригодами: смертю його милостивця Іова, котрого незвичайно любив і був йому безкінечно відданий, і смертю жінки, що вмерла через рік пізніше, лишивши йому маленьку донечку Настусю. З тих часів життєві інтереси отця Кирила ділились між бібліотекою й донькою, котру дуже кохав.

III

Грицько застав отця Кирила в родиннім кругу: був у нього швагер, син небіжчика Мачохи, що того року був райцею, з родиною своєю, і ще якийсь свояк. Грицька повітали як добре знайомого. Отець Кирило стрічав його дуже радо. В нього давно був уже план — і з ним він не вагався поділитись із свояками, — що як воно буде добре, мовляв, якби Грицька женити з Настусею: було б кому передати свої книжки й свою роботу. Отця Кирила немало мучило те, що він не мав сина, і хоч навчив свою Настусю не тільки читати й писати, але — що вже зовсім виходило дивно — навчив і латині, одначе розумів, що вона його не заступить.

За обідом піднялася розмова й зараз же перескочила на Хмельниченка. Отець Кирило і Мачошенко знали його особисто, пам'ятали й старого Хмельницького, що був підстаростою за небіжчика Даниловича. Добре пригадували участь Богдана в повстанні Павлюка, коли він був військовим писарем. Мачошенко, покладаючись на незвичайні здібності Хмельниченка, пророкував велике значення його замислу.

— Народ заворушився вже, бачу. Немало й нашого міщанства, мабуть, потягне: он ті ремеснички молоді, що собі чуприни підголюють та вуса по-козацьки запускають. Та й у вас у Братстві, пане Пісченку,— засміявся він до Грицька,— знайдеться, певно, немало охочих промінати перо на шаблю.

— Що ж, воно не дивно, пане райцю: кожному свій народ милий. І я, коли б на те пішло, не від того був би,— додав він, скинувши оком на Настусю, що змарніла якось за ці дні, неспокійно прислуховувалася до цієї розмови й тепер, на ці слова, разом зблідла.

— Ти? Пішов би в козаки? — здивовано запитав отець Кирило і додав з обуренням: — А не забирай собі в голову того: твоя річ книжка та перо!

— *Inter arma silent musae* (під час війни замовкають музи),— відповів Грицько.

— *Silent, sed non belligerant* (замовкають, але не беруться до зброї),— відповів йому в тон отець Кирило.— Ти вже, якби раз пішов на війну, попрощався б уже з наукою, це певно знай: одне з другим погодити не можна. І я за себе скажу: як я тебе люблю, але, якби ти зрадив науці, знати тебе не хочу.

— А проте хто нам відновив митрополію, хто заступив нашу релію (релігію), як не небіжчик гетьман Сагайдачний? — сказав Грицько.

Ця згадка за Сагайдачного утихомирила отця Кирила, що мав велике до нього поважання, але він все-таки додав:

— Ніколи не пристану, аби ти йшов у козаки.

Тут пан райця, скориставшись з цього перемир'я, поспішив перевести неприємну розмову на нейтральну тему.

— Гарно поступає Академія під новим ректором. Знав покійний митрополит, в чії руки її передати.

— Аякже,— жваво прийняв цю тему отець Кирило.— Гарна то була декламація в неділю. І ти, Григорію, був не останній. Як то ти за геометрію говорив? Щось там від Ксенофанеса.

Ксенофанес значніший з філософів давніх,— почав декламувати Грицько,—

Обиватель з Греції Кольофонів славних,

Архетипом ніякимсь бога називати,

Без початку й кінця казав признавати.

Змилив однак тот мудрець, бо розум в поганській

Іще ховав темності і владі шатанській...

— От власне! — перебив його отець Кирило.— Хотів я тобі закинути: не повинний був еси казати, що ті славні мужі під владою шатанською перебували.

— Але прошу вас, панотче,— втрутився пан райця, що теж в своїм часі скінчив братські школи.— Адже до Христа весь світ був у власті диявола...

Тут піднявся жвавий диспут й затягся на довгий час. Отець Кирило пішов за допомогою в свою бібліотеку і став виносити один фоліант за другим на побиття своїх противників. Але на цей раз все те мало інтересувало Грицька. Він нудився й думав за свою мандрівку в козаки. Було вже рішення у нього безповоротне — тікати. Тільки розбивався гадками — чи сказати Настусі, чи ні. Хотів сказати, але, побачивши її змучене лице та перестрах, постановив не казати:

— Нащо її мучити! Нехай трошки пізніше довідається.

IV

Уночі під вівторок Грицько Пісченко викрався з двома товаришами з Братства мандрувати на Низ.

Все було продумано наперед: вони прилучились до ватаги, що їхала з хлібом до Черкас. Треба було стерегтися застав і сторож, що польські старости, передчуваючи рухавку, могли розставити. На цей раз таких застав на тій дорозі ще не було, і спудеї щасливо добралися до Черкас, але тут далі, на пограниччі «диких степів», було вже небезпечно: старостинський уряд пильнував утікачів і уряд міський мав йому помагати, хоч не дуже пильно те робив. Не пускали без причини на степ, не перепускали борошна, коней, запасу. Але всемогутній посередник — гріш улегшував як всюди, так і тут справу. Кандидати на козаків, котрих набиралось і без наших спудеїв досить, тікали ватага за ватагою далі на Низ, — входили в по-

розуміння з сторожами й мостили дорогу в степи під ріжними причинами.

На цей раз було умовлено, що кілька міщанських ватаг вийдуть в степ за сіном і під тією покрівкою виберуться при них охочі. Виїхавши нарізно з усією «оказією», панове молодці з'їхалися в степу в трьох милях за містом Чигирином, коло Поповаго байрака. Тут, залучившись до купи, вже разом, кінно й оружно, боронь боже якої стрічі, рушила їх ватага, близько ста мужів, в Дикі Степи, «неготовими дорогами», обминаючи можливі стрічі з реєстровими або якою жовнірською хорутвою. Про саму Січ невідомо ще було напевне, чи перейшла вона до Хмельниченка, чи тримається там реєстрова залога. Про Хмельниченка казано, що він подався до Криму — закликати татар, і не знати було, де його шукати. Приходилося розпитуватись з великою обережністю. Але по чотирьох днях дороги провідник показав своїй ватазі сіру пляму на білім степу й утішено сказав:

— Ото вже козацька залога.

По чім він те викомбінував, то був його секрет, але то дійсно була застава Хмельниченка: стояла в байраці й стерегла табір, що стояв на Дніпровім острові Буцьку. Самого Хмельниченка не було — він з кількома прибічниками був у Криму. Ввечері того дня Пісченко з товаришами могли собі зажити автентичного козацького кулішу, звареного у великому казані й розлитого у ваганки на братію.

V

Грицько справді вигдав для Настусі цілий тиждень. Приймавши його мовчання за добрий знак, думала вона, що він залишив свою гадку, і тільки через тиждень пізніше дійшла до неї звістка, що Пісченко втік. Вона зомліла з жалю і потім розхворілася так, що отець Кирило не міг собі дати ради. Трошки втішала її записочка, написана до неї Грицьком перед тим, як утік, і передана їй аж пізніше, якось через десять руки. Грицько повторював свої доводи, що мусить іти в козаки, кріпив надію скоро побачитись, «коли славне військо козацьке своїх ворогів потопче».

«Потопче, але коли ж то буде? І ну ж що з Грицьком до тих часів станеться!» — Настуся тужила і в'яла, а отець Кирило, дивлячись на її тугу, сердито перекидав книжками й посилав нелегкі бажання на голову славного війська козацького.

Тим часом вісті про козачу рухавку ставали все поважніші. На початку весни прийшла звістка, що Хмельницький увійшов у порозуміння з татарами. Коронний гетьман Потоцький бив на гвалт про новий бунт, а хоч король Володислав накликав його, аби, не допускаючи до кровопролиття, якось спокійно залагодив справу з Хмельницьким, та цих накликувань не слухано, тим більше, що королеві з його ненависним канцлером Осолінським закидали тайну змову з козаками. Кварцяному війську й реєстровим козакам велено зараз по Великодніх святах рушати в похід; обидва гетьмани мали йти з військом.

Великдень був того року ранній; сніг упав

у саму Великодню ніч, і люди везли свячене на санках. Звичайна радість Великодніх свят багато тратила від цього зимового краєвиду. Ще сумніше було на серці в Настусі, бо звикла стрічати це свято з Грицьком, що, бувало, приходив до них рік річно просто з утрени й розговлявся з ними. Зате з якою увагою слухала вона тих нецікавих раніше воєнних справ! Але з отцем Кирилом не могла вона про них розмовляти, бо той зараз гнівався, починав викрикувати на Грицька й винуватити його, що розбив йому всі плани — адже він мав женитися з Настусею, стати священиком при Успенській церкві, мешкати з ним разом, щоб не розлучати його з донькою, і з ним разом працювати над багаторічною його працею — щось ніби як догматика в текстах, а по смерті дістати в спадщину його протопопію і його бібліотеку. І оці всі плани розбивала геть ота Хмельниччина. Як було не гніватись отцю Кирилу!

VI

Нарешті сніг зник, все зацвіло, київські гори завітчалися білими вишневими, грушевими, яблуневими садками. Настуся поралася в садку, готуючи грядки на квіти. То був чудесний квітничок, який рідко в якої панночки можна було подібати в тодішнім Києві: було тут багато гвоздик, рути й улюбленого в ті часи шафрану. Настуся кохалася в цім квітничку й просторому саду, де було багато вишень, морелів, горіхів, шовковиць, а за ними довгими рядами стреміли виноградні лози. Але тепер робота в садку її дуже мало тішила. Четвертий місяць доходив, як зник Грицько, і від нього

не було ніякої вісті. Їй було так сумно й похмуро, а навколо все сміялось і веселилось, спішило жити й тішитися життям.

Та й не сама Настуся пускала повз очі весняну красу. Вісті, що приходили з коронного війська, все більше непокоїли польську шляхту, а з ними й усіх заможніших і «статочніших». По тім великім поході чекали вістей про взяття у неволю Хмельницького, а натомість по Вознесенні розійшлася чутка, що польське військо пропало. Ніхто тому не вірив, але дійсно за кілька днів прийшла докладніша вістка, що реєстрові козаки прилучилися до Хмельницького, що передове польське військо знищено, що гетьмани відступають, а на Зелені свята як грім грянула новина, що й головне польське військо загинуло в Гороховій діброві під Корсунем і обидва гетьмани поїхали в татарську неволю.

Відколи світ світом, не пам'ятали люди нічого такого! Вся та зневажена, пригноблена Русь підіймала голову, натомість на шляхту напав страшений переляк. По знищенню коронного війська під Корсунем зісталися без усякої оборони проти козацького війська всі, кому тієї оборони було треба. Скоро наспіла вість про Корсунщину, шляхта почала пакуватись на вози з жінками та дітьми, покинувши свої замочки по містечках і селах. Дійсно, треба було спішитись. На Задніпрянщині народ рушився скрізь, так що Вишневецький з своїм полком не міг пробитися до Києва й мусив відступати на північ. Щодня доходили звістки, що там або там зібралися «своєвільні купи», порізали живів і шляхту; перестрашена публіка немилосердно побільшувала ще всі ці вісті, хоч вони

справді й без того були страшні. В Київ з'їхалося багато шляхти з околиці та шукали собі захисту по монастирях латинських, а особливо православних, ховаючись від київської «черні», що недвозначно показувала співчуття до козаків. По Києву кружили іронічні вірші, складені місцевими «літератами» про польське військо і його провідників:

Которі прийшли Хмельницького аби піймати,
Самі в неволю у султанську впали,
Поїхали бучно до Криму ридвани —
З совітниками обоє гетьмани...

Або знов інші, на взір народної пісні:

Висипався Хміль із міха
І наробив ляхам лиха,
Показав їм розуму,
Вивернув діду ауму...

Але все, що було молодшого, завзятішого, не задовольняючись роллю глядача, тікало до війська.

Одного дуже красного майового ранку отець префект Братської Академії прийшов до отця ректора з сумною новиною, що на старшій курсі лишилося лише три спудеї, і то калікуваті; решта повтікали, очевидно — до війська. На це отець Гизель, чоловік завзятий і великий український патріот, хоч з роду німець, сказав:

— Що ж, отче, може, вони тепер там і потрібніші!

Взагалі київське духовенство дивилося на козацтво більше як на оборонців віри й рущини, хоч, як люди «статочні», не без того, щоб не боялись своєвільної шарпантини. Отець Ки-

рило поглядав на свої книги й потішав себе думкою, що того вже скарбу козаки не руть.

VII

Настуся десь в повітрі ловила найсвіжіші вісті про козацьке військо. По Зелених святах Хмельницький прислав до Києва лист, аби кияни готувалися до його приїзду. Ця вістка дуже утішила її, бо ж з Хмельницьким, розуміється, мусить прийти в Київ і Грицько. Кілька днів прожила вона в тих радісних надіях, кожної хвили сподіваючись на Грицька; але час минав, а його не було. Нарешті прийшла вже звістка, що Хмельницький став табором під Білою Церквою й до Києва не збирається. Але щоб Грицько з Білої Церкви не міг приїхати до Києва, то вже зовсім годі було й гадати. Настуся не знала, що вже собі й думати. Аж одного вечора служниця прибігла сказати, що якийсь козак привіз листа до неї. Настуся подякувала долю, що це сталося під час неприсутності отця Кирила, бо той був на відправі в церкві, й побігла скоріше за тим листом. Справді, лист був від Грицька Пісченка.

Він писав, що ніяк не може приїхати сам до Києва, бо порубаний під Корсунем, хоч і без всякої небезпечності для життя; що сподівається скоро одужати й прийти, якщо козацьке військо довше постоїть під Білою Церквою, і що він її й тепер, як завжди, любить. Це короткий зміст того довгого листа, повного запевнень про любов і ентузіазм, який панував в козацьких рядах по тих нечуваних перемо-

гах над польським військом. Незважаючи на вість про рани Грицька, лист незвичайно втішив Настусю, і вона його читала й перечитувала без кінця і ліку: головна річ в тому, що Грицько її любить й приїде незабаром до неї.

Але її чекало нове розчарування: Грицька не було як не було, а натомість стали приходити вісті, що війна розпочинається наново, що польські війська зібрані на Волині, що там вже йдуть битви з козаками і що сам Хмельницький збирається з головним військом з-під Білої Церкви на Волинь. Звичайно, не було найменшої надії, щоб такий завзятий козак, як Грицько, в тих обставинах відстав від війська й поїхав до Києва.

VIII

Грицько Пісченко був досить сильно порубаний під Корсунем і перележав три місяці на місці, а коли міг рушити, військо вже з-під Білої Церкви пішло на Волинь. Хмельницькому дуже немила була ця перспектива дальшої війни, але, зневірений в охоту сейму щиро полагодити справу, провокований зібраними проти його військами, під проводом Заславського й Вишневецького, він для свого забезпечення мусив йти проти них. Грицько перебував при головному відділі війська і в Волинській війні мав знову нагоду вислужитися. Належачи ще до перших кадрів козацтва, він був добре відомий Хмельницькому, і той дуже цінував його здібності.

— То справедливий козак, — казав про нього не раз Богдан, — чи ворожу ватагу знести,

чи лист написати — то все утне, як на те здався.

Грицько справді переходив все від якогось воєнного доручення до канцелярської роботи при гетьмані, де мав товаришем колишнього київського писаря, овруцького шляхтича Івана Виговського, виміняного «за одну шкапу» Хмельницьким у татар по жовтоводській битві. Цей тоді ще не здобув собі такого незвичайного впливу та віри у гетьмана й разом з Пісченком служив для ведення ріжнорідної кореспонденції, яку провадив гетьман.

Лежачи в Корсуні довгі місяці, Грицько мав більше часу й уваги для свого кохання, думав і тужив за Настусею. Але тепер його знов обійняв той підвищений духовний настрій, що обіймав і цілі маси руського народу — свідомість незвичайної ваги тих подій, які на його очах творилися і в яких брав він участь. Не будучи природженим козаком, здобувши вищу, як на той час, освіту, Пісченко підносився над рівнем спеціально-козацьких інтересів, що панували над провідниками руху і над самим Хмельницьким, «добрим молодцем, давнім запорожцем». Така вузькоглядність провідників трохи завдавала йому жалю. Перед очима Пісченка носилася перспектива увільнення цілого народу «росского», по шкільній термінології, «аж до Вісли, Люблина й Кракова».

Іхати до Києва не було що й думати. Рушаючи на Волинь, Грицько переслав листа до Настусі, де потішав її, як умів. Пилявецька катастрофа, коли Польща вразе нагло стратила військо в боротьбі з козаками, надавала ще поважніше значення війні: всі з напруженою

увагою сліdkували, що з того вийде, й розуміється, Грицько тепер нізащо не поїхав би з війська. Похід був тяжкий. Почалися осінні дощі, болоття, Хмельницький, не спускаючи з уваги нарад елекційного сейму в Варшаві, поволі, навмисне тягнучи час, посувався на захід: стояв під Львовом, потім під Замостям, Грицька, як і багатьох інших, ця тяганина нудила й дразнила; чому не використати час, поки Польща без короля й без війська не могла собі дати ради, не перевернути тієї Польщі догори ногами й не визволити український народ на віки вічні!..

Натомість прийшла вість про вибір короля, а разом і лист від нововибраного Яна Казимира до Хмельницького, де він, дякуючи за «афект» до нього (Хмельницький ратував дуже за його вибір), обіцяв задовольнити жадання козаків та хотів, аби Хмельницький відвів своє військо «на Україну» чекати королівських комісарів. Хмельницький звелів бити з гармат на «віват» новому королю, показував велику радість, і 14 падолиста козацьке військо рушило назад, взявши незначний викуп з Замостя.

Поволі рушило військо по падолистовому грудді й бездоріжжю. Грицько був дуже незадоволений таким несподіваним кінцем війни, й під впливом цих думок його ще більше тягнуло в Київ, скоріше побачити Настусю. Але гетьман якраз показував йому особливу ласку, і Грицько в усякім разі мав стільки поваги й любові до нього, що не хотів би зробити йому прикрість, відпросившись наперед.

IX

У неділю 17-го грудня 1648 р. в Києві було велике свято; мав прибути Хмельницький Волинським шляхом від Білгородки. Про це було повідомлено наперед, і місто, духовенство і все, що було живого в Києві (крім тієї перешованої шляхти, розуміється), готувалось приймати «протектора руського народу і грецької релігії», тим більше — помиреного тепер з королем. Митрополит Сильвестр Кос разом з патріархом ієрусалимським Паїсієм, що пробував тоді в Києві, чекаючи Хмельницького, з усім головнішим духовенством, з магістратом, з братством виїхав йому назустріч пополюдні. Сила-силенна народу з Києва і з околиці рушила теж на Білгородський шлях. Коли Хмельницький зблизився на чолі старшини, на чудеснім воронім, багато вбранім коні, з білими перами на соболиній шапці, патріарх з митрополитом вийшли з саней йому назустріч з хрестом та свяченою водою. Хмельницький і старшина зішли з коней і підійшли до хреста. Тут приступив магістрат та підніс гетьману хліб-сіль на срібній тарілці. По цім стала пописуватись Академія: один з професорів виголосив латинську промову, де величав Хмельницького як «Нового Мойсея, опікуна, спасителя, свободителя народу від лядського іга єгипетського», — «для того то і названий був Богданом — від бога даний руському народу». По тім пішли многоліття й слава. Сила народу переймала кожний оклик, із замку почали бити «славу» гармати, а далі спудеї Академії стали співати кант:

Вічної похвали от нас есть достоїн
Храбрый на землі і на морі воїн —

Войск запорозьких Хмельницький старіший,
Вождь ізрадіший.

Отечество над вся паче возлюбивий
І його ради ні во что вмінивий
Розкоші, покой, користі, інтрати,
І вся привати і т. д.

При співанні того канту патріарх запросив Хмельницького в сани митрополита, в котрих вони приїхали, й посадив митрополита по ліву руку, а Хмельницького по праву від себе. Оточений кінною старшиною і масою народу поїзд звідти під'їхав до відновленої покійним Могилою Софійської кафедри, де його стріло духовенство в ризах і зараз почалося богослужіння.

Отець Кирило теж був між зібраним духовенством, і його запрошено звідти на перекуску до митрополита, що приймав у себе гетьмана. Коли він, скинувши ризи і взявши теплу керею, з своєю довгою палицею з срібною головою у руці, виходив бічними дверима з кафедри, до нього приступив якийсь молодий та гарний козак і поцілував його в руку.

— Чи пізнаєте, панотче, мене? — спитав він.

— Я — тебе? А ти ж звідки?

— Я Грицько Пісченко, коли пам'ятаєте.

Справді Грицька досить трудно було пізнати. Він обсмалився й наче виріс, мав страшні вуса, поважну поставу і був багато по-козацькому вбраний. Отець Кирило в першу хвилю зрадів з несподіванки й почав з ним чоломкатись, але разом спинився:

— Чекай! Я з тобою, як з добрим, а ти з мною як? Казав я тобі — не подарую, якщо підеш до війська. Я сподівався з тебе на

старості літ потіху мати, а ти науку покинув та бач — який лицар! А був би з тебе добрий богослов! Як ти тоді декламував Ксенофанеса, га? Тільки то схибив, що казав за ту власть диявольську...

Грицько сумно прослухав тієї бесіди.

— То так мене стрічаєте, отче? — гірко сказав він. — Я скільки разів був в небезпечності, груди свої наставляв, крові своєї не жалувал за наш народ та потішав себе, що стрінете мене, як доброго сина свого народу, а ви на-томість...

— Та що ж, — утихомирився трохи отець Кирило, — за заслугу тобі слава, а мені все жаль: наче сина мав і втратив.

Духовенство вже все виходило з кафедри, й отець Кирило мусив спішити.

— Чи ж позволите цього року бодай на кутю прийти, як давніше? — спитав козак.

— Приходь, хто ж тобі боронить? Тільки мені все шкода... — відповів отець Кирило, прощаючись з ним.

X

Отець Кирило, вернувшись до господи, оповів Настусі свою зустріч з Грицьком, але, помітивши, що вона незвичайно з того втішилася, додав:

— Викинь ти його з голови! Я з його сподівався на старість потіху мати, але мені козака в зяті не треба, — і, щоб перервати неприємну розмову, він пішов до своєї світлиці й зачинив двері.

Ці слова були дуже прикрі Настусі, але над усім панувала тепер у неї радість, що Грицько вернувся живий і здоровий, що вона його ско-

ро побачить і що він, видко, її пам'ятає, коли просився до них на кутю.

Нарешті наблизився і той так жаданий Святий вечір. Як звичайно, прибрано було все, й отець Кирило засів до столу «со чадами і домочадцями». Настуся, що нетерпляче чекала й дивувалась, що Грицько забарився, зараз учула, що хтось застукав, і вислала хлопця.

Справді то був Грицько Пісченко. Він увійшов тихенько в синім жупані, підперезаний турецьким шалевим поясом з багато кованою шаблею. Почоломкався з отцем Кирилом і нерішуче став перед Настусею, що зачервонілась і засоромилась, розрадувана й щаслива, що його бачить.

— Ну, Григорію, сідай скорше! — сказав отець Кирило, і святотечірній обряд пішов звичайним порядком.

Покінчивши з кутею й відіславши службу, отець Кирило зістався при столі з донькою і Григорієм та ще одним далеким свояком, що звичайно з ним разом їв кутю. Пішли оповідання й розмови. Грицько, учасник цілої війни і близький до Хмельницького чоловік, багато чого мав розказати; і незчулись, як заспівав півень.

Потішений розмовою отець Кирило казав Грицькові приходити, поки буде в Києві, але, прощаючись з ним, сказав:

— Тільки-то пам'ятай, Григорію: я тебе люблю й тобі радий, але зятем я козака мати не хочу, тож і не забирай собі чогось у голову. Було мене слухатись, як казав не йти у козаки.

Завзятий був старий.

XI

Пісченко, по приїзді до Києва, мав багато роботи в гетьманській канцелярії. Виговський поїхав на Різдвяні свята додому; роз'їхалися й деякі інші «літерати». Тим часом Хмельницький вів доста велику кореспонденцію, і провалики вона не терпіла. Тож і другого дня Різдва Пісченко перед службою божою прийшов до воеводської палати у замку, де жив тепер Хмельницький, до роботи. Хмельницький пізно вернувся з вечора від патріарха, у якого часто бував ці дні й довго просиджував, і Грицько, не ждучи його виходу, приладився до роботи. Хмельницький дійсно вийшов до його аж перед самим богослужінням.

— Гаразд, синаш, — привітав він Грицька, — що ти вже коло роботи, а я заспав — засидівся у панотця, аби ти чого злого не подумав.

Хмельницький був веселий і говіркий, що часто бувало з ним в ці останні дні. Він взагалі переживав, видко, якісь важливі внутрішні переміни, часто задумувався, а то знов бував балакучий, в якімсь піднесенім настрої. Це тлумачили переважно впливом розмов з патріархом, чоловіком дуже освіченим, з широким політичним світоглядом. Грицько почав здавати гетьманові справи з своєї кореспонденції, але Хмельницький перебив його:

— Але що ти виглядаєш якось сумно, мов би що загубив? Признавайся!

— Та я нічого...

— Кажі кому іншому! Що тобі сталося?

— Та сором ніби сказати, батьку! За дівчиною тужу.

— От тобі на! Нехай вона за тобою тужить, а не ти за нею.

— Та й вона тужить... — і Грицько оповів цілу історію, як вони любилися з Настусею і як отець Кирило нагло змінився до його, постановивши, що не віддасть доньки за козака.

— Прозивається Кирило Іванович? Та я його знаю гай-гай ще відколи!

— Може бути! Він теж казав, що вас знав!

— То в його одна донька? Гаразд, я вже знаю. А тобі кажу, що все це вийде на добре, — як мене знаєш! А тим часом не журись, і по служенію ото допиши.

Грицько, хоч не давав особливого значення словам Хмельницького, трохи одначе потішений був, поділивши своє горе з кимось іншим.

Другого дня — на св. Федора Начертаного — Хмельницький святкував свої іменини. На служенію патріарх причащав його і взагалі показана була йому всяка можлива честь. По служенію Хмельницький приймав у себе у воеводській палаті патріарха, митрополита, поважне духовенство, значніше міщанство. Це було щось посереднє між обідом і перекускою: подали горілки і при них солодкі закуски, пампушки з часником — на фундамент, далі — особливу якусь яечню з різними травами, якої теперішні господини зовсім не знають, залиту мигдаловим оршадом рибу-осетрину з шафрановим, улюбленим в ті часи соусом; пили горілки, мед, пиво й різні вина — привезені, й місцеві: в Києві тоді було багато винограду, особливо на монастирських і церковних ґрунтах.

Коли встали з-за столу, Хмельницький спитав між іншим митрополита:

— Щоб не забути: чи є, отче, може, тут з вами Матербозький протопоп?

— Єсть, а може, маєте що до нього?

— Маю, якби ви були ласкаві мені його показати? Я його колись знав, та не пізнав би вже.

Митрополит покликав до себе отця Кирила.

— От вже б не пізнав ніяк вас, панотче! — сказав до його гетьман, коли він надійшов.

— Чи можу служити ясновельможному? — запитав отець Кирило, поклонившись гетьманові.

— Маю до вас, отче, орудку, та не знаю, коли б мені з нею до вас можна було звернутися.

— Кожного часу готовий я, коли чим можу служити.

— Е, то орудка не мала, треба її докладно розібрати. Коли вам добре, то я до вас зайду завтра по служенію.

Отець Кирило заявив свою готовність прийняти у себе гетьмана й відійшов, ломлячи голову над тим, як його приймати, такого несподіваного й поважного гостя, а ще більше — що б то могла бути за «немала орудка». По довгих міркуваннях прийшов він до дуже невеселої гадки, що, мабуть, гетьман, осівшись в замку на Киселівці, потребує тих Матербозьких ґрунтів, що на Щекавиці. І вернувши додому, отець Кирило почав витягати старі акти, на які опирались були права Матербозької церкви на ґрунти, аби боронити її права перед ясновельможним гостем.

XII

Отець Кирило умисно трохи раніше скінчив служеніє, щоб самому поглянути, як при-

брали хату до стрічі гетьмана. Та прибрали добре. Вистелили світлицю килимами, придбали доброго вина й відповідної перекуски. Настуся убралася в найкращу свою одежу, й отець Кирило вислав глядачів — виглядати гостей.

Хмельницький вибрався в гостину з паном Антоном Ждановичем, київським полковником, але взяв з собою й Грицька Пісченка. Грицькові він нічого не казав ані про свій замисел, ані про свою розмову з Матербозьким протопопом, але, коли Грицько тепер почув, що гетьман їде до отця Кирила, мусив догадатися, що гетьман щось хоче для нього зробити, і, не знаючи, що з того вийде, з великим неспокоєм їхав перед гетьманом із замку на Киселівці на подільський ринок. Кілька гарно убраних джур їхали за ними.

Був ясний морозний день, перед полуднем. Гетьман, виїхавши на ринок, де стояла Успенська церква, сказав Грицькові зачекати з джурами тут, а сам з полковником і з іншими джурами поїхав до попівства, й Грицько zostався зі своїми страхами й надіями.

Глядачі справді заздалегідь сповістили отця Кирила, що гетьман наближається, й ще гості над'їздили до подвір'я, а вже отець Кирило стояв у воротах, здалека вітаючи гетьмана.

Гетьман з полковником лишили під воротами джурів при конях, а знов іншим на руки скинули в сінях свої підбиті хутром кереї й шапки. Гетьман мав на собі ясно-синій жупан з дорогими гудзиками, підперезаний шальовим поясом; він був ще не старий, високий і сильний чоловік, з чорнявим, сухим і кістлявим лицем, як часто й тепер між чигиринцями; був веселий, «в гуморі».

На порозі світлиці чекала гетьмана Настуся, а служниця держала поставець з пляшками. Гетьман з полковником випили по чарці доброї горілки й, закусивши по-різдвяному не солодощами, а смаженою ковбасою, посідали на ослоні, а Настуся вийшла.

— Гарну доньку маєте, панотче! Шкода таке добро у себе укривати,— сказав гетьман.

— Що ж — вона мені не заважає! — відповів отець Кирило.

— Знаю, але час би їй і в своїй хаті панувати. А ми власне до вас у цій справі. Їздили ми, бачите, по степах, по горах, по глибоких ярах, гонилися ми за великими звірями і загнали ми куницю аж у вашу столицю. Побачили ми слід до вашого двору, аж тепер бачимо, що то не куниця, а красна дівиця. Але знаємо й на той товар купця — маємо доброго молодця. Отже ваш крам, а наш купець, чи підійде наш добрий молодець?

Отець Кирило із зачудованням слухав таких несподіваних речей.

— Жартуйте, пане гетьмане!

— З жартами так далеко не їхали б,— відповів гетьман.— Та й не така це річ, щоб жартувати. Скажіть же нам, чи згодиться наш купець, добрий молодець?

— Як же зветься ваш купець, коли на те йде?

— З доброго роду й доброї слави, козак славний, а на ім'я зветься Грицько Пісченко.

— Грицько Пісченко! — із зачудованням скрикнув отець Кирило.— А ви ж звідки його знаєте, ясновельможний пане гетьмане?

— Де ж би мені його не знати: булисьмо з ним разом і на Жовтих Водах, і під Корсунем, і під Пилявцями, і під Замостям — скрізь з ним

бували. Козак добрий, на все здався. Правда, пане полковнику?

— Еге ж, хлопець добрий, не пожалкуєте, панотче, як матимете такого зятя.

— Що ж, панотче? — запитав Хмельницький,— яке ж буде на це ваше слово?

Отець Кирило опинився в дуже трудному стані. Який там не є славний козак Грицько, але ж він не може бути таким богословом, якого треба, аби бути помічником і наслідником отця Кирила. Не відмовити ж гетьманові!

— Що ж, то нехай донька скаже, то її річ. Покликали Настусю.

— От, доню, сватає тебе Грицько Пісченко. Чи маєш свободну волю йти за нього?

Настуся застидалась, і замішалась, і не могла нічого сказати.

— Що ж, доню? — вдаруге запитав отець Кирило.— От пан гетьман чекають твоєї відповіді.

— Маю,— ледве чутно, спустивши очі, сказала Настуся.

— От і гаразд! — утішився гетьман.

Обміняли хліб святий: не забув і його запасливий гетьман. Послали за молодим. Настуся винесла на тарілці рушники пов'язати сватів.

— От, синашо,— сказав гетьман Грицькові, як той прийшов.— Казав тобі не журитись — от воно на моє й вийшло: висватав тобі красну дівицю. Дай вам, боже, в добрі та в гаразді проживати, нас, старостів, добром споминати. І ви, панотче! Маєте доброго зятя, то вже вам кажу: буде мати що їсти, й пити, і в чім походити!

То вже говорилося при чарці: тим часом з'явилася і випивка, й перекуска.

— Ну, панотче, — сказав гетьман, закусивши, — будемо говорити тепер далі... Кажіть, який посаг даєте за донькою? Бо наш молодець неабиякий! Від завтрашнього дня наставлений Грицько Пісченко сотником у Києві. Правда, пане полковнику?

— Правда, пане гетьмане, буде собі у Києві сотникувати, аби міг і війську служити, і молоду жінку пильнувати.

Грицько й отець Кирило поклонилися низенько гетьманові за таку ласку. І то сказати, такому молодикові сотниківство, та ще у Києві! Гетьман ще побалакав і, прощаючись з отцем Кирилом, сказав якнайскорше готуватися до весілля.

А Грицько — Грицько, розуміється, не поспішав з господи отця Кирила й міг тепер уже досхочу наговоритися з своєю Настусею.

От яка достовірна історія сталася 28 грудня 1648 року. Про дальше нема чого довго розказувати. Перед заговінами було весілля. Сильно там гуляли. Велика біда була курячому, гусячому роду. Отець Кирило справив добрий посаг доні, але не прийшлося тому добру красуватись на возі, ідучи до нової хати, бо зять пішов у приими. Грицько справді дістав зараз київське сотниківство, і в козацькій реєстрі 1649 р. може кожний цікавий і тепер його прочитати на чолі київської сотні. Оце все — що Грицько залишився в Києві і мав мешкати при тестю, — трохи помирило отця Кирила з своєю долею; хоч, розуміється, далеко ліпше було б, якби Грицько не зрадив богословію й по тестеві перейняв парафію й бібліотеку.

Але тоді не було б і цієї достовірної різдвяної історії.

Із книги «SUB DIVO»

 День хилився до заходу, але навколо зовсім не помітно було вечірнього заспокоєння. Навпаки, жвавий і неспокійний рух все тільки зростав.

На чорних полях журавлі ще крутили свій воєнний танець, паруючись на цей рік. У непроглядно густих вербах над низиною потоку птаство заводило якісь безнадійно гарячі спори, пересипані криком. Звірята й люди однаково чули прилив якихось неспокійних сил. Здавалося, приглянувшись уважніше, можна було помітити, як тривожно ворушилася земля, томлячися бажанням розродитися силою живих істот, що бушували в ній.

Ніч спускалася, вогка й тепла, але дотик її ніжного пахучого покривала, що оповивало землю, тільки ще більше дражнив і підіймав енергію життя. Міріади животинь тиснулися на світ. Сухе листя рухалось і шамотіло під ударами трав, що пробивали собі вихід із землі в світ. Комахи, жуки, хробаки розривали покрови своїх сховів в пориві жадоби руху і множення. Набряклі пупінки тріскали, сповняючи солодкуватим бальзамічним запахом повітря, наповнене густими випарами життя і бажання.

Трепихання життя переливалося густою піною переповненої чаші.

Коли ніч стемніла, долина наповнилась незвичайним рухом.

Хвіртка невтомно рипіла, впускаючи на цвинтар юрби хлопців-підлітків і парубків у нових настовбурчених свитках і таких же чоботях, підкованих великими нестертими залізними підковами. Вони наповнили голосом тихий дідинець, де беззвучно витали тіні мерців, щільно обсадили весь цей церковний горб, що підіймається над долиною стрепихатих верб. Одні стукають своїми підковами на платформі дзвіниці, на її сходах. Інші йдуть до середини темної церкви, «на одіяніє». Але вони не довго зостаються там, і найбільше їх бере участь в розкладанні огнищ. Червоні стовпи іскор, огню й диму підіймаються навколо церкви. Вони то опадають, то підіймаються високо, коли хлопцям удається розшукати якусь значнішу штуку для спалення. Святий огонь-чиститель палить і нищить мертві останки й очищає землю для нового життя. Він проганяє ворожих духів холоду та смерті й помагає землі розродитися.

Весела, шумлива юрба кипить навколо огнів. З-за тісних груп людських тіл огонь проривається тільки непевними, рухливими променями в темну долину й надає фантастичний характер тому рухові, що йде далі на дорозі в долині. Групи людей, темних і загадкових, як гноми, чергуються із запряжками волів і возами з «свяченим». Таємничий рух і оживлення зростають на церковнім горбі. Темні купи людей ворухаться серед могил і надгробних хрестів, і нелегко відрізнити ці невізразні постаті людські від темних гілляк, що розпростираються над ними, і надгробних хрестів, що розтягають над ними свої рамена. Гро-

би, дерева і люди — все мішається, рухається і коливається в цю чудову ніч, повну таїни й очікування.

Велика містерія нависла над землею. І все притаїлося, ждучи її об'явлення.

Серед цього стриманого руху і неспокійної тиші відчинилися двері темної церкви й випустили процесію. Разом з тим різко затрепилися дзвони під нервовими, напруженими ударами добровольців-дзвонарів, що так довго чекали цього щасливого моменту. Звуки, спочатку різкі і нерівні, далі трохи більш гармонійні, попливли по широких просторах до охресних долин, і назустріч їм летіли такі ж звуки, тільки ослаблені віддаленням і через те більш музикальні, з далеких сусідніх горбів, вінчаних червоним відлунням огнів, де чулося таке ж оживлення і рух життя.

Юрба людська лилася без кінця з розчинених дверей, з корогвами, фанами, хрестами, ліхтарями, образами, що в п'їтмі набирали фантастичні контури і форми, серед червоних плям світла, що миготіли, гасли під поривами весняного вітру — і засвічувалися знову. Крикливі, різкі голоси співають сумний, похоронний мотив, але слова його звучать радісною вістю життя, і самий спів щодаї лунає все більш тріумфально. Сильні руки з завзяттям втримують корогви під ударами весняного вітру, як переможні прапори. Їх прапорища шелестять, опираючись на гілляки дерев, що звисають над церквою, й радісно обіймаються з ними. Люди йдуть в густій юрбі серед могильних горбків своїх дідів і не можуть стриматися, щоб не потріпати привітно їх глибоко по-

репаних, напівзогнилих намогильних хрестів, ділячись з ними своїм радісним екстазом, що проймає їх усіх, всю юрбу. Вони підспівують серед веселого, галасливого гуку дзвонів і чують, як до їх крикливих, живих людських голосів примішуються глухі звуки іншого світу. На їх пісні перемоги над смертю відзиваються голоси мертвого світу, повні радості і співчуття.

Дзвони змовкли раптом. Люди стоять перед темними, зачиненими дверима серед напруженої тиші людської юрби, серед містичного, повного звуків мовчання природи. Вони жадають приступу — вступу для тріумфального походу життя. І коли співці, нарешті, зачинають тріумфальну пісню воскресіння, двері відчиняються перед ними. Перемінена, просвітлена церква розкриває їм своє святочне нутро. Проворні паламарі в штивних, обшитих юхтом свитках і в монументальних чоботях спішно проробили свою нехитру церемонію перебирання церкви. Чорні страсні образи замінені золотими, жалібні застілки — червоними. І, незважаючи на щорічне повторення, ця нехитра церемонія сердечно розчулює всіх. Старенькі червоні плахти з потертими галунами тішають їх як не знати яка краса. Ах, це ж радість! І вона чується у всьому. В цих масивних купках племіння тоненьких свічечок, що стирчать пучками скрізь. У надзвичайній масі голосів на хорах, що співають так нечувано завзято. В галасливих дзвонах, що спішають обізватися в кожній хвилі й пильнують подзвонити в призначений їм момент якнайбільше й

найсильніше. Як міцно і рівно тримається цього дня старий панотець, скинувши з плеч свої вісім десятків; як розкішно блищить його волосся на нових сріблястих ризах і як сильно звучить його голос, коли він заводить великодні пісні.

Ах, ці пісні перейняті такою радістю, що не можна їх довго слухати пасивно. Люди підспівують і похитуються ритмічно. Вони хотіли б пуститися якимось урочистим хороводом, побожним танцем святого царя перед святим ковчегом. Радість в них така велика, що вони не можуть противитись екстазній жадобі руху. Виходять на дідинець, інші йдуть то до ясно освітленої церкви, то до темного цвинтаря, щоб дати вихід радісному екстазу. Прислухаються знадвору до співів, підспівують їм півголосом. І знову відчувається, що разом з ними приспівують якісь хори, приглушені, але такі ж радісні. Чи це покоління померлих підспівують разом з ними? Ні, тут чуються ноти відмінні — тільки в дуже загальному характері схожі з цим великоднім співом. Чи це покоління давніші, які ще не знали Паски і не вміли цих пісень? Вони співають пісню весняного відродження, не знаючи Христа. Це ж така недавня річ, цей християнський культ. Йому в цих сторонах минуло ледве кілька сот літ!

Був Великий Пан, потім з'явився страждущий Діоніс; дев'ятнадцять століть тому з'явився Христос. Природа ще не знає його: вона не може слідувати за такими новими явищами. Їй незнана ідея духовного відродження, тріумфу над матеріальною смертю вічного життя Адуху. Вона співає старий гімн Великому Пану.

ві, вічно живущому в вічному оновленні сили життя. І в нинішніх великодніх співах пізнає вона свій старий гімн, і до цих великодніх пісень підспівує на честь Великого Пана. І в нинішніх душах, в нинішнім великоднім екстазі чи не відзивається старе свято весни, і ці веселі юрби чи не продовжують несвідомо її старий культ?

Знову яряться дзвони, знову чути співаків. Нова процесія вже при вранішнім світлі обходить знову церкву. Але всі вже втомлені довгим нічним екстазом. Упоєні, хмільні радістю, люди хитаються, йдучи знову під похилими гілляками, серед густо зрошених могил і гробівців.

Чути близькість сонця. Птаство наново підіймає крик на деревах. Пупінки й пучки розпускаються, спішачи побачити світло. Листя і пагінці, тільки що вибившись із землі, розкриваються назустріч дню. Свіжонароджені покоління комах радісно роззираються в цім безмірно широкому і блискучім світі.

Люди йдуть, хитаючись як п'яні — упоєні радістю, утомлені екстазом.

З тяжких гіллячок спадають на них краплі роси, зронені в нестямі.

В холоднім передрозвітнім повітрі чути, як підіймаються хвилі ароматів близького дня.

Все тріпоче приглушеною, ледве стриманою жагою життя, його уживання і множення в безконечність.

І чується, як сонячне проміння проникає десь-десь уже зовсім близько, щоб ударити між ці причаєні сили і об'явити довершену містерію життя.

ПРЕДОК

Другий день уже йшли ми лісами, я і пес. Вчора я ще потроху стріляв, але за сьогоднішній день не вистрілив ані разу. Пес, що спочатку приставав сумлінно при кожній появі дичини, переконався, нарешті, що я не буду стріляти, і при кожній новій okazji вже тільки злегка оглядався на мене й ішов далі, силкуючись удавати, що він також не зважає на ніяку дичину, — щоб не застидати мого недбальства й лінивства.

На нічлігу я востаннє бачив людей. За сьогоднішній день не показався ніхто навіть поблизу. І я тішився, що людське лице, людське слово, людський звук не перебиває моєї тихої розмови з лісом, що ніхто третій не стає між мною і доохресним життям. Воно розмовляє зі мною тихим шумом лісу, мурмотінням потоку, криком птахів, подає знаки світлотіннями хмар, ледве помітними рухами трави й гілляк. Все це, не приглушене, не перебите крикливим голосом чоловіка, промовляє так виразно, так незвичайно вимовно усій моїй істоті.

Іду й прислухуюся до тихого шамотіння дерев, їх верхів, не видних мені знизу з-за гілляк. Їх похитує там угорі вітерець, непомітний тут, в долині, і неустанным тихим шумом наповняє ліс. Але від часу до часу, як рука пересувається по струнах — пролітає удар вітру, видобуваючи сильніші звуки, які зливаються в енергійну фугу. Вона звучить іще хвилю йому вслід, поки не розпадеться знову на окремішні мелодії, які веде кожне дерево зокрема, і місце розбудженого рокоту заступить знову цей монотонний, тихомирний шум.

Сонячне проміння врізується в прогалини незвичайно ясними, яскравими ударами, від яких запалюється лискучим блиском все, що стрічає воно на дорозі — зелена хвоя ялиць, сіра кора гілляк, червона застілка старої хвої на землі, а краплі роси й зерна піску світять посеред того сяєвом самоцвітів — горять, згорають і гаснуть у млі ока, поки я проходжу коло них.

Мені незвичайно радісно, і я спочатку виявляв цю радість дуже галасливо. Кричав і прислухався до свого голосу, як, перебігаючи ці безконечні ряди дерев, він безсило застрягав між них. Перекликався з задикуватою жовною і силкувався перекричати її. Стукав гіллякою по сухих стовбурах, відповідаючи старому дятлові на його солідний, діловий стук.

Але перший хміль цього п'яного напою проминув. Я йду мовчки, солідно, не окликаючи навіть пса. Я тихий і стриманий, як саме це життя, що оточує мене. І тільки радість, тиха, безмежна радість наповняє усе моє ество.

Тішуся сяєвом сонця, темними тінями лісу, ніжним дотиком повітря, міцною відпорністю ґрунту, тишею рослинного царства, різкими криками птахів. Зливаюся еством з цим безмежним життям, п'ю сонце і вогкість, розпростираюся в безмежні простори, врізуюся невидними коріннями глибоко в лоно матері землі і з її глибин тягнуся в світяну далечінь, щоб зв'язати в один міцний вузол цю сиру, повну родючої сили масу з сонцем, повітрям, безкраїми хмарами, з джерелом світу, життя, огню і руху.

Здається мені, що з кожним кроком я відходжу все далі від «культурного» життя, що зосталося там, за мною, за тісною стіною лісу, за глибокими провалами долин. Вертаюся назад від нього, в глибину століть, тисячоліть. З шумливої галасливої гостини, повної всякої напруженої ненатуральності, вимушеності, нещирості, вертаюся «до себе», «додому».

Кидаю цю стежку і бреду манівцями через ліс, розводячи руками гілляки, що заступають Дорогу. Застряю одначе в густім малиняку. Пасуся в нім довго, довго. Вибирати ягоди мені нарешті наскучає, і я, як ведмідь, починаю збирати їх губою просто з кущів. Їх дуже багато, і вони подостигали; повітря налите їх запахом. І серед них темно-малинові квіти-букекти деннику на довгих стеблах — високі, пишні серед цього запущеного зрубу, так що ледве можу їх пізнати — так буйно, такою масою ростуть вони тут. Рослинність по-діво-чому буйна на цій багатій ниві зрубу. Вона робить враження чогось казкового, фантастичного цю незмірною пишнотою, буйністю, багатством, і мені здається, що я перенісся десь в інші далекі часи, коли земля не була так виснажена, так ограбована і знесилена, як тепер.

Дощ застав мене в цім малиняку і зросив мене до голого тіла. Але він не довгий і не холодний. Я бреду далі серед високих кущів, серед гілляк, напоєних дощем, і вони зрошують мене все знову і знову. Я мокрий як хлющ, але я радий цьому багатству води. І коли з густого заросляку я виходжу нарешті на потік, я розстелюю на його риняках і піску свої промоклі одержі і сохну й гріюся разом з ними.

Лежу, не рахуючись із часом, в блаженнім стані істоти, якій нічого не треба, нікуди не треба і ніщо її не жене й не пригадується.

Лінивим оком слідкую, як нагріте повітря і пара, як жертвне курево, ліниво підіймаються вгору. І не знаю, чи сплю, чи бачу це наяву.

Надвечір я дістався до самотньої лісничівки, над рікою, серед лісу. Цим разом і тут не було нікого. Поки сонце ховалось за обрій, прорізаючи ліс жовтогарячим промінням і золотячи стовбури сосен, як червоне золото, — я збирав матеріал на огнище. Сухе ломаччя, принесене рікою коріння; свіжі гілляки соснові, пружисті, кулясті, як нові щітки до лампи; обвішані пишними кутасами гілляки смерек і розкішні вахлярі ялиць. І коли чорна пільма залягла ліс, я розложив огнище, високе, велике, й, лежачи перед ним із псом, дивився, як огонь пробивався через цю купу палива своїми язиками.

Ясно-червоним полум'ям схоплювалися гілляки вільхи, темним огнем горіли корчаги смерек, відбиваючись на стіні лісу тремтячою луною, і біляві хмари диму стелилися попід нею. А коли я ворушив хвою, фонтани золотих іскор піднімалися з огню, й навіженим вихорем крутилися серед них темно-червоні шматки кори й галузочок, розтріскуючись на всі боки. І мене переймала божевільна втіха, екстаз давнього чоловіка перед огнем — його наймогутнішим опікуном і товаришем, оборонцем від холоду й пільми, подателем життя і радості. І коли я, кілька годин пізніше, перебрався на ніч до хатини, постелившись на розкішній ложі з свіжої хвої ялиць, я довго палив

далі ватру на огнищі, загромадивши цілу хатину всяким паливом.

Тріскали гілляки на огні, іскри й дим летіли золотою стягою в отвір даху. Ліс шумів тихим приглушеним шумом навколо мене, і крізь нього пробивався гостріший гук стрімкого потоку. І я радів свідомістю, що я так глибоко відбіг від усього, що тяжіло на мені, від усього того безвихідно-складного, болючого життя. Тішився, споминаючи, що лежу не на своїм сітчатім ліжку, завішаний порт'єрами від галасу й світла, а обложений зате неминучими привидами настирливих гадок, невідступних, безвихідних плутанин, що муляють далі зболілі рани душі, не даючи й на хвилю вирватися з їх проклятого кола.

Я лежу на свіжій хвої, і мислі мої коло золотих іскор огнища. Мене не займає тепер ніщо, крім гадок про сонце, погоду, дощі і такі ж інші рівно-ясні, стихійно-прості речі.

Наче я справді втік на ціле тисячоліття назад, до своїх предків, і живу їх простим, нескладним життям з-перед тисячі літ.

Мені одначе не спалося. Фізичне й духове розхвилювання та занадто буйна радість життя, яку я переживав цілий день, не давали мені спокою. Не спав і пес, — я бачив відблиск огню в його очах, коли він підіймав повіки. Дрімота часом спадала на мене, потім переривалася знову, і знову товклися до голови, силкуючи зв'язатись з попереднім, гадки про колишню гармонію людського життя — життя далекого мого предка з-перед тисячоліть.

І раптом, при непевнім огні ватри, що, хитаючись, то висував контури наваленого лому, то ховав їх в чорній пітьмі, я побачив його — мого предка з-перед тисячоліть, тільки дуже далеких.

Причукнувши в темнім загубленні скель, загородженім буреломом, він сидів, положивши свою голову на коліна, з обличчям, зверненим до мене. Був зовсім голий, тільки стопи ніг були обгорнуті в протерту козячу шкуру; але тіло повністю майже було вкрито буйним темним волоссям, так що ледве презирало через нього. Таке ж волосся вкривало його широкі, сильно видовжені наперед щелепи і зверху майже сягало густих брів на широкім, похилім чолі. Виглядав зморено і худо, і незагоєна рана виднілась на його стегні.

Він голодував. Сусіднє вороже плем'я погромило його плем'я. Нелюдськи повбивано багато чоловіків, забрано жінок, а недобитків з давніших місць, багатших дичиною і всякою поживою, вигнано сюди, між ці кам'яністі урвища, де було стільки хижого звіра, що майже неможливо зловити що-небудь людині. І тепер, дрімаючи, він тривожно прислухався до гуркоту каміння на стежці, куди проходили до води мешканці недалекої печери — леви. І рука його механічно стискала палицю з грубо приправленим гостроконечним каменем — його одинокую зброю.

Так сидів він довго напроти мене, то дрімаючи злегка, то підіймаючи тривожно голову, щоб прогнати сон, і пильно приглядався перед собою. Чув себе змученим і ослабленим. Порожній шлунок стягався гнітючим боєм. Нічний холод потягав дрижаками його тіло. Ніч

гнітила його страхом — не тільки присутністю цього близького, а не видкого звіра, а й сама собою, як страшне, загадкове царство злих таємничих сил, що посіли все живе, проглинули сонце — цього царя й володаря світу, й напасілись поморозити, понищити все живе. І з тяжкою нудьгою він споглядав раз у раз у ту сторону, звідки звичайно виходило на світ сонце, вирвавшись із неволі злих духів. Чи вирветься і цим разом, і чи буде ще ясно і тепло? Чи, може, цим разом уже кінець йому? Все зле має, очевидно, велику силу, і більше його, як чогось доброго, на світі. Так рідко можна бути ситим, безпечним, — а так багато всякої небезпеки, вічної муки голоду й страху...

І серед цих гадок, уривків мислі, що перелітали серед дрімоти через його утомлений мозок, з незвичайною різкістю й виразністю сонних мар йому уявилося щось таке дивне, недорічне, але незмірно привабне, дивнощасливе. Йому представився образ чоловіка, що спить собі спокійно, як дитина за спиною своєї матері, не дбаючи зовсім про ніч, холод і звірів. Обтесані й тісно примкнені до себе стовбури дерева захищають його з боків від звіра, холоду і злих духів; згори він має також накриття, так що й дощ, якби йшов, не змочив би його й трохи. Крім того, він обмотаний весь тоненькими шкурами і зовсім не мерзне. Він не боїться анітрохи пітьми, бо взяв із собою в цю дерев'яну печеру кавальчик сонця і тримає його при собі. Він має при собі зачарованого пса, який служить йому й стереже його спокій...

В екстазному захваті, широко відкритими очима придивлявся він до цього чудового

образу, який представився йому на мить з такою дивною виразністю й багатством деталей, що вони робили ілюзію якогось довгого переживання, як то буває в моменти напруження уяви. Він не знав, чи бачить сон, чи це ті хиMERні образи, які приходять людині з голоду й втоми. Але придивлявся, смакував всіма нервами, перейнятий насолодою й страхом, що цей дивний образ зникне так, як розсівалися й губилися прегарні сни про велику силу дичини, великі зграї земляків, чоловіків і жінок, що йшли разом з ним на звіра, й інші тим подібні щасливі хвилі.

І я чув на собі, через віддаль десятків тисяч літ, цей зачарований екстазний зір мого далекого предка, що як чуду культури й поступу, просто неймовірному, дивувався тому, що для мене було поворотом до безкультурних часів далеких предків з-перед тисячоліть. Так безмірно далеко те, що було примітивним для мене, стояло від того, що було реальним для нього.

Він стрепенувся по хвилі, щоб відігнати дрімоту й переконатися, чи він то вві сні чи наяву бачить — і той привид, очевидно, зник з його очей. Він zostався якийсь час нерухомий під впливом дивного образу. Але скоро його увагу зайняли перші проблиски дня, що з'явилися на небі. Вони наповнили його пригноблену душу утіхою. Сонце, світло, день верталися знову, і приглушеним голосом він повторяв уривчасті слова, що були його привітом сонцю, поздоровленням, що ще раз йому вдалося відвертись із рук ворожих сил.

За хвилю засіріло вже навколо нього, і він, розправляючи задеревілі ноги і з відзвичаєн-

ня сильно шкутильгаючи на поранену ногу, почав обережно вилазити з своєї криївки. Голод і втома зникали під новим припливом енергії, під враженням нового світла, нового дня.

Сон закрив мої повіки, і я прокинувся, коли вже гарячий, пишно блискучий день продирався через усі отвори хатини, зганяючи прозорі сутінки в найтемніші кути її. Пес нетерпеливо оглядався на мене, поборюючи в собі пориви бажання збудити мене і вирватися з цього затишку в повний буйного життя ліс. Це бажання охопило й мене, коли я відчинив низенькі дверці і перед очима моїми став цей самий ліс, залитий сонцем і бальзамічним ароматом смоли, освіжений росою, повний врапнської енергії життя. Не барячися сніданням, я перекинув через плече стрільбу й потяг в глибину лісу, бажаючи насамперед вдоволити свою жадобу ввійти в життя, злитися з ним, взяти в нім свою пайку.

І я знову йшов серед рівних як свічки стовбурів, серед пишних кетягів хвої, серед буйних зарослів зрубів. Відкликався душею знову на кожний клич, на кожний подув цього життя. Грівся на гарячій сонячній промінні, обвіяний струменями пари, що підіймалася з землі, з роси, і студив свої ноги в холодних струмочках джерельця. Переходив тихі, наповнені сонцем просіки і повні пахучої вогкості долини.

Я йшов все далі й далі в глибину лісів. Але вчора мене тішила гадка, що я тікаю від сучасного життя і його культурного перетончення в глибину минулих віків — від сучасного чо-

ловіка до старих предків з їх примітивним, натуральним життям. Сьогодні — навпаки мені було приємно думати, що я цим розкішним лісом іду до життя, що я спочиваю в цій гостині у природи, щоб з новими силами вернутися до життєвої праці серед обставин сучасного культурного життя, в сучасному світі ідей. Мої гадки, в перегони з птахами, летіли в цей повний безконечного страждання, але й безмірної привабливості світ...

І образ мого предка злегка пригадувався мені як щось жалісне, близьке, але приємне тим, що воно вже минуло — як пережита безповоротно скрута.

З ПОХОРОНУ

 Худа похила постать старого пасажир гостро вимальовувалася на ясній чотирикутнику вагонного вікна. Він сидів мовчки, втоплений в красу осіннього краєвиду, то проходжувався потиху вздовж купе, коли в переділці ставало порожньо. Виймав книгу з своєї торби, і тихо шелестів сторінками, і знов, відкладаючи її, дивився на тихі осінні села, на покраяні борознами боки балок, на гаї, розцвічені золотом і пурпуром осіннього убрання. І в очах його світилася тиха розвага, задума і смуток.

Коли чотири дні тому він дістав телеграму про смерть свого старого товариша і свояка, сільського священика, з прошенням dokonче приїхати на похорон, — разом із жалем з приводу цієї втрати він почув в першій хвили так само досаду, що цей інцидент розбиває йому

зайняття, виринає з складної роботи, що саме як почала налагоджуватися. Покійникові він не може бути ні милим, ні допомогти своєю присутністю. В похоронних церемоніях вона також зайва — вони пройдуть так само з ним, як і без нього. І з певним невдоволенням на людей, що непотрібно ускладнюють життя собі й іншим, він постарався кінець кінцем зробити все, щоб бодай використати цей час по можливості. Спакував до своєї торби кілька книжок, відкладених для перечитання «при вільнішій хвили», кілька брошур, недавно отриманих, і пустився в цей світ — такий близький фізично, а так віддалений від нього всею еволюцією його духовного життя, яку він переживав протягом останніх десятиліть, все далі відходячи від тих традиційних переконань і поглядів, які в'язали його колись з тими людьми й їх оточенням, їх звичками, поняттями й інтересами.

Але скоро могутня поезія смерті обняла й покрила його. Так, довгі століття, ряди поколінь, що жили гадкою про смерть і для смерті, роблячи життя одним приготуванням до смерті, а своєю метою налагодження його до гармонії зі смертю, — вони вміли надати відповідний, то значить — артистичний вираз своїм почуттям, і збірною працею віків влучно намалювали цей величавий образ всепобідної смерті, що панує над життям. І особливо в похорон священика, слуги і вершителя цього культу смерті, потрапили вони вложити масу чуття і тонкої поезії маєстату смерті. Добре, урочисто, з почуттям відправлений, він робить сильне враження. Коли ж умирає священик так люблений і поважний, так тісно спорідне-

ний зі своєю церквою, а разом із життям свого села, своєї околиці, всього доохресного народу, як цей покійний, — похорон дає враження незвичайно величне, глибоке, просто незрівнянне. І його красу в повній силі відчував цей мовчазний пасажир, не вважаючи, що для нього давно вже згасли путівничі зорі старої віри і всі ті образи загробного життя, посмертного існування і посмертного воздаяння, в яких оберталася похоронна церемонія, — стали самими поетичними образами, спадщиною давнього і пережитого, нереального і ірраціонального, хоч і глибоко людського світогляду.

Величавий був цей похід з труною до церкви, коли старий єрей, що стільки десятків літ оживляв її, востаннє входив до неї на руках своїх духовних дітей, котрих він зібрав для цієї церкви за своє довге життя, присвоїв їй і ввів до неї, і тепер в супроводі цього збору вірних пускався по ту сторону життя, перед свого первосвященника і суддю. Повні краси були ці хори вірних і священиків на перемину, що тяглися так довго і монотонно, і цей урочистий обхід з труною навколо церкви, в тій самій обстанові, в якій відбував його покійник, обносячи церковні святощі, а тепер сам ставши святощею, за довгу і вірну службу, як предмет поважання і культу, обнесений круг неї. Повне значення було це безконечне останнє цілування з небіжчиком його духовних чад, сумні співи про погибель земної краси, що звучали так тужно, незважаючи на обіцянки посмертної нагороди...

Сидячи за престолом, на скринці з свічками, старий товариш в задумі прислухався до них,

відчуваючи всю глибоку красу цих співів. Для нього самого смерть без загробного життя, без посмертного продовження особистих почувань стала вже давно єдино гармонійним, єдино розумним закінченням життєвого процесу. Застигнути по смерті в ролі нерухомого свідка дальшої життєвої еволюції, закам'яніти на тій точці свого розвою, в якій застане людину смерть і такою духовною закам'янілістю, як яка-небудь передвічна ящірка, лежати мертвою грудкою у нічному потоці світового життя — ця перспектива при ближчому роздумуванні наповняла тільки страхом його душу. Ах, смерть — розрішительниця всіх уз і трудів, вічний сон без мрій і сновидінь, спочинок, неприступний ніякому ні фізичному, ні моральному болеві, ні жалю образи, ні жалеві каяття, ні утіхам, ні уразам — це найсолодше з усього, що може обіцяти собі чоловік, що жив справді, страждав і боровся в цьому житті. Жити пасивним свідком дальшого походу життя, бачити, як виявляє свої хиби, відстає від життя й нарешті загибає, розкладається в загальній зміні все те, над чим працював, з чим був зв'язаний, в що вложив своє життя — що може бути страшнішим для людини, яка живе для життя, а не для смерті...

Але це не перешкоджало йому відчувати красу образів і почувань, які піддавалися присутнім з того другого становища. Він відчував її, йдучи в процесії на цвинтар, в безконечнім поході, що вився вужем без кінця й краю тихими вуличками, і потім, слухаючи прощальні промови на цвинтарі. Прислухаючись, як по мовчанці, що настала раптом, як буря на морі зашуміла повторювана тисячами уст півголо-

сом остання молитва за померлого, — він чув, як хвиля зворушення підіймається в його грудях. Єсть різні способи помирнення людини з смертю, розв'язання цієї фатальної суперечності, цього трагічного переходу індивідуальної енергії в ніщо...

І коли другого дня він сидів уже у вагоні, вертаючи до тихого швабського містечка, де сховався він тепер, — все ество його було переповнене почуттям тої гармонії від цього вищого синтезу, який вноситься в життя і почування людини свідомістю розв'язання і залагодження найвищої проблеми — життя і смерті, цієї суперечності буття і небуття.

Села і ріллі, балки і гаї рідної землі пролітали перед ним, як скороминущий калейдоскоп людського життя. На кілька хвиль щось, що йшло рівнобіжно із залізницею, обсажене старими деревами, довгою смугою показалося в вікні, й фантастичні контури дерев в сірявім повітрі смерку йшли через вікно, як по стрічці кінематографа. Бігли й зникали, дивно несхожі, дивно індивідуальні, різко закреслені своїми темними масами на ясній ще небі.

Пасажир дивився, проходжувався, сідав, прочитував кілька сторінок з книжки, перейнятої спокоєм стоїчного раціоналізму, і, роздумуючи над ними, знову проходжувався в маленькій клітці, на чотири кроки вздовж і півтора вшир, насолоджуючися тим почуттям рівноваги, яке відчував у собі. Ніч западала потиху, і над усиленою в осіннім сні землею висівалися зорі, вирізняючись все яскравіше, і в голові подорожнього підіймалися славні слова Канта:

«Зоряне небо наді мною і моральний закон в мені — це дві найбільш величні речі на світі».

Так, безмірній величі всесвіту, де родяться й зникають світи, навіть не спостережені нашими очима, нашим чуттям, де мільйони кілограмів матерії являються такою ж зникаючою марницею, як зерно піску, викинуте морем на берег, і тисячоліття зостаються таким же суб'єктивним враженням, як момент мислі, що хвильоминущою блискавицею перелетіла через нашу свідомість, — що гіднішого і більш вартого подиву може протиставити цій величії всесвіту чоловік, як свою моральну й інтелектуальну індивідуальність?

Цей мікрокосмос, такий мікроскопійний, такий ірреальний в своїй скороминущості, змінності і зникомості, і zarazом такий безмірно могутній, такий сильний перед цим безбрежним океаном матерії, до котрого висилає він, як з лихтарні рефлектора, проміння своєї мислі, що пронизують його, освітлюючи в однім моменті безграничні простори, — чи не варт він всесвіту?

Там, де величезні віддалення, простори часу, громади матерії тратять свою величність, свою масу перед безграничністю безконечності, там зникає всяка різниця між великим і малим, і цей слабенький огник людського мікрокосму такий же великий, як світи, — або такий же малий, як вони, але в кожному разі в своїй слабості і марності він вартий такого ж подиву і захвату, як і вони...

Зміна поїзда раптом вибила пасажирів з цих гадок, викинувши з маленької локальної залізниці на велику комунікаційну артерію, і він

опинився в ясно освітленім, тісно заповненім купе серед пасажирів, що їхали широким світом з одного великого залізничного вузла до другого. Знайшовши якесь місце, він думав читати, користуючись кращим освітленням. Але скоро розмова, що розвинулася навколо нього, змусила його відкласти книжку. Було тут двоє італійців, молодий чоловік і молода жінка, що їхали до Мілана на науку співу; старша дама «з товариства», що верталася з внучком-хлопчиком з моря; якийсь адвокат — чи якийсь інший пан з жінкою. Все це розмовилося, знайшовши спільний пункт інтересування оперою, музикою, виставами і співачками. Пливли згадки про модних тенорів і баритонів, сопрано і контральто, критики модних опер і оперових будинків, вирази ентузіазму до голосів і для співацьких гонорарів. Все це, звичайно, було дуже далеко старому пасажирові. Але в цім запалі молодих італійців для театру, опери, співу — для нього зазвучало щось більше, ніж проста жадоба великих грошей, розкішних костюмів і блискучих ангажементів... Може, підкуповувала його молодість, краса, темпераменти, і йому лише здавалося, що він під цими поверховими фразами про голосних співаків, славних професорів співу і метких імпресаріо чує не тільки стихійну енергію життя, любов до розкоші і до людської адорації, але й любов до краси життя, до творчості, до артистизму?

Кінець кінцем він втрутився і собі в розмову й освідомився про плани і наміри молодих артистів, їх минувші й сучасні обставини. Виявилось, що та молода італійка була його землячкою. Капризна доля випадком закинула її,

доньку італійського консула, в далеке місто, куди такий же каприз долі закинув свого часу і його молодим хлопцем — тільки далеко давніше: тоді, як цеї молодой співачки не було ще в колисці. Але вона виростала також в цім далекім екзотичнім місті, з його мішаниною кельської європейщини в чиновницько-солдатській інтерпретації й орієнтального екзотизму. Вона вийшла теж з цього вавілонського стовпотворення ріжних напівцивілізованих і нецивілізованих племен, серед розкішної полудневої природи й нудної касарнянщини псевдокультури. Вона знала понурий будинок, де точилися колись сірі дні його молодості, серед сірої буденщини бездушної дисципліни і молодечих поривань в життя, таке незнання і причаї. Вона знала цей високий арештантський мур із-за котрого виставляли гілля магнолії й виглядали голови замкнених у цю нудну школу хлопців. Так, він теж марив у ті часи про славу, святочні виступи і бучні овації.

Правда, тепер він уже б і пальцем не рушив, аби зібрати для себе оплески цілого світу або навіть щоб здобути «безсмертність» на цілім світі, цім світі, котрого найдальша пам'ять не сягає назад далі якого-небудь переходу землі через сусідню констеляцію і ніяка безсмертність його також, мабуть, не доживе другого такого переходу. Але давні струни тихо забредали в його душі — і він не зрікався їх. В цім тихім відгомоні затоплених дзвонів молодечих мрій, наївних і сміливих, було багато йому милого, і в цій хвилі він охоче взяв участь і в тих оперово-концертних розмовах. Розглядав фотографії якихось дебютантських

виступів молоді італійки і її чоловіка — мабуть чоловіка, хоч, може, й невінчаного: як так, то ще й краще, коли не в'язали собі рук, збираючись на тернисту артистичну дорогу, на котрій жде їх стільки тяжких проб і прикрих вимог, стільки оплат тілом і душею за шанси успіху і слави... Щиро, всім серцем бажав їм успіху, скорого вибілювання їх захриплим горлом, що захопили десь катари у вакаційних порохах, блискучих успіхів у науці й щасливих дебютів на сцені, на тій дорозі, що вабила їх, застелена сценічними оваціями, тисячними ангажементами, репортерською славою й імпресарськими запобіганнями.

Жити життям напруженим і повним, тішитися красою свого існування, почуттям його значності для людського життя, — хоч би ця значність мірялася театральними оваціями й антрепренерськими оцінками — що ж, в цім також можна було знайти зміст і ціль, дарма що була вона так безмірно чужа йому! Його очі дивилися вже поза життя, в безграничні простори небуття, тимчасом як перед їх очима ще стояло життя, повне неперебраного змісту, невичерпаного значення. Але те, що було людського в цих молодих, повних здоров'я і краси дітях, не було чуже йому.

Він щиро прощався з молодістю парою, виходячи з цього людного поїзда, щоб пересісти на іншу залізницю, локальну, що мала завести його в тиху закутину.

І коли сидів знову в порожній, слабо освітленій переділці свого останнього поїзда й приглядався знову до зоряного неба над собою через відчинене вікно, — в його душі поруч себе підіймалися і образи того життя для смер-

ті, котре лишив він за собою, і цього життя задля життя і тільки задля нього, що перелетіло щойно перед його очима в образах жадних слави і тріумфів молодих співаків, і нарешті той круг ідей, повних відречення, що панували в його душі — для котрої взагалі вже нічого не було гідного пошани і заздрості ні на небі, ні на землі, ні під землею. Всі вони сяяли своєю власною своєрідною красою, такою відмінною в кожній категорії цих образів, а стрічаючися, своїм контрастом робили ще більш виразною, ще більш блискучою красу других образів.

І від цього невичерпного багатства людського життя, що може знайти бездонне джерело краси й утіхи в житті для життя світового і позасвітового, і відреченню утіх життя світового і позасвітового, — він почував щастя невимовно солодке, жагучу насолоду, почуття безмірного внутрішнього багатства, також необмеженого, як той простір зоряного неба, що висів тепер над ним.

ТЕСТАМЕНТ

I

 Прокидаючися, надслухував тривожно, чи не долетить до слуху його знову цей мучаючий голос ридань сестри Катрі. У вухах ще стояв відгомін її проразливого крику, як істерично скрикнула вона серед їх нарад над тим нещасливим тестаментом. Навіть дядько Павло, невтомний резонер, за-

мовк на цей крик розпуки, і готові слова за-
вмерли на його губах. Трудно було розважати,
коли вона чула, що тут іде про її ціле життя —
принаймні так думала і відчувала.

Кілька невдалих планів виходу заміж, за-
ручин, розірваних не завсіди з її волі, зробили
Катрю згризливою і дразливою на пункті за-
міжжя. Хоч молода ще, вона почала боятися,
що не вийде заміж зовсім, і жадібно схопи-
лась за останню комбінацію із Страшеви-
чем, молодим драгунським офіцером, що ви-
никла цієї зими. Її переймав несамопитий страх,
що як ця комбінація розіб'ється теж, то вже
зостатись їй навік старою дівкою, і разом із
заміжжям закриються для неї назавсіди две-
рі світового життя-уживання, до котрого
вона так задрісно зітхала, повна страху, що
може упустити своє місце на пиру життя, не
встигне взяти на нім свою частку.

Цей зазидний страх, так неприємний усім
її близьким, наелектризонував до певної мі-
ри і їх, і хоч Страшевич, молодий офіцер без
маєтку, досить малої інтелігентності й осві-
ти, хіба що з деякими зв'язками, міг уважатися
тільки-тільки що можливою партією для дів-
чини з такої родовитої й поважної сім'ї, —
вся сім'я не те що годилася вже, а навіть
і щиро бажала здійснення цього шлюбу,
аби вже Катря раз заспокоїлася. Та сук
був у тім, що для усього треба було ве-
ликої суми — на заклад, на виплату боргів,
на обстанову і на «відповідне життя» в до-
сить дорогім і пишнім полку. Страшевич,
давно пропустивши останки батьківського
маєтку, женився б не інакше як з грошима.
І через це справа тяглася, і Катря нервува-
лась.

Не доходило до рішучих розмов, але це
протягання мало характер мовчазного торгу.
Покійник батько був тугий на гроші і жалку-
вав такої суми. Сподівалися, що, може, Стра-
шевич трохи обійдеться й буде скромніший
в своїх вимаганнях — взагалі справа якось
«виясниться». Тим більше, що неясним лиша-
лося з обох боків, чи ж грає якусь роль в цій
комбінації почуття? Просто-таки купувати
якогось драгунського поручика за таку суму,
для його самого — здавалося занадто вже ди-
ким. Ану ж Катря за два-три місяці сама пе-
редумає та знайде якусь відповіднішу
партію?

А Катря нервувалася, то поривалася до серди-
тої розмови з батьком, то тратила відвагу і від-
кладала, щоб не вбити справу занадто рішу-
чою розмовою.

І раптом батько вмер, так несподівано, тра-
гічно, випавши з візка і завадивши головою об
стовп. Принесли безпам'ятного, облитого кро-
в'ю — і вже не прийшов до себе. Катря не
одходила від нього. З дітей нікого більше не
було. Поки постягали телеграмами — було по
всьому.

Батька застали на столі. Вмер, не сказавши
ні слова.

— Так, штука вийшла, — говорив до себе,
вдивляючися в нічну пітьму. — Хто б подумав,
хто б подумав...

Здоровий, кремезний, як дуб, повний життя,
нев'янущої енергії. І раптом — мертва тиша,
розмови півголосом, клопоти про могилу, по-

хорони, кутю, духовенство. Конвенціональні візити, стереотипові фрази співчуття.

Убога обстановка покоїв, яку досі оживляв він, тепер стала такою сиротливою й нужденною, і це убоге сирітство її викликало такий жаль для нього! Образ сильного, могутнього чоловіка раптом розвіявся й перемінився в хистку, тендітну постать привида.

А в цю жахливу пустку вливалися знадвору тріумфи літнього світла й природи, гамір птаства й комахні, і солодкаві до нудності пахощі жасмину перебивали дух від ліків, різкий сморід етеру, що стояв у хаті, і приєднувалися до цієї містерії смерті.

І нараз в цей тихий містичний настрій ввірвалися хвилі живого життя й затріпотіли гарячкою бажань, змагань, поривань.

Залунав голос небіжчика, ще раз кермуючи життям полишених, живих, і живе життя забилось гнівом і протестом.

Третього дня по похороні брат Іван скликав родину й повагом поклав перед нею на стіл запечатаний конверт, що лежав у батьковій шкатулі, тій знаній з дитинства палісандровій шкатулі з мідяними наріжниками. Посунув її до дядька Павла, той відсунув від себе до матері, і так кілька разів він пересунувся по столі при загальнім мовчанні. Нарешті дядько Павло взяв, оглянув, показав усім, що не порушений. Всі не уважно оглянули — хто ж би в їх сім'ї порушив печатку батька, — хоч би за всі скарби землі! Потім дядько Павло розпечатав і зачав читати.

Тестамент був писаний давно, більш як десять літ тому, тоді як батько був захворів на нирки. Діти були ще переважно недорослі,

і батько широко подавав їм різні науки в своїм тестаменті, як мають учитися, в яких інститутах, куди йти в службу. Поучував пильності, послуху, побожності. Забороняв брати участь в тайних товариствах, в політичній агітації. Далі розпоряджався всім майном — воно було тоді, може, наполовину менше від теперішнього. Постановляв, що воно має лежати в банку, доходи почасти мусять капіталізуватися, почасти виплачувати це у вигляді невеликої ренти матері й дітям. Мотивував це тим, що вважає щасливим випадком ці обставини, які дали йому можливість зібрати такий сорозмірно значний маєток, і хоче, щоб він зостався тривким забезпеченням сім'ї — не тільки дітей, а і внуків.

Дядько Павло прочитав до кінця — підпис батька і свідків і дату написання, й мовчки поклав на середину столу.

Всі сиділи мовчки і чули, як у всіх них підіймається гнів на покійника, що він зробив їм таку досадну штуку — лишив старий тестамент, бозна-колишній, про який, може, сам забув, що в нім написано, — бо що в нім стояло, рішуче не згоджувалося з тим, що він сам намірявся зробити два роки, рік, півроку тому. Не знищив сам цього старого шпаргалу, і тепер не знати, що робити з ним.

Сестра Христя, найбільш експансивна з усіх, перша перервала мовчанку і дала вираз тим гадкам, що обсіли всіх.

— Але це ж старий тестамент, як Катрю тільки віддавали до гімназії! — скрикнула вона, обвівши очима по черзі родину й дивуючись, що вони без протесту приймають це все. — Потім сам тато придумав і перемінив це,

що він пише про інститут. І про Дмитра так само передумав, щоб поступити йому в інженери. І те, що про гроші написано, змінилося, коли тато купив мені Корочайку...

— Ну, певно, розуміється,— заговорив і брат Іван. — Усе це, що в тестаменті написано, тато давно передумав. І в цьому банку він грошей не хотів далі тримати. Пам'ятаєш, мамо, як він на Великдень говорив — ти тут була теж, — що він не вважає цей банк за певний і при зміні терміну, восени вийме з нього гроші?..

— Так, пам'ятаю. І багато іншого пам'ятаю, що він задумував останніми роками.

— Так, він не хотів грошей держати в банку і думав купити землю, — сказав Іван.

— Але що ж тепер робити в такому разі? — спитала мати.

Всі мовчали. І сестра Христя знов вимовила це слово, що лізло до голови:

— То знищити хіба його, коли так, — і з запитом пересунула свої очі по лицах присутніх.

Але ніхто не відважувався підняти ці важкі слова. А дядько Павло вибухнув своїм звичаєм:

— Воля мертвого — свята річ! Ми не маємо іншого виявлення його волі, окрім цього тестаменту, і мусимо його триматися, хоч би, може, й сумнівалися в дечім або вважали й не конче добрим у теперішній час. Як сміємо перемінити?

І тут сестра Катря, що боязким поглядом міряла всіх присутніх вже від початку цієї розмови, скрикнула істерично й, закривши хусткою лице, не сказавши слова, зачала страшенно ридати.

Це перебило розмову. Мати й сестра кинулися до неї, а дядько Павло з винуватим виглядом ткнув тестамент в руки Івана й непомітно вийшов скоренько з покою.

Катрю одвели нагору до її покою, розібрали й поклали до ліжка, але вона довго не могла заспокоїтися. Її потішали, що нема ще чим журитися, бо не знати, як ще урадять з тим тестаментом, коли він такий старий і нездалий. Вона затихла і потім знову починала плакати, наперед потиху в подушку, а далі голосніше, знову впадаючи в істерику. Уже звечорило, коли її трохи заспокоїли. Але й тепер Дмитро тривожно надслухував, чи не почує знову цього мучаючого звуку, що вбився в його слух.

Найгірше було, що з дня на день треба було сподіватися приїзду Страшевича: він писав, що мусить минути кілька днів, поки він дістане відпустку, але хоч не поспіє на похорон, то в усякім разі конче мусить явиться й висловити особисті вирази свого співчуття в такій тяжкій утраті.

Що сказати йому? А річ очевидна, що він буде ждати якогось пояснення щодо дальших перспектив. Як бути справді з тестаментом?..

І коли б справді знати все-таки, чи є якесь справжнє почуття між Катрею і Страшевичем — чи є для чого побиватись і старатись? Бо коли і з цієї, і з тої сторони нема більше нічого понад просте бажання «устроїтись», то, розуміється, можна б полишити справи їх натуральному розвоєві. Але як тут справді є щось більше? Як мало б розбитися життя двох людей задля мертвого слова старого шпаргалу через те тільки, що батько забув його завчасу

знищити,— задля отаких резонерських фраз, як у дядька Павла?

У Дмитра промайнула знов гадка, що і його планам той тестамент робить кінець. Такий симпатичний будиночок він собі нагледів, ще міцний, добре збудований, але такого старо-світського типу,— з старим густим садом, що обступив і стиснув його з усіх боків і ліз у вікна, у двері, на веранду. Сума не так велика, і він все збирався попросити батька, аби йому дав грошей на це купно, не чекаючи, коли він оженився. А тепер, коли цей тестамент увійде в силу...

Але він постарався відігнати цю думку: вона вносила в цю комбінацію мотиви особистої користі, а цього не треба. Треба взяти справу принципіально. Всі інші можуть обійтися, але от Катря?..

Літня духота морила Дмитра. Годинник показував третю годину. Не міг далі влєжати, встав і одчинив віконницю і вікно. З саду повіяло тим же солодким запахом літа. З лозняку, там, нижче, линув рокіт солов'їних голосів. Але повітря було таке ж тепле і не несло прохолоду. Не вбираючись, босий, він тихенько вискочив з вікна, притримуючись за гнучку гілляку груші. Ніч була безмісячна, трохи хмарна і через те задушливо-солодка, розпечена до нестями. Дмитро йшов стежкою під кущами жасмину, високими, густими, вкритими пахучим, млосним цвітом. По родинній традиції, батько посадив ці кущі, скоро перейшов до цього будинку, і вони тепер нагадували його.

— Ах, батьку, батьку! — говорив собі.

Нащо вмер, і так нещасливо, передчасно, не попросившись, не об'явивши своєї волі, лишивши по собі таку тяжку згадку!

Батько, котрий все життя представлявся їм і був дійсно охоронною силою, захистом від усякого страху і турботи, і справді приймав на свої широкі плечі все, що могло затривожити й наполошити їх сім'ю, тепер, покидаючи, кинув на них такий тягар, з котрим вони не знали, що зробити.

Чи не знищив тестаменту через забуття тільки, і по мислі батька буде знищити тепер їм — чи не знищив навмисно і хотів, щоб вони рахувалися з тими бажаннями?

Прикро взяти на себе докір, що вони затаїли волю батька, переступили її — тяжко від цієї гадки перед власним сумлінням: вона буде тяжіти на ній. Але ж надмірна скрупульозність у сповнюванні давно пережитих бажань, незгідних з теперішніми обставинами, з планами батька останніх літ чи не буде живим тільки докором йому за необережне полишення старого тестаменту — якимось глузуванням з його волі:

— От бачиш, не остерігся, щоб знищити — маєш за це!

І для такого сумнівного пієтизму зломити життя Катрі, коли справді їй так важно вийти за Страшевича?

Він став против Катриного вікна, і йому здалося, що там щось майнуло.

— Ка, не спиш? — спитав він потику.

В одчиненім вікні забіліла постать Катрі.

— І ти не спиш, — сказала.

— Не можу, душно якось. Може, вийдеш і ти?

— Добре, — помовчавши сказала вона. — Христя спить так міцно, що її не збуджу.

Дмитро підійшов під ганок, що був увесь завитий давно не стриженням диким виноградом.

Катря за хвилю вийшла, в білій спідниці і кафтанику.

— Аж душно від того жасмину, — сказала вона, пристанувши.

— Ходім під стару яблуню, — сказав Дмитро.

Це була тіниста стежка, де було вогко навіть в посуху і де вони найлюбіше грали дітьми. Катря й Дмитро були найближчі собі літами, росли в найтіснішій приязні, і Дмитро вважав обов'язком бути її адвокатом і оборонцем у всяких справах, коли навіть не співчував їм, бо його також вражала її зависна жага уживання. Психологічно вона була чужа йому.

— Журишся? — стиха спитав він Катрю, коли вони мовчки пройшли під розчахненими, низько похиленими гілляками старої дуплавої яблуні.

— Ні, зобидно властиво, — відказала Катря, проходячи наперед. Тут висіла колись гойдалка, і хоч літа минули від того часу, як її не стало, вони в п'їтмі механічно обминули це місце, пройшовши одне за другим.

— Зобидно, — повторила вона, зачекавши його. — Так по-дурному вийшло це все. Ах, скажи, Дмитре, — заговорила вона гаряче, прорвавшись, — чому люди такі жадні накидати людям свою волю, в'язати нею не тільки за життя, а й по смерті, коли це їм ні на що не потрібно, не може навіть їх тішити? Це страшно

подумати, що батько, котрому тепер нічого від життя непотрібно, котрого нема вже зовсім, зовсім, — він хоче нас держати в своїй волі, кермувати нашим життям, нашими вчинками, сліпий, бездушний, не можучи чути наших бажань, того, що ми могли б відказати проти його жадань?..

— Так, старі гадки. Певне все відкладав, щоб написати новий і знищити той...

— Ах, все одно! Припустім, що він вмер би ще тоді, як справді мав такі гадки й бажання. Як це дико подумати, що він, збираючись відходити, хотів нас зв'язати своїм словом. Пам'ятаєш, як він не любив ніколи обіцяти нічого і нас стримував, аби не обіцяли непотрібно. «Хто дав обіцянку, став невірником свого слова», — казав, бувало. «Хто дає обіцянку, зв'язує себе, — а прецінь ти не можеш знати, що ти будеш думати і хотіти за кілька годин і чи тобі не буде тяжко сповнити це, що так легко обіцяєш». А тут хотів зв'язати по руках і по ногах своєю волею, від котрої навіть випростатися вже не було б у кого — від обіцянки ще можна у живого чоловіка, а у мертвого? Ти, Дмитре, віриш хоч трохи в посмертне життя?

— Трудно, — сказав, подумавши, Дмитро. — В кожному разі, як тутешнє життя має продовження, то хіба зовсім, зовсім відмінне.

— І я думаю, що тато так само не багатів, рив у це, хоч і був дуже побожний. Не думаю, щоб він вірив у можливість явитися й звільнити нас від своєї волі або відмовити, щоб не робили так, як написано в його тестаменті. А тим часом не завагався наложити руку на все наше життя.

— Так, мертву руку на живе життя...

— Він не любив про це говорити, але я знаю, що йому подобалось, аби я вийшла за Страшевича, і він, певно, поміг би мені в цьому. А тепер вийшло наяву його слово, давнє, забуте, й нищить усе — як з Фесенками.

— Фесенками?! — пригадав собі Дмитро і замовчав. Це була справді сумна історія, і йому стало дуже прикро, що сестра прирівнює до них свою долю. Фесенко був багатий чоловік, жив пишно, панни Фесенківни для нього, за його хлоп'ячих літ, були взірцем краси, розкоші, елегантності. Молодша саме «робила блискучу партію» — і в той момент старий Фесенко вмер, лишивши маєток, обкручений такими ріжними записами і застереженнями, що ні приступити було до нього. Все пішло прахом. Молодша Фесенківна збожеволіла буйно, відвезли її десь до лікарні, і вона повернулася звідти передчасно зломана, зруйнована, стара, сива в тридцять літ, здичавіла. Старша в'яла, завсіди лагідна, елегантна, самотна, викликаючи у кожному, хто її бачив, жаль за гарною змарнованою людиною.

Мало б щось подібне спіткати й Катрю? Дмитро здригнувся від цієї гадки і, стараючись добути з себе по можливості спокійний голос, спитав:

— Чи він тобі милий?

Та зараз же по руху її тіла під рукою, котру положив на її руку, говорячи це, порозумів, що зробив дурницю, необережно дотикаючись до болючого місця — змушуючи говорити про те, про що вона не хотіла думати. І, не даючи їй відповісти, заговорив гаряче і швидко, щоб

уже раз вияснити дразливу справу, коли вже її порушив.

— Вибач, що я тебе дратую таким питанням, але бачиш — це не пусте питання. Коли справді він тобі щось більше ніж звичайна собі партія, то, розуміється, треба вжити всяких способів, щоб не дати розбитися цьому. Але як тільки... Ти вибач, я не хочу тим сказати нічого образливого, і, може, шлюб твій з ним буде добрий, щасливий. Але коли він для тебе як людина не має спеціальної вартості, то чи варто так дуже розбиватися? В таких разі всі шанси за те, що як не він... Ти вибач і не дразниш, Катре, — перервав він, бачачи, що з одного ніякового питання залазить все далі в гущу ніякостей. Але гарячий і щирий тон його слів заспокоїв Катрю.

— Ні, що ж, я знаю — ти не хотів мені сказати нічого прикрого чи зобидного, — з почуттям заговорила вона. — І я тобі буду говорити зовсім щиро. Я вже не гімназистка, аби покладати ціль і зміст життя в «фатальній пристрасті». Життя дає людині інтереси й завдання далеко більш важні, ніж думати тільки про це. Я не хочу далі сидіти й чекати, що мене хтось схоче. Страшевич не злий чоловік. Певно, можна собі до бесконечності роздумувати над тим, якби ніс Івана Павловича приставити до губ Антона Антоновича... Я, може б, воліла, щоб він не був драгунським офіцером, а мав якусь більш інтелігентну професію. Хоч — професія... бути слідчим, суддею чи прокурором... Чи подавати до підтвердження засуди...

— Ну-ну, розуміється, — перебив Дмитро.

— Головна річ, — я вже зжилася з цією гадкою. Та й він теж. Я зважила, що могла сказати

за це і против цього. Я брала цю справу зовсім серйозно. Розуміється,— заговорила з поспіхом,— я не хочу в'язати вас, робити якийсь натиск, щоб ви через мене поступали проти свого сумління, робили якийсь фальшивий крок — який вважаєте фальшивим,— поправила спішно.— Мені дуже прикро, що я не стрималась і крикнула, зробила істерику, наче щоб вас розжалити...

— Лиши, Катре, ніхто цього не подумав би з нас.

— Ти питаєш, тому я говорю. Я зжилася з цим. І тепер знову розривати і не знати вкотре — розпочинати ще раз наново... Ти, Дмитре, не переживав цього і, може, не годен зміркувати. Це добре писати в гумористичних часописах...

— Думаю, що я зможу це оцінити. Але я тебе дуже розговорив. Світає, холодніє,— може, заснеш?

— Може, засну, справді. Завтра, можливо, таки приїде Страшевич. Я не хотіла б розкиснути...

— Іди, Катре, спи здорова!

Провівши Катрю під ганок, він довго стояв між кущами рож, що починали вимальовуватися в сірім світлі досвітку. Думав про батька, про цей старий дім, про минулі літа. Думав про смерть і померлих — що з смертю так різко міниться образ близької людини. Ми вже не можемо уявити її собі такою, як уявляли за життя: смерть кладе межу, ставить між нею й живими немов скло, в яким той старий, так близький і знаний образ преломлюється в зов-

сім відмінних фарбах і контурах. З найдавніших часів у чоловіка двоїться це почуття до померлого — стара прив'язаність, любов до недавнього близького і страх і жах перед відмінним еством. Йому служать з любові — і zarazом із страху. Пильнують зробити все добре — і zarazом охоронити себе від таємничих сил його, від збитків і прикростей, які він може робити.

Любов і жах — щоб не мучив, не докучав із могили....

Думав про батька і, заглядаючи собі в душу, відчував, як той дорогий образ опікуна, оборонця, добродійного генія родини міниться. Мучить із могили, робить прикrostі. Томить невимовленим словом.

Як це прикро...

Невже справді його мертва рука зтяжить тепер на їх житті і збридить їм пам'ять його?

Катря каже правду: пощо ця жадність — із могили кермувати життям людей? Але вона була і буде, стара і вічна як світ...

II

Страшевич дійсно другого дня приїхав. З'явився перед полуднем, заповнивши хату сявом нового, чудово ушитого і аксельбантами обвішаного мундира й невимовно блискучих ботфортів, звоном шпор і пахощами найліпшого сорту офіцерської парфюмерії.

Цілував галантно ручки дамам і з почуттям вітався з мужчинами. Висловив свій щирий жаль з причини несподіваної смерті батька і глибоке признание його високих душевних прикмет. Розпитав про подробиці похорону і

хто з властей був присутній. Довідався у приїжджих членів родини про стан їх справ, їх службові і всякі інші успіхи й клопоти з чемністю інтелігентного офіцера, який може орієнтуватись і в тім чужім і мізернім світі «штатських» інтересів. До речі, сказав для відомості, що в їх полку один із ескадронних командирів дістає полк, а другий так тяжко хворіє, що не довго зможе командувати, так що черга на командування ескадроном незвичайно скоро наближається до нього, а до авансу він буде представлений по всякій правдоподібності вже восени.

І, так блиснувши всіма своїми атурами, попросив домашніх не робити церемоній з ним — знаючи, що певно мають ще не одне з причини смерті батька упорядкувати, а він собі, за їх дозволенням, посидить. І коли мати, попросивши його zostатись на обід, пішла зайнятися розпорядженнями, подався з Катрею до саду посидіти в альтанці. А всі інші, без всяких змов, зовсім автоматично опинилися нагорі, в маминім покої, і з новим завзяттям підняли розмову про тестамент і що з ним робити.

Присутність Страшевича в домі загострювала це питання й нервувала сім'ю. Очевидно, він хотів би щось довідатись про батькові розпорядження, про дальші перспективи сім'ї. Це мовчазне запитання відчувалося в усій його коректній, але дуже здержливій поставі — що буде з женячкою? Чи ті умови, під якими він вважає її можливою для себе, реалізуються, чи навпаки, — виключаються?

Дмитро, наелектризований нічною розмовою з Катрею, тепер найбільш гаряче підняв

цю справу. Його підтримувала сестра Христя і мама, що прийшла теж, поробивши розпорядження в кухні. А дядько Павло, найжаченний своїм настовбурченим сивим волоссям, сильно курячи, як бувало з ним в хвилі зворушення, доказував свою вчорашню тезу, що сім'я не має права порушити тестаменту, не діставши на це дозволу від батька.

— Якби він вам заявив виразно, що не хоче, аби цей тестамент сповнявся... А так перед нами його воля — свята річ!

— Свята річ! Це ходяча фраза, не більше, — відпирив Дмитро. — Треба ж уявляти собі справу — наскільки він дійсно бажав сповнення свого бажання. А до того ж — я зовсім не згоджуюся, що воля мертвого взагалі має бути святішою від волі живого чоловіка. Ми шануємо волю чоловіка доти, доки знаємо, що йому сповнення його волі потрібне, доки йому це важливо. Коли ж ми довідуємось або припускаємо з чого-небудь, що людину зовсім не інтересує той наказ або та заборона, яку вона колись дала, що вона більше не надає ніякої ваги їй, ми, й не питаючи її, не вважаємо потрібним сповняти той наказ. Людина за життя робить різні накази, по смерті вони їй вже не потрібні, і ми переступаємо їх, не вважаючи їх потрібними для неї. Інакше це було б анекдотом про ту варту, що була приставлена якоюсь цисаревою до рожі, аби її того дня не зірвали, і потім варта ставилася коло того рожевого куща зовсім без потреби, як на сміх, тому що цисарева забула скасувати свій наказ...

— Батькова воля висловлена була не на певний час, а на завсіди і через те не згасає.

Твій приклад сюди не підійде, — зауважив брат Іван.

— Отже ти віриш, що батькові нашому у цю хвилю, як ми з тобою говоримо, страшенно потрібно, щоб те все, що написано було ним в тестаменті, було сповнено? Щоб гроші його лежали в купецькій банці і щоб ми не брали їх звідти, а з процентів половину прикладали до капіталу?

— Де йому тепер до того, голубчиків! — зітхнула добра тітка Маня.

— Отже, коли ми думаємо, що йому тепер зовсім однаково, чи його тестамент сповняється, чи ні, то це одне вже, властиво, повинно нас стримувати від того, щоб справді вважати його волю «річчю святою». І через те я кажу, що воля мертвого в кожному разі не більш, а менш свята, ніж воля живого. А тим більше коли ми зовсім певні, що це була його воля давня, давно ним змінена в мислях і залишена — чи це не буде нерозумний формалізм, коли ми все-таки будемо триматися того тестаменту?

— І розіб'ємо життя Катрі справді, аби тільки той нікому непотрібний тестамент був виконаний, — зауважила сестра Христя.

— Тепер не час на великі теоретичні диспути, Дмитре, тому не буду перечитися з тобою, — зауважив дядько Павло. — Ти мені закидаєш формалізм, я тобі міг би закинути цинізм! Жив чоловік — слухали його, вмер — під ноги всі його бажання!

— Ну-ну, дядьку, ти сам знаєш, що цинізму нема в тім, що я кажу, — відгукнувся Дмитро.

— Нехай! Отже я, не вдаючись у теорію, питаю всіх вас, чи справді згодні на те, аби цей батьковий тестамент спалити чи подерти? Га?

Мовчите? І ти мовчиш, Дмитре? — з тріумфом спитав дядько. — Бачиш, критикувати і знаходити різні недогоди можемо, але все-таки знищити цей документ батьківської волі і у тебе, Дмитре, рука не підійметься! Отже, що тут багато говорити і сперечатися, коли ми кінець кінцем таки всі скоряємося цьому тестаментові; може, й справедливо здогадуємося, що він передсмертній волі батька не відповідає, але що ж? Може, це нещасливий випадок, що батько тестаменту не знищив, але ми повинні з ним помириться. Того, що міг зробити батько, ми не маємо права зробити — знищити тестамент.

— Ти вважаєш, дядьку, ділом негідним знищити тестамент, і кожний з нас боязко питає себе, чи не будуть йому почитати це за негідний вчинок і чи сам він не буде мати за це докорів сумління. Тому ніхто не спішить давати на це свій голос. Розуміється, спокійніше, знайшовши тестамент, подати його до затвердження приписаним порядком і піддатись його постановам. Легше йти протоптаною стежкою всяких писаних і неписаних законів, прийнятих поглядів, ніж йти напролом. Легше жити, як прийнято, ніж жити розумно. По-моєму, в данім разі було б розумно не зв'язувати себе старим шпаргалом тому тільки, що батько не встиг його знищити. Ми всі любимо і шануємо пам'ять нашого батька і раді б жити згідно з його поглядами й бажаннями — оскільки можемо їх прийняти і сповнити. Але там, де є любов і має бути любов, нема місця такому формалізму, аби ми тряслись перед старим писанням батька, калічили наше життя і гнулись перед його давнім, колишнім сло-

вом немов на докір, що він не подбав знищити його. І як ми кінець кінцем послухаємо вас, дядьку, затвердимо цей тестамент і так далі,— то це буде зовсім не прояв нашої любові для батька, а тільки прояв нашої малодушності, нашої пасивності, боязкості нашої думки і нашої волі.

— Тут діло не тільки в малодушності,— зауважив Іван, коли пройшло враження від цих слів Дмитра.— Є зовсім реальні обставини, з якими треба зустрічатися. Свідки, підписані на тестаменті, обидва живі й здорові; вони можуть знати й зміст тестаменту.

— Але не можуть знати, що цей тестамент батько не знищив.

— Можуть підозрівати, що ми тестамент затаїли. Можуть знати вони чи хто інший, що тестамент був ще дуже недавно.

— Батько не любив говорити про такі речі.

— З нами. Але з людьми ближчими віком йому він міг і говорити коли-небудь. І що ж, будемо відбріхуватися перед ними, коли вони питають про тестамент? Чи скажемо матері брехати, якби хто її запитав?

— Може б, ми могли просити суд признати тестамент недійсним, тому що батько висловляв інші наміри й бажання? — спитала Христя.

— Це справа безнадійна,— зауважив дядько Павло.— Тестамент правосильний, а ви ніхто не можете навіть сказати, ніби батько говорив перед вами, що той тестамент не відповідає його бажанням.

— Ні, втручати в це суд чи взагалі посторонніх людей ставити між нами й батьком — не годиться,— зауважив рішуче Дмитро.—

Або вважаймо самі тестамент недійсним і робім йому кінець, або тримаймося його. Коли ми самі, що знаємо недійсність тестаменту, не наважимося підняти на нього руку, то як зроблять це сторонні люди, які не знають наших відносин до батька ані наших мотивів!..

— Третя година! — скрикнула мати, глянувши на годинник.— Час на обід, ніяково перед Страшевичем. Я піду, а ви надходьте.

— Можемо йти всі,— сказав Іван, встаючи.— Не домоворимося до нічого.

— Бідна Катря! — демонстративно скрикнула Христя.— Нам теорії, а їй сльози!

— Треба подумати, щоб якось їй улаштувати,— сказав дядько Павло.— Але не ламати ж батьківське слово для цього!

Страшевич надійшов з саду з Катрею. Обід пройшов досить гладко. Катря виглядала доволі спокійно. Страшевич, як «душа товариства», оповів кілька полкових анекдотів і найсвіжішу історію про конфлікт губернатора з архієреєм, що вийшов при посвяченні нового будинку гімназії. Присутні сміялись потроху — щиро чи для годиться, щоб не образити добрих намірів оповідача. На одну хвилю тривожна нотка пронеслася в повітрі, коли Страшевич запитав, чи мати зостається в старім будинку, а та відповіла, що доки при ній Катря, доти вона рада тут мешкати, але як вона не буде з нею, то почуватиме себе занадто самотньо. З певною тривогою всі чекали, що Страшевич «зложить заяву» з цієї нагоди. Але він обминув делікатну матерію, зачавши хвалити старий дім і сад — як би то було прикро, якби все

перейшло в чужі руки. Все-таки всі з певним облегшенням серця прийняли кінець обіду і весело заметушилися біля кави. І поки одні вибиралися з нею на веранду, інші до альтани, треті до себе, Дмитро серед замішання підійшов до Катрі й потиху спитав, чи не говорила вона чогось із Страшевичем про тестамент.

— Він не заговорював, і я не казала. Але я бачу, що він хотів би знати і чекає від нас якогось слова. Говорили ви, може, що поміж собою?

— Дядько й Іван противляться. Але дядько каже, що в кожному разі ми повинні так все полагодити, аби тобі не було шкоди. В кожному разі треба сьогодні-завтра покінчити.

— Він має відпустку на три дні тільки, — зауважила Катря, відходячи.

Дмитро поніс свою каву нагору, до свого малого покоїку, що належав йому від другого гімназійного класу — як сестра Христя виїшла заміж й Іван перекочував до її кімнати. З того часу і досі кімнатка була незмінно в розпорядженні Дмитра, — розкіш, яку дозволяють собі у великопанських замках і в повітових «старих домах». Багато зберігалось в ній по нинішній день різного дрантя з тих хлоп'ячих часів — вудки і самостріли, старий пістолет, подарований покійним дідом, купи старих підручників і школярських зшитків в кутах, на стіні колекції жуків і метеликів, похвальний лист, одержаний при переході з третього до четвертого класу, і виполовілі групи гімназійні — все те добро, яке рідко переживає руїні нахили раціонального й критичного настрою незносних літ на переломі від хлоп'ячої до молодечої пори, але, щасли-

вим випадком перепливши ці бурні часи, стає потім незрівнянним джерелом утіх і споминів у пізніших роках — зрілості й старості. І дух в покої, здавалося, стояв якийсь давній, невивітрілий з тих давніх літ.

Дмитро з приємністю скинув черевики і простягся на своїм старім, збитім матраці. Заклавши руки за голову, почав передумувати передобідні дебати.

Що найбільш незвичайне, просто дике було в ній, це те, що в їх сім'ї йшла така важлива нарада — без батька. Це було таке нове і таке дивне! Дмитрові пригадувалися родинні наради, що робив батько у більш важливих справах, з того часу як діти підросли, і він почав відгадувати, з батьківської психології, як би то батько подивився на цю справу? Чи відступив би від своїх розпоряджень із огляду на теперішні обставини й аргументи? Чи увільнив би дітей від сповнювання своїх наказів?

Нема що таїти, покійник часом умів бути упертим в певних своїх бажаннях і поглядах! Вельми цінив послух і поважання батьків і старших родичів і любив напучувати в цім напрямку. Може, саме тому, що не зазнав сам цієї влади й авторитету родини? Малим хлопцем утік з дому за переїжджим лікарем, що потім дав його в науку й виховав його. Жив одинцем, на своїй волі, пізніше пристав до сім'ї своєї жінки. Але чоловік має завсіди нахил ідеалізувати те, чого сам не пережив, не спробував. І Дмитрові раптом почав пригадуватися біблійний текст, прочитаний колись батьком — дуже начитаним і закоханим у біблію, так що кожній дитині він справляв примірник біблії, коли та приходила до розуму.

Текст цей так зацікавив Дмитра, що він за хвилину піднявся з ліжка й, розшукавши між своїми книжками цю батьківську біблію, почав навмання читати.

По певних асоціаціях він досить скоро знайшов цей епізод, прочитаний колись їм батьком, в науку послуку для батьків:

«Слово сказане від Господа до Єремії за часів Йоакима, сина Йосії, царя юдейського. Сказав він: «Іди в дім Рехавів, поклич їх і приведи до дому Господнього, на один з дворів, і почастуй їх вином». І викликав я Єзонию і весь дім Рехавів, і привів до дому Господнього, на обійстя Аніїне, й поставив перед ними жбан вина й чаші та сказав: «Пийте вино!» Вони відповіли: «Не п'ємо вина! Бо Йонадав, син Рехавів, батько наш, заповів нам: «Не пийте вина ви і сини ваші вовіки! Не будуйте хат, не сійте сім'я, і винограду щоб не було у вас! Живіть в шатрах завсіди, весь вік свій, і будете жити довго на землі пробутку вашого». І ми слухаємо слів Йонадава — батька нашого, щоб нам не пити вина все життя наше, ні нам, ні жонам, ні синам, ні дочкам нашим, ні будувати хат для життя. Не було у нас винограду, ані ріллі, ані сім'я. Ми жили в шатрах, слухались і сповняли все, що заповів нам Йонадав, батько наш. І тільки як прийшов на землю нашу Навуходоносор, цар вавілонський, ми сказали: ходім від Халдеїв і сили ассірійської до Єрусалиму, і оселились тут...»

В тім рипнули двері й тихенько заглянув Іван, також босий і в одній білизні.

— Не спиш, — спитав. — Неначе біблія, — сказав, зиркнувши в книжку.

Дмитро показав йому текст. Іван переглянув і з запитанням поглянув на брата.

— Пригадав собі цей текст: батько колись читав уголос, на науку нам, як належить слухати батьків.

— Не пригадую. Може, без мене. Але що воно має до розмови? — спитав, присідаючи на край ліжка, в ногах у Дмитра.

— Я старався собі уявити, на якому боці став би батько в такій справі, як зараз, і мені пригадалися ці кінцеві слова оповідання, прочитані ним:

«Дому ж Рехавовому Єремія сказав: так каже Господь Бог Вседержитель. За те, що послухали сини Йонадава, сина Рехавового, заповіді батька свого і сповняють, що заповів їм батько, за це — каже Господь Сил, Бог Ізраїля: не забракне мужів від синів Йонадава, сина Рехавового — стоятимуть перед лицем моїм у всі дні землі».

— Що ж, це переконує тебе, нарешті?

— Ні, — з роздумом сказав Дмитро. — Це дуже сильний приклад. Занадто сильний, і через те в нім лежить осторога.

— Я не розумію тебе.

— Єремія в докір Ізраїлеві за те, що він не слухає його заповідей, наводить оцих синів Рехавових, що так сліпо й покійно виповнюють заповідь свого далекого предка, дану в зовсім відмінних обставинах, які потім робили їм великі труднощі при сповнюванні. Такі приклади доведеного до крайності сповнювання якогось правила завсіди мають в собі елемент доведення до абсурду, до крайності, до смішності. І в цім осторога. Переведем на таку мову: дивіться, як от люди тримаються цього

правила вірно аж до абсурду! Це ж, я думаю, зовсім не заохота до абсурду?..

— Так ти думаєш, що ми доводимо до абсурду?

— Я боюсь цього! І мені не віриться, щоб батько, з своїм практичним здоровим розумом, став на практиці, в якомусь конкретнім випадку рекомендувати нам піти прикладом синів Рехавових — мешкати в шатрах і зоставатись в умовах життя бозна-колишніх, тому що комусь із далеких предків, який не міг навіть уявити всіх майбутніх змін життя, це здавалось кращим.

— Але конкретно що? Він, думаєш, порадив би нам знищити тестамент, законний і правосильний, і захопити гроші, на котрі він нам не дає права?

— Власне, і для мене це неясно — чи він, хоч усе ж цинив перевагу розуму над формальністю, теж не злякався б кінець кінцем таких страшних слів, які оце ти зараз виголосив.

— Як бачиш, назвати власним іменем це все доволі-таки неприємно.

— Назвати — значить пришпилити підпис, котрий може зовсім не відповідати дійсному образу.

— Ну, бачиш, на цій дорозі ми можемо йти в безконечність, але все-таки це не посуває нашої справи наперед. А мама хотіла б Страшевичеві сказати щось рішуче. Справді, ніяково так виминати розмову. Значить, треба справу з тестаментом порішити. Я думаю, що коли нема спільної згоди нас усіх, щоб тестамент знищити, то його треба пустити звичайною дорогою. Дядько Павло, вважаємо, може не йти в рахунок: він тут тільки «благородный сви-

детель». Але я, по щирості сказавши, не можу пристати на затаєння. Досить воно буде неприємним, як через це буде розбиватися життя Катрі, як це ви з Христею кажете, але знов таки я не хочу піддаватися такій пресії на мої переконання, на моє сумління, скажимо. Тим більше, і це, може, головне — я не бачу поважної причини, чому б ми мали ломити волю батька й приписаний порядок та виставляти себе на підозріння, що ми покривили душею задля батькових грошей...

— Ти хочеш сказати, що не співчуваєш планам Катрі?

— Власне! Вважаю ці плани занадто мало серйозними, навіть мало симпатичними, скажу одверто. У мене також знайшлися б мотиви бажати, щоб цього тестаменту ліпше не було: мені в даний момент дуже б здалося тих кілька канадцят тисяч. Але задля цього я не буду, розуміється, його нищити.

— Не думаєш же ти, що я з яких-небудь грошових розрахунків цього домагаюся? — запитав із певним роздратуванням Дмитро, почувши, як слова брата десь зачіпили ті його особисті міркування, які він так старанно прагнув «вилучити» з цілої справи.

— Розуміється, не думаю! Знаю, що ти цього добиваєшся задля Катрі, — поспішив відповісти Іван, але в кінцевих словах його для Дмитра зазвучала нота запитання чи вагання.

— Так, почасти для Катрі, а властиво ще більше — ця справа набирає для мене принципіального значення. Так, скажу по правді, — хвилюючись, заговорив Дмитро, — так, як ти добиваєшся підтвердження тестаменту всупереч твоїм особистим інтересам, так я до-

биваюся знищення тестаменту, незважаючи на те, що це знищення пожадане для моїх особистих інтересів.

— Я не зовсім розумію тебе, — із здивуванням сказав Іван.

— Ну, от! Я не хочу носити маску перед тобою і кажу, що мені теж на руку було б, щоб цього тестаменту не було. З боязні, щоб мене не докорив хто-небудь, чи я сам, через це зрікатися тих поглядів, які мені диктує мій розум чи сумління, вважаю малодушним...

— Ну, бачиш, я за ліпше вважаю в тім разі малодушність. Принципи — добра річ, але, коли вони заводять в конфлікт з іншими принципами, ліпше бути трохи обережнішим. Конфлікт принципів — це досить гірка штука і ліпше її обминути. Це буде з мого боку чимала послуга для тебе, що через мене ти не будеш мати нагоди відчувати неприємного почуття, коли будеш відчувати, що тебе підозрюють — або сам себе підозрюєш, що задля матеріальної вигоди зробив щось, що не вважається дуже гарним...

— Кінець кінцем застається справа Катрі, котру задля свого святого спокою хочеш посадити.

— Власне, думаю, що мій святий спокій вартий більше, ніж її сумнівне щастя стати жінкою драгунського штаб-ротмістра, і зовсім певен, що це високе щастя стати полковою дамою може не оплачуватися насильством над сумлінням, ставленням цілої сім'ї в підозріле світло для всіх, хто знають чи підозрюють існування тестаменту.

— Кінець кінцем, твоя аргументація все вертається до того, що нас хтось буде підозрю-

вати в затаєнні тестаменту. Вибачай, я не високо ціную таку боязкість.

— Зате я високо ціную, як бачиш, — крізь зуби сказав Іван, вставши і пильно розглядаючи якусь виполовілу групу.

— Не будемо сваритись. Раз ти так твердо став на цій позиції, мені волею-неволею приходить з цим миритись. Я завтра піду до Онисименка і попитаю його, чи знає він зміст тестаменту, котрий підписував, і чи вірить він у його існування тепер. Коли знає, мені прийдеться скапітулювати. Але коли він припускає можливість, що батько тестамент свій знищив, може, й ти не будеш так боятися, що про нас будуть думати чи підозрювати?

— Як хочеш, — сказав Іван. — Але йди хіба зрання, щоб був час вирішити цю справу потім.

III

Онисименко був воєнний лікар, що в непам'ятних часах вийшов на пенсію й оселився на своїм старосвітському дворіщі, яке взяв за своєю жінкою, донькою одного з передвічних міських попів. Дмитро ще з тих часів, як без перепон подорожував під довгим столом в їдальні, пам'ятав Онисименка, як звичайного гостя цієї їдальні, і тоді він був уже вислуженим, дуже старим дідком. Поженив синів, доньок і внуків, багатьох поховав і жив собі самотньо в своїм старосвітському ветхому будиночку серед такого ж ветхого і запущеного саду, оточений старими слугами, що доживали при нім віку, старими псами й котами, кіньми, і сам був схожий на старого, добродушного і неза-

тишного, вислуженого пса-дармоїда. Читав газети, позичені у приятелів і сусідів, грав з ними в преферанс і, взагалі, як сам говорив, — жив «по-походному» — нічим не зв'язуючись, чекаючи, коли покличуть, але передчасно не пориваючись.

Дмитро застав його на старій веранді з обгнилою балюстрадою й попроломлюваними дошками підлоги, де Онисименко читав собі газети, попиваючи холодний чайок. Дмитро сказав, що прийшов подякувати йому від імені родини за те, що потрудився на похороні, та й попрощатися заразом, бо відпустка кінчається й він мусить їхати. Старий запитав про матір і що нового в домі. Почувши про приїзд Страшевича, висловив своє співчуття, що Катрю спіткала така несподіванка.

— Це кому-кому, а Катрі дуже не в час вишло. Як же тепер із Страшевичем?

— Не знаю. Ви про що?

— Таж про її весілля. Катрі призначено тільки п'ять тисяч, а інші гроші зв'язані, мусять лежати в банку і доповнятися з процентів.

— Звідки ви знаєте?

— От добре. Таж я на тестаменті підписаний, як свідок.

— Коли ж це було?

— Що коли?

— Та той тестамент.

— Тестамент? Давно! О, вже годів більше як десять. Потім як твій батько був хворий. Потім, так, на Зелені свята...

— Та, може, він той тестамент потім знищив або відмінив, як то така давня історія?

— Знищив? Ні, це ледве, — подумавши сказав Онисименко. — Таки ледве!..

— Чому так думаєте?

— Бо, може, сказав би. Та таки й недавнечко згадував про нього.

— Недавнечко? А як би так?

— Та от позаторік згадував. І отець Федір був при тім. В мене, каже, тестамент... Та ви хіба не знаходили? Пошукайте, мабуть, є. Повинен бути, я тобі кажу.

— Гм. Ну як це той сам, що ви підписували...

— Та вже не інший — мабуть, не минув би мене твій батько, покликав би знов за свідка...

— Тож я й кажу: як той, то це Катрі справді велику кривду батько вчинив.

— Авжеж. Я це й кажу. По правді кажучи, я й тоді, як він мені прочитав, я йому: «По-що, — кажу, — ти, Степане Івановичу, так по-написував багато, пов'язав так усе? Нехай би вже діти тим заорудували, як їм краще».

— А він же що на те?

— На своїм став. Це, каже, їм пошкодити не пошкодить, а допомогти може, і надто! Як, каже, будуть люди тямущі, то дадуть раду і без цього, а як будуть роззяви, то, власне, й добре грошки зв'язать, щоб не розкотились.

— Ну, а от вийшло навпаки, що не помогло, а зашкодило. Катрю за Страшевича батько ж сам хотів видати, а тепер і не знати, як буде, як він ті гроші зв'язав.

— Ну, що ж робить, — якось зарадите. А батько хотів як ліпше.

— Певно! Але вгадати наперед ніколи не можна, і за життя свого, мабуть, не зв'язав би він своїх грошей, побоявся б, що обставини можуть змінитись, а от по смерті не побоявся зв'язати.

— Ну, нічого! На батька не відказуй і не гнівайся! Своім розпорядився, не чужим.

— Та певно. Але то ж то й зобидно, що так розпорядився, що, мабуть, і сам тепер би жалкував.

— Що робить! Не вгадав! А ви на нього не ображайтесь! Ти от ще молодий, буяєш, і життя тобі здається таким полем безкраїм, що й кінця йому нема. А постаришся — то й порозумієш, як воно так робиться.

— А ви тестамент теж списали і позав'язували в нім усе?

— Я не про себе. Я тестаментів не списував, а тільки кажу, що це діло людське. Жаль чоловіку уступитися з життя. Хочеться бодай щось ще по смерті значити, якось участь брати в житті, бодай через близьких людей будувати життя. І як тут відмовити йому? Сказано, живий пес ліпший від мертвого лева. Не повинні живі відмовляти цієї ласки мертвому. І вони колись будуть в тім самім становищі, будуть просити собі цієї ласки, щоб їм було лишено якесь місце в житті, не замикано за ними дверей, як тільки з життя вийдуть. Це треба зрозуміти.

— Та зрозуміти не тяжко. Але ж треба й трохи обережності, аби не стати прокляттям майбутніх поколінь. Я не про батька, розуміється, — поправився Дмитро.

— Розуміється. Якось дасте собі раду. А на покійника не ремсуйте. Пошануйте його добру волю.

З тим і попрощались. Вести далі розмову на цю тему Дмитрові не схотілось. Своїх застав за сніданням. Іван стрів його запитанням:

— Що, Дмитре? Мабуть, не з добром?

— Що ж! Каже, що батько ще позаторік згадував перед ним і перед отцем Федором. Певний, що батько того тестаменту не знищив, і зміст його добре пам'ятає.

Хотів додати, що йому неприємно було удавати, що не знає про тестамент, але не додав.

— Ну, як отець Федір знає про тестамент, то можна сказати, що знають усі або будуть знати, — завважив Іван. — Уже й ти, Дмитре, тепер не протишися, мабуть?

— Не можу вас переконати. А сам і тепер вважаю нерозумним триматися тестаменту, котрий не відповідає бажанням батька, а нам робить тяжкі клопоти, — сказав Дмитро, присідаючись до снідання.

— Нічого! Так говориш, бо знаєш, що з того нічого не буде супроти нашої опозиції, і воно до нічого тебе не зобов'язує, — сказав Іван. — Це те, що зветься безвідповідальною опозицією! Благая часть! Перший би відступив, якби справді дали на твою волю тестамент, аби його знищити.

— Так-так, — не відважився б і ти, — підхопив дядько Павло.

— Отже голос за вами в такім разі, викладайте свої спроби, як вийти з труднощів, тримаючись тестаменту, — сказала Христя.

— Це, справді, трудніше, ніж уїдати на тестамент, — завважив Іван. — Що скажемо, дядьку?

— Я думаю, можна б у цім самім банку зробити позичку, капіталізуючи Катрину ренту, а ця рента гаситиме позичку.

— Ну ледве чи банк згодиться на це, — завважила Христя, завзята фінансистка. — Кат-

рина доля не виділена, банку не гарантує.

— Я думаю, що це можна б зробити, давши від спадкоємців декларації.

— І скільки це б дало? Яких-небудь сім-вісім тисяч щонайбільше?

— Своім сподіваним спадком Христя не може розпорядити, це правда.

— Ми — принаймні декотрі з нас — могли б теж капіталізувати свою ренту, коли банк прийняв би цю комбінацію, тільки це не напевне, — завважив Дмитро.

— Можна б заставити цей дім, — завважила тітка Маня.

— Скорше б уже продати, коли на те йде, — завважила Христя, — бо на застав дадуть яку-небудь дрібницю.

— Ні, таких жертв я від вас не хочу і не прийму, — завважила холодним голосом Катря.

— Я мушу поговорити з Страшевичем. Може ж і він увійти в наші обставини, — спішно сказала мати, помітивши, що на замітку Катрі готуються досить гарячі репліки.

— Ледве чи це на що здається, мамо, — так же холодно сказала Катря.

— Чому? Це може бути. І мені здається, що це він зрозуміє, — завважила мати, зачувши голоси, і тим закрила конференцію.

Дійсно, був то Страшевич, і між ним і тими, хто не встиг вислизнути з їдальні, зачалася знову стереотипна розмова про погоду, міські новини і газетні звістки.

Мати взяла Страшевича на розмову по обіді, але не багато з неї скористалась. Розказала зміст тестаменту і ті зміни, які він приносить планам і рахункам родини — що трудно для Катрі виділити тепер такий капітал, який

можна було дати за життя батька. Страшевич посвідчив, що вельми цінує щастя і честь стати мужем Катерини Степанівни, але як чесний чоловік і офіцер мусить думати про те, щоб її майбутнє життя обставити відповідно, і не було б то з його боку ані чесно, ані гідно, ані благородно, коли б він легкодушно завів її у злидні чи взагалі в обставини матеріальні, невідповідні для такої інтелігентної й вихованої особи. Мати поспробувала згадати дещо з його учорашніх оповідань про перспективи кар'єри, про недалекий ескадрон і всякі інші майбутні блага, що обіцяють йому добробут і доходи без огляду на жінчин посаг, — але вийшло по старій приповідці: *si duo faciunt idem non est idem* *, це нічого не допомогло матері. Страшевич запевнив, що минули вже безповоротно ті часи, коли, командуючи ескадром, можна було збивати капітали, купувати будинки і села: тепер в кавалерії завелось таке благородство по матеріальній частині, що без власного маєтку офіцер, хоч би й ескадронний командир, не може обставитися достойно, і хоч він, Страшевич, високо оцінює становище офіцера й не може собі уявити інакшого життя, але признає, що офіцерські обставини дійсно змушують кожного чесного і порядного офіцера бути інтересаном в шлюбній справі, бо інакше він не може обставити себе й свою сім'ю, як личить офіцерові.

Цей ніякий результат мати й принесла на вечірні сходи родини. Іван, вислухавши, став говорити на свою тему, що якимось чином так дуже запобігати чоловіку, який так

* Коли двоє роблять те саме, це вже не те саме.

матеріально розраховує плани женячки, та шукати всяких комбінацій, аби якось доконче таки не упустити такого «жениха». Але Катря перебила його розумування тим же холодним і гострим тоном, який узяла раніше:

— Лиши, Іване! До чого це говорення? Що ж йому, в кондуктори трамваю йти задля того, щоб оженитися зо мною? Він говорить, як офіцер, з становища тих обставин, в яких живе і поза якими, справді, жити не може. І звідки, властиво, такі претензії до нього? Ну, на нас впало це — нещастя, скажім, і ми мусимо його стерпіти, але звідки претензії до нього, щоб він також корився цьому і терпів?

Ці слова важко впали серед присутніх. Іван замовк. Дядько Павло з Христею зачали наново свої рахунки, який би капітал можна вигадати для Катрі. Катря слухала мовчки, з холодним і неприязним виразом на лиці. Мати й тітка Маня сиділи поруч із зажуреними, тужними лицами. А Дмитро міряв покій кроками з кутка в куток і душив у собі бажання крикнути:

— Стільки клопоту, стільки силювань, стільки жалю — і все з-за марного кавалка паперу, нікому не потрібного, що лежить у ваших руках!

Але пощо ще раз починати? Все, що мав, він уже сказав. А втім — не без правди й Іван каже, що й сам він тільки тому так свобідно резонує, що це резонування до нічого не приводить і не тягне за собою ніякої відповідальності.

«Кінець кінцем клямка запала, нічого вже не переміниш. А там — «образується» якось», — думалось в утомленій голові.

IV

Коні весело бігли по холодку, і візок легко точився по виїждженій, скропленій свіжим дощиком дорозі. На заході ще стояла дуга серед розбитих хмар, а зі сходу весело прозирало сонце, кидаючи ясні промені, видобуваючи з-поміж хмар то кусень лісу, то помережане різнобарвними посівами згір'я.

Високі жита похилялися ритмічним рухом під натиском вітру, що з-під зеленої поверхні видобував сизі, срібlistі полиски сподів і розсипав на них очка васильків, куколю і дикого червоного маку.

Дмитро в радісній захваті упивався цим пахучим повітрям, цим ласкавим спокоєм природи по перебутих тривогах і гризотах. І по контрасту перебігали в його уяві понурі образи останніх днів. Завішані покої, повні запахів хвороби і смерті. Лице батька, підв'язане хусткою, з незвичним суворо-скупленим виразом. Скорбні, заклопотані лица родини, їх тривога й вагання; заплакані очі Катрі й обурений погляд Христі. І з новою силою підіймався в нім жаль на всю наглу смерть і на той нещасливий тестамент, що притьмарив у їх уяві ласкавий образ батька, поставив сім'ю ненароком в роль суддів його діл і замірів, його необережності чи легкодушності...

Та це вже тепер було далеко, підіймалося з глибини, як спомин минулого.

І коли по перебутій дорозі він міряв кроками маленький запорошений перон дрібної залізничної станційки, загубленої в безконечнім морі нив, чекаючи сильно спізненого потягу, і потім — коли із задущливого маленького

купе він виставляв під удари гарячого повітря своє лице, слідкуючи за безконечним бігом піль, він думав уже загалом — не про батька, ані з приводу його, розуміється, як то раз у раз заспокоював себе супроти гадок, які підіймалися в нім.

Думав про владу мертвих над живими — велику таємничу владу, що виростає з далеких глибин і панує над живим життям віками, тисячоліттями, донині, довіку, в'яжучи волю, уяву, розум далекими, давно прожитими ідеями, поняттями й забобонами.

Думав про накази покійних, котрі несли погибель, кровопролиття, смерть і безмірні втрати тисячам людей, цілим краям, а проте виконувалися сліпо, покійрно. Думав про безконечні війни кривавої помсти, які виростили з гробу убитого, займаючи життя й існування цілих поколінь.

Думав про забобонний страх, яким оточується покійник у примітивного чоловіка, безпомічність, яку відчуває він перед гнівом небіжчика, перед збитками й шкодами, які він може чинити живим, із незрозумілих, неясних мотивів сприяючи їм життя.

Дикий образ упира, що виходить з могили аби мучити живих — пити їх кров, — це немовби тільки реалістичний образ мертвого, який своїми капризами, своїми тяжкими для сповнення наказами та забобонами тяжіє над життям живих, мучить їх, не дає жити...

Відти, очевидно, і той сліпий послух велінням мерця!..

Пригадав собі свіжу історію, тільки що з суду, про селянина, що, мавши боржок за покійним учителем із свого села і не можучи до-

проситися від його вдови, що відмовлялася через незнання і брак всяких документів, не знайшов іншого способу вплинути на неї, як тільки голосом покійника із могили: тричі відкопував з могили покійника й приносив його під вікно його вдови, гукаючи на неї, аби віддала боржок — поки не зловили його при цій церемонії і не запроторили до суду.

Ну, а культурний чоловік — чи не падає й він покійрно перед волею, перед наказами, даними тисячоліття тому назад в далекій гарячій пустині ворохобній ватазі степових кочовників і розбійників? Чи не підпорядковує й досі свою думку, свій розум, свої помічання гадки під перекази, зложені тисячоліття тому десь на берегах Тібру чи Нілу лукавими, забобонними жерцями, дурисвітами й мантиями, що ловили в свої мережі перелякану чернь? Чи не калічить і досі своє життя поняттями, вимогами, пересудами, виробленими в безконечно відмінних обставинах і покинутими без усякої справедливості поколінням потомків? Коли нинішній «просвіщенний» громадянин, гордий своєю свободою «від середньовічних пересудів і темних забобонів», ставить своє чоло під пістолет другого цивілізованого чоловіка на поєдинку — котрого «розумності, розуміється, зовсім не признає, вважаючи його диким пережитком варварства» — чи не кориться він невільно настроям і поглядам тих варварських предків і ці варварські погляди показують себе сильнішими від усієї його цивілізованості й освіченості? Коли такий сучасний інтелігент не вважає своєї честі порушеною тим, що в нього вкрадуть гаманець з кишень, але почуває себе збез-

чещеним, коли покине його жінка з іншим панком, порушивши його святі права власності на жінку, і все оточення з боязкою цікавістю придивляється до цього нещасливця, позбавленого свого чоловічого престижу, — чи не виявляють всі вони своєї залежності від чортзна-яких давніх, дикунських, готентотських пережитків, від ідей, які нам в повній ясності й свідомості навіть тяжко собі й уявити?

Який дивний нахил жити розумом, ідеями померлих поколінь, ця покора більшості — більшості померлих — у людей, що вважають одначе себе безконечно мудрішими, освіченішими, ліпшими від цієї померлої більшості, покладають все завдання своє у визволенні від старих пережитків і забобонів, у будіванні нових поглядів і нових переконань — на те, щоб так само покидати їх далшим поколінням!

Яке завидне бажання панувати над майбутніми поколіннями своїми поглядами, уподобаннями, симпатіями й антипатіями — втиснути їх мисль і почуття в цю наперед виліплєну форму, відбити на їх мозку готові шаблони своїх упереджень, спаралізувати їх волю й змусити бігти, як автоматів, наперед визначеною їм лінією?!

Ніч западала. По перебутім метушливим дні, по стількох мислях приємно було лягти на лавці на спокійний спочинок на порозі нових гадок і інтересів, що принесе новий день, і закрити прочитану книгу минулого дня.

І коли Дмитро з утіхою простягавсь на холоднім простирадлі, він із задоволенням подумав, що в тій же біблії, в котрій він читав передучора похвалу Рехавовим синам, є також і порада лишити мертвим ховати мерців.

НА ГОРАХ

Купа буків заціліла на одному з верхів Буківця, серед безмежних царинок, що застелили цей закуток Карпат. Час і рука людська зашанували цей останок тих букових лісів, що полишили свою пам'ять в назві гори — і буки пильнували сумлінно занести цю пам'ять в часи якнайдавші. Не були ані великі, ані гарні, але виглядали незвичайно шановно, і цей поважний вигляд перетворював у своєрідну красу навіть їх неладну поверхність.

Вони давно потратили свої розкішні корони; різні катастрофи й незгоди обчухрали їх гілля, залишивши покалічені цурпалки. Весь вигляд їх, покручений, поламаний, свідчив про завзяту і довгу боротьбу з усякими супротивностями. Але ці сліди тяжкої тривалої боротьби власне й надавали такої поваги цим міцним, кріпким, обчухраним стовбурам, помітним зарубцьованими зарослими ранами й шрамами і вінчаним рідкими пучками дрібнішого гілля, з таким же рідким і дрібним, але сильним, лискучим листям.

Великою внутрішньою силою і глибокою ре-зигнацією віє від цих останніх нащадків колишніх великих лісів, немов від останніх потомків гідних і не вироджених старинних шановних родів. Стоять давно і простоять, певно ще довго в свідомості, що їм нема на кого передати життя свого роду, — як старі династії, позбавлені кровних наслідників, що живуть часом так безконечно довго, неохочі передавати своїх скиптрів і держав у чужі руки. Вони пам'ятали інакшими свої околиці, цей

рідний закуток, який могли обняти з свого високого шпиля. Широко синіли тоді ліси, густі, непроглядні, і зрідка між ними ясніли долини, облишені лісом або протереблені чоловіком, що приходив сюди часами з своїми стадами, підсікав дерева і пускав на них огонь, щоб розширити пастевні для своїх звірят.

Він був і тоді лютим знищувачем деревного роду, хоч майже не потребував його для себе — хіба звалив деревину, щоб розложити ватру і одігнатися від дикого звіра. Хіба красної тисини, що росла тоді ще тут, в затишку неприступного лісу, побороздженого лише стежками дикої звірини, шукав він, і вирубані звідси цівки тисини витягалися з лісів, сплавлялися водою і плили в далекі чужі краї, щоб зробленими з них гнучкими та міцними луками тішилися стрільці далекої Англії, Фрізії, Скандинавських країв. Ліси стояли ще сливе незаймані. Широко розпростирали в них свої мохнаті гілля величаві кедри. Високо стріляли своїми вершками ясені і явори. Тихі сні снили непроглядні й темні букові ліси, застеляючи все новими верствами листя тутешні згір'я, на поживу всякому зіллю, грибові й комасі. Тепер лиш мертві назви по них — або десь-недесь заціліла купина буків чи яворів по тих Явірниках, Буківцях, Ясенових.

Вигинув до останку під лакомою рукою чоловіка красний тис, повільний і вигідний. Тисячоліття потрібні були на те, щоб нагородити ті спустошення, які виробляли хижі лісопромисловці на тисовім роді протягом кількох тижнів — а вони не давали йому навіть років. Доти підбирали всякий молодняк, котрому сотні літ треба було, щоб увійти в красу і силу,

доки не перевівся він зовсім, і нині хіба де випадком яке коріннє тисове заховалося в землі, тверде, майже нестерпне, та в піснях почувеш спомини про красну тисину.

Нема й кедрини. Десь-не-дєсь під Чорного-рою ще стрінеш молоду поросль, котрій теж безпечно не дадуть звікувати — зрубають на гильце весільне, як не на що інше. Смерекові ліси, більш витривалі й невибагливі, поросли на місцях давніх букових — де не зборонила їм того рука чоловіка. Але нині й вони гинуть і вимирають, вирубувані, палені, не можучи відродитися під сокирою чоловіка, під ногами його худоби, котру розводить він тут скрізь все більше і більше на потребу свого неситого черева. На долах по мокравах ширяться вільха, на верхах береза, ще більш невибаглива, скромна й жадна життя, ніж смерека. Заступає місце смереки на зрубках, толоках, на камінистих греготах, оголених з давніх лісів.

Псується, зимнішає, гострішає підсоння. Висихає земля. Вимулюється водою, позбавлений опіки дерева, родючий гумус. Бідніє, вироджується і завмирає життя від цих некорисних змін, під рабівничою і жадною рукою чоловіка — цього ненаситного, погубного племені, котрого черево — могила для всього живущого: для рослини, і звіра, і риби, і птаха; котре нищить все, а коли навіть милоє, то тільки на те, щоб, розмножуючи, нищити в тим більших розмірах. Стинає трави, не даючи їм засіменитися, висилуючи, змушуючи до все нового і нового зросту. Поїдає насіння від рослин, викохане ними з таким трудом і саможертвою, яйця від птиці, молодь від звіра, ікру від риби. Немов прагне навмисне запобігти

тому розмноженню, котрим запліднює все живе природа.

Буки замолоді на те, але ці верхи гірські пам'ятають це люте людське плем'я, коли воно тільки вилазило з своїх криївок, щоб опанувати землю — ненаситне і лукаве, повне невпинного бажання володіння, уживання, знищення.

Як гігантські муравлі, з такими ж претвердими щелепами, що несли всьому знищення і руїни, з такими ж цупкими і міцними руками, розлазилися вони в усі сторони, забираючись у найбільш віддалені й безпечні закутини світу, брак твердої природної броні заступаючи своїм безмежним лукавством, невичерпним на всякі видумки, котрими охоронюючи себе, несли знищення й неволю всьому іншому.

Рослини й звірята, птиці, риби й комахи мають певні границі для свого насичення, для свого уживання, — лиш цей ненаситний рід не мав їх ніколи. Вовк не їсть вовка, не ловить собі подібних, не буде їсти трави, не буде засідатися на рибу. Але це ненажерливе плем'я поїдало власних своїх родичів, не тільки старих і нездатних до життя, але йшло на лови на сильних і здорових, з котрими зводило нескінченні війни за самиць, і за місця ловів, і просто за владу і перевагу.

Воно не вдовольнялося тим, щоб бути ситим і безпечним, а видумувало все нові й нові предмети своїм бажанням і претензіям. Хотіло панувати і над своїми близькими родичами і над ворогами, над звірами і птахами. Вигострене в суворій боротьбі за життя, воно не мало іншого вдоволення, як почуття сили, перемоги, панування і володіння. Почуття безпечності і тихого вдоволення було не-

зносне для нього. Воно саме викликало небезпеку там, де кінчались небезпеки дійсні, витворені незалежно від його волі. Воно саме творило собі перешкоди і цілі здобування там, де не ставало чого здобувати. Воно хотіло володіти землею і водою, не тільки панувати над звірами й птахами.

Йому давало особливе вдоволення зробити своїм рабом і невільником дикого звіра і вільного птаха, зламати його горду волю, прищепити невільничі, рабські прикмети, щоб потім зробити його символом пониження і зневаги. Воно не зносило собі рівних, не хотіло мати друзів і товаришів, і кого робило товаришем, то перетворювало його на невільника — або ставало одвертим ворогом і нищило, нищило до решти. І те, над чим воно панувало, воно ніколи не вміло шанувати. Воно все мусило потоптати, всякий закон, всяке натуральне відношення — іти наперекір природі у всім було його пристрастю, нестримною і непогамованою.

Часами здавалось, що ця руїнна неситість, нестримна насильність починає вичерпуватися утомлюватись, що вона стає противною й огидною самому цьому лютому племені. Воно починало себе обмежувати, ставити якісь закони, виймати з-під своєї лютої влади найбільш слабих і безборонних, обирати собі інші мотиви й цілі досягнення.

Тоді здавалось, що часи насильства минуть, що це плем'я ще принесе мир і спокій утомленій цю неспокійною руїною енергією землі і всьому, що ще на ній заціліє. Здавалось, що часи насильства й знищення будуть тільки вступом і прологом до чогось іншого, до яки-

хось довгих і мирних часів рівноваги й гармонії, і вони будуть властивою нормою життя.

Але довго не тривали такі надії. Немов схаменившись, що воно тратить свою внутрішню силу, цю неустанну жагу боротьби і руху, яка винесла його з темних низин життя на верхи, і воно може спастись назад в перейдені простори розвитку, це люте плем'я з подвоєною енергією знову кидалось на дорогу руїн і нищення. Здавалось, тоді навпаки, з особливим замилованням чи завзяттям, хапалось воно нищити все, в чім тільки-що бачило красу і вартість життя, все, чим відмежувалось від нестримного руїнного буяння, — щоб вернути собі назад ту безоглядну, нічим не стриману свободу і волю до боротьби й знищення. І в ній знову вбачало властиву красу й насолоду життя.

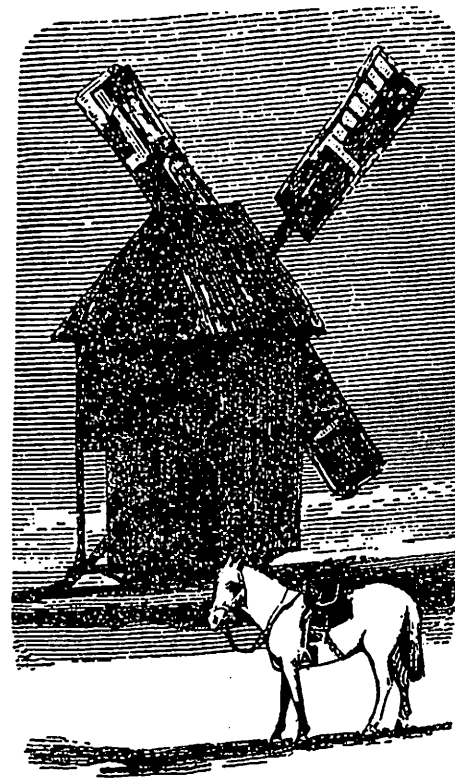
Як сухе листя, злітало тоді з нього все надбане за ті часи замирення, і знову ставала земля одною страшною долиною муки і знущання, перед котрою блідла всяка уява і дерев'яніла мисль. З тривогою й страхом тоді питали у себе одні одних ці гірські верхи — користаючи з хвиль, коли хмари осідали й закривали їх від пильного ока цього незносного наглядача:

— Що буде нарешті? Чим скінчиться це все?

— Чи виродиться коли-небудь і переживеться безповоротно ця руїнна сила?

— Чи перекусають себе, нарешті, на смерть ці заїлі комахи й увільнять землю від своєї неситої злости й знищення? — І старі кострубаті буки на верхах Буківця силкуються протягнути свій вік, щоб побачити цей кінець.

Із книги «З СТАРИХ КАРТОК»

У СВЯТОЇ СОФІЇ

Сильне, радісне почуття обхопило мене, коли я вийшов із свого мешкання в тихий перевулок, що провадив до собору. Гадка, що я по стількох літах вільного і невільного вигнання знову верстаю той шлях, який проходив п'ятдесят літ тому, держачись за рукав свого батька, наповняла мене солодким настроєм, в якому, мов у добрім старім вині, розпускалася гіркість моєї старості, надаючи йому силу і міць.

Дзвони гуділи, перекликаючися між собою, з Старого міста на Печерськ і Поділ, і їх ритмічні, різноголосі удари підіймали цей настрій поволі все вище, до висоти екстазу. Білий мур кафедри, котрий обходила вулиця, різко світивсь немов якимись фосфоричними відблисками. Замурована стара митрополича брама виглядала в цій півтіні таємничо, немов містичні ворота, замкнені до в'їзду майбутнього царя правди. Невиразні лінії на її гербових щитах маячили, як кабалістичні знаки, в котрих замикалося майбутнє воскресення старого життя. В склепінні присадкуватої вежі над брамою, в довгій проході, на широких дідинці маячили невиразні фігури, лунали притишені невиразні звуки, і в тім загальному русі, здавалося, рушали й ходили самі мури, лінії старих веж і бань. В цім чарівнім півсні тратили свою реальність навіть фігури городовиків і околודків, і різні умундировані постаті, що висідали й проходили в головний вхід, по-

лишений для офіційної публіки, котру в цю таємну ніч збирає для явки губернаторський циркуляр.

Неофіційна публіка, не допущена до цих просторих воріт і широкого шляху, нескінченним потоком лилася в тісні бічні двері, обставлені поліцією, яка умудрялася й тут викликати певний заколот. Пропхавшись через «тісні ворота», розтікалися під низькими склепіннями бічних нав, освітлених для такого свята надзвичайно багато.

Свічки й паникадила, запалені цим разом, викликали з вікових сутінок століттями поховані образи й малювання, невидні в пільмі притворів у звичайнім часі, і широко розкриті, нерухомі очі їх дивилися, немов здивовані, на марних епігонів тисячолітнього життя, що сірим стадом, тісною юрбою проходили під ними.

Людський потік все прибував, виносив з темних склепінь притворів в середні нави і збивав в тісну нерухому масу людей, що наповняли собою вузькі проходи між ґратами, перегородженими важкими масивними стовпами. Збиваючись в одноцільну юрбу, публіка вороже ставилася до всяких спокус зробити якийсь вилім в цім людським цементі, що заповнив і зв'язав в одне всі ріжноманітні складові частини старої святині.

Лояльний індивід міг посуватися тільки на хвилях стихійного людського потоку. Всяка ініціатива, всякі спроби самостійного руху стрічалися з осудом загалу як вчинок некоректний, як легковаження побожного настрою і

заінтересування інших і просто як особиста образа і провокація.

Коли громадка якихось студентів, мабуть членів котроїсь патріотичної організації, стала пробиватися наперед, запевняючи, що їм приготовлено місце в олтарі, публіка стріла з ворожнечею і гнівом ці запевнення, і всякий вважав своїм святим обов'язком можливо утруднити перехід цим настирникам. З великою приємністю дивилася, коли ці патріоти застрягли перед ґратами і дячки й поліцаї не спішили їх пропускати далі, і неприємно була розчарована, коли по якимсь часі пропустили таки цих опричників до середини.

Похід якогось кучерявого дячка з олтаря, що розпихає невдоволену публіку і по якимсь часі знову пробивається назад, викликає вже зовсім непохвальні компліменти. Збентежений всім непохвальні компліменти. Збентежений всім дячок конфіденційно вияснює свою виняткову місію — що «для губернатора в олтарі свічки не стало». Але це викликає тільки іронічні замітки і глузування скромних обивателів, які іншим разом не розкрили б уст своїх навіть і на звичайного городовика. «Обійшовся б і без свічки», — зауважує якийсь смиренний в іншому часі богомол. Велике діло — губернатор у великодню ніч в тисячолітній святині князя Ярослава!

І сполошений цими інцидентами святочний настрій тільки поволі вертає знову під впливом радісного співу хорів, сяєва світла і блиску старого золота в контрасті до темних ликів малювань.

Людська хвиля виносить мене кінець кінцем на середину, і я стою на тім самім місці, куди приводив мене бувало мій батько в такі великі свята.

Світло великого паникадила в кілька тисяч свічок кидає снопи саява на блискучий іконостас, на останки мозаїк, обгризених зубами часу, і лихо підновлені малювання. Але заглиблення олтарної абсиди по-давньому ховається в півтіні, незважаючи на ті десятки електричних лампочок, і невеличке світельце, завішене на ланцюжку, по-старому кидає непевне світло на осяяну легендою віків «Нерушиму Стіну».

Світло заломлюється на нерівностях старого склепіння, витворюючи немов темняві хмари на старім золоті мозаїкового тла, і по нім неясними контурами виступає велетенський образ Богородиці-Оранти, на які дивилося з вірою й тривогою стільки поколінь киян в трудні хвили життя. В лихі дні свого буття особистого і в тяжкі години, коли ломилося життя цілого народу. Від самого фундатора цієї стіни, старого князя Ярослава, до великого Романа, що на звалищах старої могутності Київської держави вагався між старим Києвом і новим Галичем і також старався вирахувати майбутню долю свою і свого народу на цім образі. Так само, як чотириста літ пізніше великий гетьман по несподіваних своїх тріумфах ширяв отут гадками про «українську удільну державу», силу і славу українського народу «по Вислу, по Краків»...

Величне, безпристрасне лице ледве видніє. Простягнені догори руки фігури губляться в

під'їмні. Пригноблена силою бід і руїн, що спадають на це многотрадальне місто і його люд, із стриманим спокоєм скорботи вона показує цей таємничий напис, котрого великі чорні букви, як магичні знаки, маячать між двома рядами фантастичних лілій:

«Бог посеред його, і не подвижеться, може йому Бог завтра з раннього рана...»

Самопевні слова, виведені на цій арці тому тисячу літ в якімось пророчім екстазі, стоять непорушно справді, виправдовуючи свою легенду, яка носить над усіма змінами цього бурхливого, повного непевності й тривоги життя, над його катастрофами, руїнами і новими відродженнями з старого попелу.

Паникадило рухається ледве помітно, і відблиски його світла світяться й гаснуть на блискучих площах нерівно вигладжених мурів, на заламах іконостасу, на кристалах мозаїк. Це легке мерехтіння, і хвилі кадила, і могутні удари звуків вносять рух і життя в мертве, нерухоме, закатеніле царство цих архітектонічних форм і мальовничих окрас.

Воно рухається, і оживає, і викликає в уяві образи й настрої минувшини. Вони такі, що поривають і відносять з собою зачаровану душу, переможену ритмом цих співів і натовпом цих невідступних споминів.

Цей білий ангел благовіщення на олтарнім стовпі в своїм манернім рухові — чом він гіпотизує мене так цими образами, що виплинули звідкись в моїй уяві? Не знати, чи з якихось оповідань виринули вони, чи з давно прочитаної книжки, чи з колишніх оповідань

батька й моїх хлоп'ячих мрій у цій старій кафедрі?

Молодеча постать цього ангела викликає в моїй уяві фігуру хлоп'яти — тендітного, з довгою, тонкою шийкою, білявою голівкою і сумними, мрійливими очима, як на старих портретних бюстах хлопців римської цисарської доби. Коли великий князь стояв на своїм «царським місці» у великі свята, і перед ним його молодші сини й свояки, — і цей білявий хлопець стояв з ними і водив своїми замріяними очима по святих образах, золотуєбраних крилошанах, що виднілися в олтарі, і пишних боярах, що в дорогих царгородських оксамитах і шубах соболиних обстоїли князя і княжичів.

Він виріс серед них змалечку і властиво не пам'ятав іншого, свого двору. Він був меншим сином смоленського князя, погромленого великим князем за спілку з братами. Смоленський князь поліг у бою і дружина його. Волость забрав київський князь, а син опинився в почесній неволі на київському дворі і виростає тут в непевній ролі не то закладника, не то майбутнього князя. В інтересах київської політики краще було б, щоб його зовсім не було; але коли вже господь судив йому жити, у великого князя не стає сумління послухати декотрих практичних порадників своїх і зробити хлопцеві кінець.

Молодий княжич виростає, оточений жалісним співчуттям, як невинна жертва нещастя, і підозріливим страхом, як джерело майбутніх замішань і війн, коли він з часом схоче доходити своєї отчини.

Він справді живе під враженням трагічної

долі, яка спіткала його рід. Про неї ніколи ніхто не оповість йому докладно, боячись гніву великого князя. Але з тим більшою, жагучою цікавістю молодий княжич хапає й сплітає разом ті урвані слова і згадки, які доводиться йому почути, і з тим більшим завзяттям його уява працює над відгаданням цілої цієї історії в її найбільш скритих і таємних подорожцях.

От і тепер, стоячи в церкві, він з особливою увагою спиняє свій погляд на сивім обличчі боярина Воротислава, на його дебелий статі, зап'ятій фіолетовим корзном з срібними квітками. Про цього Воротислава він почув недавно, що то він головно причинився до погрому й смерті його батька, і сумні очі молодого княжича напружено придивляються до нього, до його рук, пригадують лінії меча, котрий бачили колись у його руках. Від цих рук і меча постають образи кривавої смерті його батька, котрого він ніколи не бачив, але уявляє його фантастичну фігуру далеко ясніше, ніж тих людей, яких бачить навколо себе.

Але душа його не загорається від тих образів мстивими пожаданнями. Він відчуває певну боязку відразу перед цими руками, які проливали кров людську. Але думає не про помсту, а про те, як, мабуть, боязко і тяжко старому Воротиславові стояти перед лицем божим із замашеними людською кров'ю руками і як мусить бути йому страшно страшного суду божого, що питає за кожну кров, пролиту від руки чоловіка. Йому згадалися слова, якось сказані чорним попом Микитою, призначеним до молодих княжат в науку їм: «Мужи кровей і лъсти не преполовят дней

своих»⁴. І він задумався над тим, чому ж дожив такої старості Воротислав, винний стільки крові, і чи не була рання смерть його батька божою карою за кров, проливану ним?

Молодий княжич був щирим прихильником «нової віри». Його душа, журлива і ніжна, боязко тулилася в атмосфері вічних війн, насильств і кривавих розправ, яка огортала його на княжій дворі, — так наче милосердне співчуття, яке оточило малого сироту на порозі свідомості, навіки витиснуло свою печать на його душі.

Він з жахом думав, що йому прийдеться з часом також їхати на війну, брати участь в кривавій бійці «в полку». «Княженіє не може бути без крові, а мир без гріха», — пригадувались йому слова, сказані його кормильцем у відповідь на науки Микити, які в глибині свого переконання старий боярин не вважав відповідними для княжат і бояр, а хіба для попівських дітей і чорноризців. Але бути самому «мужем кровей і лъсти» — перед цим боязко здригалася уява княжича.

Йому пригадувалося, як він плакав на княжих ловах над підстріленою ланню, побачивши, як течуть сльози з її сумних, ніжних очей, неначе людських, і хтось з докором сказав тоді, що він сам виглядає, як підстрілена лань, і очі у нього такі ж. Він не стидався цього і не мав амбіції бути подібним до цих проливателів крові і насильників, сміливих і нестримних. Він мав інші взірці й пориви, котрі носи-

⁴ Пролівателі крові й лукавці не доживуть і половини людського віку.

лися в його уяві, коли очі його перебігали по мозаїках і малюваннях нової кафедри.

Але найкращої історії, котру любив він найбільше — не було тут. То була історія про Йоасафа, царевича індійського і старця Варлаама. Її розповів йому ігумен святого Дмитра Варлаам як історію свого патрона.

Старий ігумен, що сам покинув для печери двір великокняжий, де був першим боярином, і не убоявся гніву й прещення княжого, що збирався розкопати і знищити Печерський монастир за те, що постригли без волі його такого потрібного йому мужа, — він глянув у душу отрока і зрозумів її. Провидячи сумну й криваву долю, яка жде його на дворі княжій, умисно розповів йому цю історію про царевича індійського, що зарання спізнав усю суєту і убогість світову і, возлюбивши пустелю, покинув її царство своє.

Так зробив старий ігумен те, що його іменник, мітичний старець Варлаам зробив з Йоасафом, під виглядом купця, що має на продаж дорогоцінний камінь, пройшовши до царевича і замість каміння наділивши його дорогоцінним над усі скарби світу — пізнанням марності світової слави.

Ця історія про царевича, захищеного батьком від усіх сумних вражень життя, який одначе доходить до розуміння світової марності й непевності, пізнає правдиву віру, стає духовним батьком свого батька, навертаючи його на праву віру, і потайки кидає своє царство, настановивши царем свого боярина, — ніколи не могла наситити молодого княжича. При кожній нагоді не переставав він розповідати її княжні Предславі, повірниці своїх

таємних мрій, самотній з київської родини, яка любила його щиро і яку він теж дуже любив. Дуже зручно вигадував різні приводи для того, щоб піти до святого Димитрія, до ігумена Варлаама і розпитати про різні подробиці цієї дивної повісті. І старий ігумен старанно відгрібав в своїй пам'яті напівпризабуті епізоди, притчі й промови, сердечно жалкуючи, що йому не спало на гадку сказати записати цю повість, коли він почув її, як історію свого святого патрона, від сірійських греків у Царгороді.

Один раз він пригадав притчу про смертну трубу. Цар, їдучи з великою славою на колісниці посеред свого двору, стрів на дорозі двох людей схворованих, ледве живих, убогих і обдертих. Спочивши з колісниці, він упав перед ними й поклонився до землі. Його бояри і дворяни стали дуже обурюватись і відказувати за таке пониження гідності царської і доручили царському братові остерегти царя, аби «не досаждав висоті царського вінця». Тоді цар надвечір послав вісника свого з трубою під ворота брата свого, аби затрубив йому. А то був прийнятий в царстві знак: кого цар засудив на смерть, посилав йому перед ворота вісника з трубою, щоб засуджений знав, що його чекає. І брат царський, почувши трубу, ще не знаючи причини, став уже готуватися до смерті, і рано попрощався з сім'єю своєю і домом своїм, і пішов до двору царського, готовий прийняти смерть, в смертній одежі, оточений плачучою родиною своєю. Цар же сказав йому: «Нерозумний чоловіче! Ти, не знаючи ніякої вини за собою, лише почувши трубу, від мене, рідного і подібно смертного брата

твого, приготувався до смерті. А мені дорікав, що я понизив гідність свою царську, стрівши вісників смертного кінця,— тих убогих калік, що нагадували мені недалеко смерть, коли, повний всякої вини, я мушу стати перед богом!»

Іншим разом оповів він йому притчу про ковчеги царські. Як-то цар хотів проучити своїх бояр, щоб не важили великозверхнього блиску й братства над внутрішньою вартістю. Сказав для цього зробити чотири ковчеги. В два положив кісток мертвих і смердячих, а зверху золотом покривав, а в два інші в середину поклав золоті узороччя, й каміння чесні, і аромати дорогі, зверху ж сказав засмолити смолою. І покликавши бояр, сказав їм вгадати, чого варті ковчеги золотоковані, а чого по смолені. Коли ж бояри велико важили ковчег золотоковані, а зневажали ті посмолені, відкрив їх і сказав: «Такий то світ! Ті, що ходять в золоті, всередині часто бувають повні гріховного смороду, а ті, що в заяложених рубцях — повні аромату святості...»

Найбільше ж вражали молодого княжича історії про те, як розсипалися в ніщо хитрощі найзавзятіших, найлукавіших ворогів, волхвів і мудреців, яких Йоасафів батько вишукував на те, щоб відвести молодого царевича від аскетичної мудрості. Вони мали заплутати його в сіті софістики, зачарувати різними принадами, спокусити на світову розкіш і на «женское желаніє, еже есть паче всего любимое требованіє». Але що ж? Волхв Февда, що наслав чари на царевича, вступивши з ним у розмову, підпадає сам впливам його щирого переконання. Палить свої чародійні

книги й тікає в пустелю. Інший волхв, Нахор, покликаний на те, щоб своєю софістикою збити Йоасафа, бачить себе зневоленим тримати його сторону. Арахія, головний радник царя в заходах против Йоасафа, кінець кінцем виявляє себе потайним прихильником християнства, готовим в небезпечну хвилю стати на його стороні.

Всі вони один по одному переходять на сторону християнського аскетизму, і нарешті сам цар, всіма полишений, захитується теж у своїм завязтті й переходить теж на науку сина.

Тоді, віддавши все під владу нової віри, царевич вважає можливим сповнити своє сердечне бажання. Покинувши потайки царство на Арахію, він уночі виходить з своєї блискової палати, щоб іти в пустелю.

Ця хвиля, коли царевич — властиво вже цар — востаннє покидає всі примани світові, славу і розкіш, щоб кинутися в обійми пустелі, особливо екзальтувала молодого княжича.

Серед нічної тиші виходить царевич із своєї столиці, по дорозі вступає до хижі якогось бідака, і, як останню милостиню, віддає йому свої царські одяги, і потім в самій волосінниці, яку носив він під своєю царською одежею, пускається в пустелю. Перед ним, нарешті, відкривається те правдиве життя, про яке він мріяв у час своїх спокус:

Прийми мя, прийми мя, красная пустыне,
Мій раю, розмаю!
Закрий мя перед очима людськими
До віку мого!

Імпровізував княжич пісню Йоасафа, з захватом співаючи її на самоті:

Минають, минають князівства і царства,
Як цвіти весняні.
Білесенькі квіти виростають з крові,
Буйнесенькі вітри хилать густі трави
На гучнім полку.

Княжна Предслава із здивуванням і тривогою дивилася на свого товариша, слухаючи його оповідань. Його однолітка, вона була натурою зовсім інша — в ній також мало було дівочої слабості, як в княжичу — мужньої сили. Велика, фізично сильна, вона і духом виявляла з себе доньку тих княгинь, що своїми радами кермували думою своїх князів, в потребі висилали на війну полки і без милосердя криваво давили супротивні рухи. Духовна і фізична ніжність, чутливість і безрадість її товариша будила в ній жіночі інстинкти співчуття і опіки слабшому, і на цій основі виростало і дужало в ній її чуття до нього. Але своє і його життя вона не уявляла собі інакше, як у вирощеній родинними традиціями і при звичаєннями атмосфері княжого життя.

Вона любила мріяти і розмовляти на тему, піддану очевидно якимись розмовами старшого оточення, про те, як вони, вирісши, поберуться, і великий князь-батько віддасть їм у посяг їх отчину, смоленське князівство. Вона буде товаришкою і помічницею свого князя і своєю радою й поміччю допоможе йому зайняти почесне місце в княжій роді, стати сильною ногою в своїй землі, діяти могутності і слави.

Коли він захоплювався християнськими образами й ідеями, в тім зігрівала її почуття

та душевна ніжність і поетичність, яка проявлялася в цих його настроях. Але самі ці ідеї, і особливо цей християнський аскетизм, його відраза і боязнь перед світом, були їй глибоко чужі й несимпатичні.

«Нова віра» не забирала її. Княжна залишалася зв'язаною всім еством своїм з старим предкиївським життям, його звичаями і традиціями, настроями і поглядами, якими була взагалі міцно перейнята — як звичайно більш консервативна жіноча половина двору «Ольжин терем».

Християнські обряди, які приходилося княжні сповняти, служби й молитви, не зачіпали внутрішньої, інтимної сторони її життя, як і величезної більшості цього «нового стада Христового». Княжна також, як і воно, готова була байдуже й поблажливо ставитися до нових форм культу, поки він не претендував на цю внутрішню сторону життя. Але тривожно і підозріливо стрепенулася, коли почувала, що під цими зверхніми формами ходить якась сувора, неподатна і неблаганна сила, та грозить знищенням і загрозою всім радостям життя, які виростили на старім ґрунті, і зокрема — всім її планам і мріям.

Княжна пробувала суперечити своєму приятелеві, коли він із захватом оповідав їй якісь християнські історії, якісь аскетичні легенди, на зразок Йоасафової. Вона доводила, що не мудро відрікатися від світових утіх, даних чоловікові, від усього того, що посиляє йому долю. Не розумно закопуватися в темну печеру від ясного сонця, від веселого лиця світу; зрікатися багатства, слави, любові й тікати в пустелю, щоб мучити себе не знати для кого

й для чого, без усякої користі для себе й людей.

Вона дорікала йому, що він, потомок славного княжого роду, дав потягнути себе вірі, видуманій для бідних, худородних і нещасливих на те, щоб їх в гіркій долі потішати й манити надіями на щастя й нагороду по смерті. Всі старі й розумні люди кажуть напевне, що ніякої нагороди по смерті нема, а продовжується життя тутешнє: хто на цім світі панував — пануватиме й на тім, хто був убогим, невільником, калікою за життя — буде ним і по смерті, і тому всі розумні люди прагнуть бути щасливими, сильними, славними за життя, щоб свою славу, могутність і багатство понести й за могилу.

Або знов плакала, обіймала й цілувала його, благаючи для неї, для її любові до нього покинути такі страшні гадки про те, щоб кинути світ і йти в пустелю. Докоряла, що він забув усі давніші свої обіцянки й заміри. Що він, як боягуз, чіпляється за якісь чернецькі вигадки, не чуючи сили в собі, не маючи відваги стати до життєвої боротьби за свої права, за батьківський стіл, за княження для себе і для неї. Що він тікає з бойовища, вимовляючись якимись монашими заповідями й житіями.

Все це не помагало нічого.

На всі такі міркування княжич відповідав вивченими тирадами про марність цього світу і про все, що жде чоловіка за гробом. І треба признати, що ці його відомості про те, що діється з душею умерлого зараз по смерті, в день третій, дев'ятий і сороковий, що робить вона і де пробуває пізніше, які утіхи мають душі праведні і як мучаться душі грішних і за

які гріхи, — ці відомості своєю докладністю й багатством деталей забивали неясні й дуже загальні поняття, які княжна могла зачерпнути від своїх близьких, що стояли на ґрунті старої віри.

Перекази про мандрування душі, її потреби і появи близьким, які пробувала вона використати, виглядали як невиразні контури хмар, які тільки нагадують щось і міняються, перше ніж поспробуєш докладніше вислідити їх малюнок. Вони не могли витримати ніякої конкуренції з рішучими, категоричними рішеннями, перенятими від попа Микити і з повною мірою проголошуваними княжичем. Так само й загальні та нехитрі накази старої моралі не могли міряться з божими заповідями й науками, точними, деталічними, імперативними, загостреними карами і нагородами, які рецитував він. Старі боги не промовляли так до людей, а лишали їм жити своїм розумом...

Так само не помагали докори, благання, пестощі.

Навпаки, княжна побачила з жалем і гнівом, що її приятель починає відтягатися від цих розмов, зі страхом і відразою тікає від її невинних ласк, немов від чогось страшного, погибельного, грішного і нечистого. З тим провидінням, яке дає любов, вона скоро відгадала чужу і дику для неї психологію, що лежала під цим страхом і відразою. Уяву княжича, перед тим ясну і чисту, аскетичні оповідання наповнили тривожними гадками і страхами про принадність жіночу, і він викликав їх в собі власне своїм бажанням їх уникнути.

До того ж у його становищі приязнь і любов до своєї товаришки дитячих літ була майже

одинокі річ, котру він міг пожертвувати й зложити на олтар аскетичного самовідречення. З безоглядністю молодості і завзяттям прозеліта він спішив спалити на цим жертвеннику самотності приязнь, яка освітлювала йому дотеперішнє життя, щоб усім серцем належати новій улюблениці — «прекрасній пустелі».

Княжну глибоко ображала така легковажність, таке відношення. Але інстинкт жінки-опікунки брав перемогу над цим почуттям образи, і душу її обіймало гаряче бажання вивести приятеля з-під влади тих злих чарів, що оплутали його. Звільнити від тих темних духів, що загрожували не тільки відняти його від неї, але і йому самому затьмарити світ життя, відібрати світлу радість, всі втіхи і вкинути в темну безодню вічного страху перед божими наказами і карами, перед можливістю провини непростимого гріха.

І вона поборювала в собі почуття жалю й обурення, що підіймалися в ній. Давила в собі гнівні слова і пробувала знову ласкавими словами заспокоїти його. Виявляла цікавість до його улюблених ідей і навіть нехитро лукавила, щоб приспати його насторожену підозріливість; заявляла своє співчуття тим гадкам, які він висловлював, своє заінтересування тими історіями, які він оповідав. Просила його щось оповісти з своїх улюблених історій про царевича Йоасафа або про старих пустельників і нових подвижників, що об'явилися в Києві на Дніпрових горах, в старих тамошніх печерах.

І от княжна стоїть на цих хорах із збен-теженою душею, придивляючись до фігури цього благовіщенського ангела, що і їй, як мені, своєю ясною молодечою ніжністю нагадує стаття смоленського княжича.

Його нема вже долі між княжим двором — навіть у великі свята він не приходить до своїх опікунів. Півтора року тому він пішов до св. Димитрія, просячи старого ігумена Варлаама прийняти його в послух, і той прийняв його. Молодий княжич із запалом віддався сповнюванню служб, які йому поручалися. Чим грубіші, тяжчі, невідповідні для його високого роду вони здавалися, з тим більшим завзяттям він їх сповняв і сильно випрошував у ігумена і старця, котрому його поручено, роботи найбільш прикрі й обридливі.

Він слугував в монастирській келарні й пекарні, замітав подвір'я, чистив стайню, брався пасти монастирську худобу. І йому робило це особливу втіху, коли інші монастирські служки, серед котрих були смерди й холопи, люди, записані монастиреві боярами й князями, або такі, що йшли в монастир на легке життя, — брали його на глум, висміювали, зачіпалися з ним і навіть побивали. Гостру радість, яка його при тім обіймала, він стримував тільки думкою, що, може, він своєю гордістю й пихою підвів їх на гріх лайки і бійки і таким чином немов спасає свою душу їх коштом.

Його руки вкрилися мозолями від сокири й лопати, котрими він працював, а коліна — струпами від неустанних поклонів і всеночного колінного стояння на молитві. Він зблід і висох від постів і малого спання. Лице його

зав'яло, шкіра обвітрилася. Гостра волосіньця натирала йому рани на тілі, які горіли й ятрилися під час роботи. Але цей біль справляв йому втіху сердечну, і він з радістю згадував слова Варлаама, що тоді тільки, як тіло його вкриється струпами і мозолями, буде винищене і витончене, можна буде йому прийняти на себе ангельський образ і йти в самотнє мешкання.

Бо інакше тіло, не ослаблене і не знищене, возстане зараз на дух, і ворог з подвоєними силами замучить його спокусами і звабами в ту хвилю, коли він буде вважати себе вільним від принад світових.

Для того ж самого, щоб диявол не спокушав його приманами світового життя, велів Варлаам княжичеві кілька разів до року, здіймаючи з себе чорні ризи і вбираючись у всю утвар няжую, приходити на двір великого князя; і княжич сповняв це з тим більшою пильністю, що ці відвідини були справді досить тяжкі для нього.

На дворі княжім з жалістю дивилися на нього, розпитуючи про його монастирське життя. Виходу його до монастиря властиво не жалували, бо постриження його усунуло б одну з хмар на політичнім небозводі, і без того досить захмаренім. І так різні княжичі-отчичі, один за другим виростаючи, простягали руки до своїх отчин, готові збрататися навіть і з самим чортом, щоб вирвати свою батьківщину з рук захланних «старійшин». Коли б цей смоленський отчич зійшов зі сцени, усунувшись в чернечий затишок, це було б незле для київських політиків. Тому тільки нижча служба та головне жінки щиро вболівали за

ним. Але жалість виявити вважали своїм обов'язком усі.

Княжна Предслава чекала нетерпляче цих відвідин. Заздалегідь укладала в мислях сильні і впливові слова, котрими вона відхилить свого приятеля від його погибельних планів. Але ці слова в переважній більшості залишалися невисказаними, і побачення з княжичем викликало й полишало по собі більше гніву й роздражнення, ніж утіхи.

Він всяко уникав її. Ухилявся від її очей, дотику рук, навіть рубця одержі. Ідучи «в світ», він був весь насторожений, щоб не підпасти якійсь спокусі, не дати чимось себе потягнути, і не міг цього сховати перед її увагою. Таке боязке і відразливе поведіння супроти неї, немов якогось посуду диявольської скверни, цей взагалі підозріливий і ненависний погляд на жінку, як знаряддя чортівської спокуси, який вияснився їй кінець кінцем із розмови і розпитів про монаше життя і монаші правила, хвилями викликав у ній вибухи сильного гніву.

Але вона гасила їх в собі завзяттям сильною душею жінки, яка поєднала всі сили свого духу на одній меті — вирятунні свого вибранця з пут ворожої сили.

Особливо в церкві, в цій обстанові нової віри, що нагадала їй різні подробиці їх розмов, княжну обступали думки про нього. Ой, чому в неї нема сили наказати розкидати ці чернечі гнізда, що манять людей, — як князь Ізяслав звелів розкидати печери за постриження цього самого Варлаама, що тепер своїми оповіданнями зманив княжича... Вона не могла відірвати свого серця від нього. Її сва-

тали різні князата. Батько і мати наступали на неї, аби не марнувала часу, і радили їй то того, то другого — особливо королевича угорського, що приїздив сам до Києва на сватання і перед тим, ще в дитинстві, тікаючи від ворогів свого батька, проживав у Києві зі своїм кормильцем.

Він був старший син королів, із себе юнак видний і огрядний, гарний іздець, чоловік лицарський. Але і його не хотіла княжна Предслава, все ще не втрачаючи надії повернути собі княжича, поки він був не пострижений.

Так минуло кілька літ. Вмер старий Варлаам в старості маститій, перед смертю благословивши свого учня йти в печери і по двох роках послуху прийняти постриження. Княжич жив у печері великого Никона, читаючи вголос його книги й приймаючи поучення від великих старців Печерського монастиря. Потім його відпущено в особну печеру — готуватися до постриження. Він не виходив нікуди, перебуваючи в молитві й безмолві.

Печера його лежала на узгір'ї, в півгори, серед рідкого лісу, недалеко княжнього звіринця. З неширокої тераси перед печерою відкривався чудовий вид на Дніпро, і його протоки й рукави, і незмірні простори задніпрянські з розкиданими серед них селами, і за ними ледве примітно золотою іскрою загоралася банька летського монастиря, на місці вбивства святого князя Бориса.

Спокоєм і тишею надихалася панорама. Але молодий монах не дозволяв собі навіть нею подовгу тішитися, боячись ліні й празності, від

котрої йдуть всі похоті і гріхи, і як не брався до роботи — до копання і полоття, «зільного ради растенія», — то, глितнувши повітря, йшов у свою печерку, викопану колись багато віків тому і тільки розширену та приладжену до монашого життя одним з новіших її жильців.

Коридорець, такий вузенький, що в стіни його можна було впертися розставленими ліктями, ішов, викручуючись кількома заворотами, щоб було затишніше від вітру і морозу. Кілька ніш-лежанок служило за всяку потребу — чи за ліжко, чи за стіл. На одній з таких лежанок, накритій дубовою дошкою, спав попередник княжича. Грубо видряпаний в глиняній стіні хрест з написом, зробленим ним, служив по нім пам'яткою: «Г(оспод)и помози рабу своєму Василю...» На цій дошці спав тепер княжич, прочитуючи на сон кожного дня молитву за душу свого попередника, як духовного опікуна і патрона, певний, що й за його душу буде колись творитися молитва якимсь незвісним подвижником о Христі, коли його тут не стане.

Виходив він до монастиря і до братії тільки в неділю і, приносячи звіт з трапези коврижок хліба, ним годувався потім цілий тиждень, підкріплюючись тільки раз на день. Пильно вчитував повний круг денний, а в перервах між поодинокими «чинами» заморював себе поклонами, прочитуючи псалом за псалмом і по кожнім стіху творячи мріяння. І тишився, що по таких дні все тіло його, всі мускули й суглоби нили й боліли, жадібно просячи відпочинку, і він засинав міцно, ледве простягнувшись на своїй дошці, не можучи прочитати до кінця навіть молитви.

Спав без снів і видінь і був з цього радий, бо «сонне мечтаніє» дуже небезпечне для монаха, неспроможного йому противитися ві сні, коли він уже не панує над своїми мислями.

Але одної ночі, скоро потім як заснув, він нагло розбудився — наче в серце його щось стукнуло. Хоч було зовсім темно і тихо, він почув, що хтось з'явивсь коло нього: сидить коло нього, на краю його лежанки, і це жінка — він чув теплоту її тіла і запах волосся.

Була це примара, чи жива істота?

Раптом він відчув, що це була княжна Предслава, її привид певно. Він відчував нечутні слова, які говорила вона, без згуку рухаючи своїми устами, кличучи його в мир і ваблячи на любов жіночу. Він читав молитву «Да воскреснет Бог» і хрестив навколо це місце, де лежав сам і де сиділа коло нього постать, — але вона не зникала. Він пробував перехрестити її саму, але так, щоб не доторкнутися її, — і це не допомогло теж нічого.

Тоді страх почав обіймати його і почуття непевності. Він читав молитви і боявся, що не зможе дочитати: що йому в молитву влізе якесь хульне слово, яке віддасть його у владу злої сили.

Так він сидів і читав в страхові і муці, поки не задніло, і зараз пішов до старця на сповідь. Старець же, розпитавши про життя його в миру, велів йому молитися за княжну Предславу, аби господь утихомирив її.

Але того ж самого дня княжич побачив її перед своєю печерою — тільки не в примарі, а живу, і не в нічному привиді, а серед дня.

З Смоленська приїхали бояри з грізними вістями. Князь новгородський розпочав зносини з людьми смоленськими, підбиваючи їх на київського князя, і заносилося на грізне повстання. Смоленські бояри, які хотіли триматися Києва, приїхали з проектом, щоб великий князь посадив з своєї руки отчича смоленського, оженивши з своєю донькою.

Коли княжна Предслава почула цей давній свій план в такому політичному мотивуванні, ще раз надія збудилася в її душі. Вона подумала, що цією справою кермує якась стороння сила і кінець кінцем переборє всі перешкоди, яких не могла перебороти вона сама.

Пополудні великі бояри київські думали разом з смоленськими мужами у великого князя, і старий Воротислав підтримував смоленський проект. Він підносив, що в даний момент смоленські купці не стоять так дуже за торгівлю київську, новгородські впливи можуть легко взяти гору, і не знати, чи вдалося б вирвати Смоленськ з рук Святославичів. Коли Новгород, Смоленськ і Чернігів зв'яжуться в один ланцюг, нелегко буде його розірвати.

Інші говорили про нездатність княжича до правління, про його монаші уподобання, але Воротислав не приймав цих аргументів. Княжич, казав він, пішов у ченці, бо йому відібрали дорогу до столу. Нехай він побачить перед собою отчий стіл, і кров заговорить в нім. Таке розумування багатьох схиляло до мислі: тільки біда може загнати князя в монастир. І великий князь годився пробувати. Кормилець княжича з боярами й мужами смоленськими мали їхати другого дня на Берестове.

Про це зараз оповіли княжні Предславі, і вона тішилася. Тепер вона знала, що незнана їй сила, яка вмішалася в оцю справу, повинна усе направити.

Вона вирве її княжича з тих недобрих чар чорноризців і поверне їй. І вона вирішила сама їхати з боярами на Берестове: вона була певна, що стара княгиня це їй дозволить — вона тримала її сторону кінець кінцем, хоч і наступала була з тим угорським королевичем. Княжна не могла заснути до рана — аж забілів день, думаючи про княжича, уявляючи його лице, вигляд, слова, і промовляючи до нього різними ласкавими словами.

І от вона їхала конем з стремінними отроками за боярами і мужами вузьким видолинком з Городу понад Дніпровим берегом на Берестове. Був ясний, лагідний сонячний день. Вони пирхали і вимахували головами, стримані дилами на цій вузькій стежці, де не можна роз'їхатися. Срібні прибори й убори блищали на тлі яскравих одягів. Стрічні люди з приємністю приглядалися до цього барвистого, розкішного поїзда, і радісний, повний надії настрій володів далі княжною. Коли нагло Янь-кормилець, що їхав на чолі кавалькади, стримав раптово коня і заляв так сердито, що всі аж скинулися! Стремянні отроки поспішили наперед до нього і тут побачили, що так збентежило Яня: просто напроти них їхав якийсь чоловік на лисім коні, а стріча з лисим конем була з найвірніших, всіма признаних віщувань невдачі!..

Тут нове замішання серед людей, викликане процесією єпископа в супроводі околдків, перервало мої фантастичні мрії про колишніх людей.

Людська хвиля, розхвилювана напором поліцаїв, відкинула мене набік і змусила уступитися з головного корабля наліво, в бічну наву, до княжих саркофагів, і я стояв уже коло цього розбитого гробівця — епілогу всієї історії, та згадував його.

Далеко спочила княжна Предслава, під плитами тірінгського абатства, переживши чоловіка, котрого мусила взяти собі по останній розмові смоленського посольства з княжичем.

Слабко мигтить лампадка в глибині Дальніх Печер, кидаючи невірне світло з свого віконця на ікону і дощечку з іменем затворника, колишнього княжича.

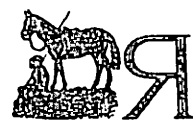
А я стою над пустим гробівцем великого князя, котрого перед хвилиною бачив серед його пишного двору, і сльози мої непомітно спадають на вигладжений віками мармур, в порожню камінну утробу, як у гігантську слізницю.

І хотів би я знати, кого оплакують вони? Чи тих далеких людей, котрих горе, радість і змагання пронеслися переді мною в цю таємничу ніч? Чи ті мої далекі літа, коли наді мною літали ці образи колишніх богомольців святої Софії?

Вони відкрилися переді мною, повні солодкої туги й примани. Але і ця чарівна ніч, що відкривала далекі тіні минулого, не підіймала завіси будучого — тих майбутніх володарів цього неподвижного місця, на яких

дивилися з нехибним провидінням, провидячи їх нові незнані нам змагання, утіхи і муки, широко відкриті зиниці з «Нерушимої Стіни».

РОЗМОВА З КРИВОНОСОМ

Я довго йшов високим верхом. Коли я виходив на царинки, переді мною з лівого боку вставала панорама Чорної гори, верхи Спиць, Великі Ребра з білими смугами торішнього снігу, затягнені поволокою рідкого фіолетового туману, й широка долина Ільці з розкиданими хатами. З правого копичились м'які, округлі, наче спухнявілі в сізій млі верхи чорного Груня й Буківця, а за ними стелилась широка долина Пруту, густо повита млою, в котрій око даремно шукає відгадати контури рік і сіл. Літнє сонце ясно світило, тільки значна висота верху не давала відчувати вповні його гарячого проміння. В повітрі стояв густий дух трави і квітів, а коли з царинки я попадав знов в смеччані переліски, там обхоплював мене кадильний дух живиці й хвої. Верх був безводний, сухий, і навіть у лісі не чулось вогкості в ці сухі дні.

Дорога була мені знайома. Я проходив сюди рік чи позаторік і не зважав тепер на неї, заглиблений в свої роздумування. Але потім помітив, що я перестаю її пізнавати. Якийсь густий заросляк трапивсь мені на дорозі, і я згубив у нім стежку. Потім раптом перегородила мені дорогу доволі серйозна засіка. За нею був старий зруб, густо зарослий малиною й ожиною, де я не пізнавав вже ніякого людського сліду.

Пустивсь передиратися ним, обминаючи останки дерева, але, пробившись так з півгодини, вийшов на нову засіку, ще серйознішу від першої. Вона виглядала так, якби ніхто й не пробував її переходити! Ніякого приступу! Скрізь голі гілляки смерек підіймали з суворою осторогою свої гострі кінці. Але перспектива повороту назад, нового продирання через хаші зрубу, що встигли мені й так доволі докучити, пришпорила мене, і я відважно пішов на приступ.

Він коштував мені цим разом немало — моїй власній шкірі і моему убранню, але кінець кінцем я цей бар'єр здобув. Та по другім боці його я не знайшов нічого втішного.

І тут був зруб, ще більш дикий. Великі, бо-зна-коли повалені стовбури смерек раз у раз загороджували мені дорогу. Ніякого сліду людської ноги не було тут. Я видобував з себе всі сили, щоб перебитись куди-небудь на вільніше місце — але по довгих зусиллях опинився тільки перед новою засікою, від котрої стратив уже всі останки енергії.

Це була не засіка, а якась дивовижа, котрої я ще не бачив ніколи. Вона мені нагадувала ті охоронні военні засіки, які робились замість твердинь і фортифікацій в східній Україні XVI—XVII вв. і так детально описуються в тодішніх інструкціях про будови пограничних ліній. Це був цілий зрубаний ліс!

Не зрубаний власне, а притятий. Ряди дерев були надрубані й пригнуті, повалені, переплутані між собою своїми гілляками, одні на других, так що творили справжню стіну, високу — на два хлопи, а широку — на кілька-надцять метрів.

Так «засікали» колись пограничні краї від степу. Але кому була потрібна така гранична стіна тут, серед тихомірної Гуцульщини?

Приступ був незвичайно тяжкий, але те, що зосталось за мною, теж не було приємно до перебуття. А тут, за цим старовицьким лісовим муром, було, може, щось краще, ніж дикий зруб, котрого не було ніякої розумної причини боронити такими монументальними фортифікаціями? Я рішив перебитись через них, тільки цим разом задумав повести свою атаку більш розважно і систематично.

Я сів, спочив, поснідав. Ліг і подрімав у затінку. Потім пройшов вздовж засіки, вибираючи приступніші, більш поруйновані часом місця. Вибравши одне з легших, як мені здавалося, місць, я почав полегеньки, не спішаючись, систематично перелізати з гілляки на гілляку і з стовбура на стовбур.

Не йшло то дуже гладко. Кілько разів я провалювався разом з перегнилою гіллякою, на яку сперсь необережно. Число бойових знаків на мені збільшилось ще. Але перебившись через верх, я був потішений, що бодай бився не даремно. За цією засікою були толоки, царинки, покоси, сліди людської руки. Там можна було перепочити й вийти на битву до рогу.

Я зліз, нарешті, з останнього стовбура засіки й пішов толокою.

За нею була царинка, і серед неї виднілось ажерельце, чи потічок з густою зеленою травою навколо. Але тільки-що я пішов туди, як з-за сусідніх дерев викотилось щось наче дві грубі вівчарки й покотились до мене. Я спинився, щоб не дратувати їх. Але коли вони

наблизились до мене, я остовпів, побачивши, що то були — ведмеді!

Так, два сірі ведмеді, тяжко коливаючись на коротких лапах, доволі швидко наближались до мене. Я не знав, що робити — чи бігти назад до засіки, чи старатися своїм спокоєм і нерухомістю заспокоїти їх. Коли раптом за деревами хтось свиснув, і ведмеді зараз спинились і повернули назад.

Я видихнув спокійніше, але все-таки не рішавсь поступати наперед. Але з-за дерев з'явилась і людська фігура.

Це був дуже старий чоловік, сухий — засушений літами, але ще видимо бадьорий і сильний. В очі мені кинулось його незвичке убрання. На нім була біла сорочка, обгаптована чорним шовком, широкі полотняні сподні, перепоясані турецьким шальовим поясом, на голові шапка з низьким хутром і оксамитним верхом. На правім плечі він тримав зручним, легким рухом руки турецьку рушницю, багато оковану сріблом і насікану золотом. Обидва ведмеді, як молоді песята, незручно коливаючись, йшли з одного боку і з другого.

Я пішов назустріч і, знявши капелюха, уклонивсь і привітав старого. Це, очевидно, зробило йому приємність. Він також підніс свого старовицького шлика й ласкаво сказав мені:

— Добридень і тобі, вашець! А звідки приходиш?

Я пояснив йому доволі докладно, хто я, і звідки, і де живу під цю пору, і, перепрошуючись, спитав його ім'я, бо досі не здивався з ним в цій околиці.

— Не пізнаєш мене хіба, вашець? Я Кривоніс, Максим Кривоніс, коли чував, — сказав він

і показав на свій гострий, орлиний ніс, скривлений від давнього удару шаблею.

Я поспішив перепроситись, що не пізнав його відразу.

Толкувавсь тим, що не доводилось бачити доброго портрету, його, а що всі люди його на Україні знають і досі пам'ятають про нього, тільки не знають, що він і досі живе.

— Так, я це знаю, — сказав він, очевидно вдоволений моєю відповіддю. — Люди думали, що я вмер, вертаючись із Замостя. Але це не правда! Я пішов з-під Замостя, коли гетьман не послухав мого слова, не схотів іти на Варшаву, і з того часу живу тут.

Я сказав, що не чув такого ніколи, і, мабуть, ніхто з теперішніх того не знає.

— Не знали й тодішні, — сказав на це старий. — Я не хотів робити заколоту в війську і вийшов так тихенько, що ніхто не знав, навіть і сам гетьман. Не диво, коли й ти, вашець, не знав цього, хоч, бачу, чоловік з тебе *in rebus nostris versatus*⁵. Рад я бачити тебе у себе!

Він приплеснув у долоні і на мент прислухавсь. З-за дерев з'явивсь інший старий козак, у кармазиннім жупані, і підійшов з манерами старого камерарія, щоб прийняти наказ свого пана чи наставника. Старий дав йому знак, і за хвилину два молоді хлопці винесли й простелили на траві старовицький, доволі потертий перський килимок, поставили срібну насікану підставку, таку ж сулію й чарки й стали набивати й запалювати люльку для старого.

⁵ В справах наших (чи в історії нашій) обізнаний.

А я не думав ні про що, бо знав одне твердо. Нам то пан-біг дав, що сьмо могло Польщу раз на завсіди розвалити і землю нашу від панів очистити. І лиш то мав перед очима, і не думав ні про що більше. Не думав, що буде потім, бо то інші мали потім думати. Не думав, що буде зі мною або з моїми дітьми. Що спеклося, треба різать!

А що ти, сину, кажеш, що військо, чи народ був стомлений, то ти молодий, а я тобі скажу: люди не бувають стомлені, коли вони чують, що їм кажуть робити саме те, що треба! Чи чув ти що-небудь про зазивні листи від мене? Не чув, бо і не було їх. А про те все валом ішло до мене, бо духом чуло, що я знаю те, що треба зробити. Я мав війська більше, ніж треба, а захотів би — мав би вдруге і втретє стільки. І раз мав би, чи знаєш це?

Він раптом схопився на ноги, тупнув і застиг у величній, нерухомій поставі. Я встав теж і з здивуванням дививсь на нього. Він був весь одною увагою, одним напруженням. І раптом якийсь пробіск іскрою пролетів по його виду.

Я почув якийсь далекий і глухий гук. Він котивсь і наближавсь. Земля дудніла під важкими, глухими ударами якогось невідомого тягаря. Чувсь далекий гомін, немов від людських голосів.

Потім я побачив, як на цю царинку викочуються звідкись великі, сірі маси людей.

Їм не було краю. Вони йшли збитою одностайною юрбою, без ладу. Але в міру того, як вони наближались до нас, ця юрба вирівнювалась, формувалась, витягалася в лави. Вони розбивались на відділи. В перервах між

ними вилітала на швидких конях старшина. Над лавами замаячили хрещаті корогви.

Старий тупнув знов, і ці піші лави почали відсуватися вправо і вліво, а в опорожнену просторінь почала вливатись кіннота. Браво вилітало козацтво і, стримуючи розігнаних коней, рівнялося в ряди.

Замаячили різнокольорові значки. Довбиші вдарили в тулумбаси, і в такт їм засурмили сурмачі.

Старий тупнув ще раз, і кіннота відійшла також на боки, а земля застогнала під вагою тяжкого обозу.

Малорослі, але сильні конята тягли зашнуровані, запнуті воловими шкірами ковані вози з порохом і кулями. Тяжко рипіли великі колеса козацьких гармат. Гармаші із запаленими гнотами стали при гарматах.

Старий махнув рукою, і за хвилю ревнув стоголосий постріл гарматний.

Я стрепенувсь — і прокинувся. Над стіжком, під котрим я задрімав, повисла низька, тяжка сиза хмара. В горах завмирав гуркіт грому, і перші великі краплі дощу почали падати.

ВИХРЕСТ ОЛЕКСАНДЕР

Коли я перечитував останній том актів про Хмельниччину, виданий Київською комісією серед десятків шаблових документів, у котрих обвинувачувалися, засуджувалися, каралися різні учасники розрухів, — увагу мою притягнув до себе один з таких судових протоколів, списаний в

— Присядь, вашець, та покрепися, — сказав мені старий, сідаючи сам по-турецьки на килимі та запрошуючи до чарки, котру налили хлопці. — Рад я, що теперішні люди цікаві до своєї історії. Тямиш, мабуть, як мовить Ціцеро — *historiam nescire semper esse puerum*⁶.

Старий цікаво приглянувся, щоб бачити, яке вражіння зробить на мене в його устах класична цитата. Я ж не вважав тактовним виявляти яке-небудь здивування з цього приводу.

Є натяки на те, що Кривоніс був духовного роду, отже з мого боку, може, було б нечемно дивуватись, що він був людиною «едуковоною»?

— Я не так біглий в латині, як ваша милість, але славні діла предків наших стараюсь пізнати, — сказав я йому і випив чарку, побажавши йому довгого віку й здоров'я.

— Спасибі, сину, на добрім слові, — відповів він. — Кажеш правду. Діла були великі й славні, і варто їх знати кожному. Велика сила піднялась тоді, тільки шкода, що люди не вміли з неї скористатися. Гірко мені було, коли гетьман не послухав мене, коли я йому доводив, просив, благав, на коліна ставав. Бачив я, що гине наша справа, а не міг людей переконати, — гетьмана найпаче. Не хотів я збивати голку в війську, не хотів перебивати гетьманові, тому й відійшов.

Я сказав, що, навпаки, чутки були такі, що Кривоніс весь час ворогував з гетьманом і між ними не раз доходило до гострих сутичок і до гострих розпоряджень з боку гетьмана на Кривоноса.

⁶ Не знати історії — бути завсіди недоростком.

— Знаю, все знаю, — відказав той. — Але це неправда. Я як пристав до покійного гетьмана на Запорозжю, так був йому вірний. Не час був розбивати сили та підіймати повстання на свою руку. Йому випало взяти булаву, не мені було її з рук видирати. Так уже склалось! Але я був іншої мислі, як покійний гетьман. Він оглядався і на передні й на задні, та й прогавив час, коли ми могли Польщу в свої руки взяти. Чув еси, може, таку пісню, яку тоді зложили:

Гей-но, молодці, у скоки,
Підберемося під боки,
Гей заженім ляхка, вражого сина,
Аж за Дунай глибокий!..

Він проспівав цю строфу старечим, слабим, але вірним голосом, і я поспішив запевнити його, що цю пісню співають ще й досі. Але я попросував взяти в оборону великого гетьмана. Так, він оглядався на задні, це правда, але чи не мав підстав для того? Мабуть, бачив, народ і військо були втомлені війною, не хотів затягти її, не схотів через це доводити поляків до останнього та викликати війну з сусідами, які, певно, взялись би рятувати Польщу від загибелі.

— Певно, що гетьман думав! — заговорив гаряче старий. — Але того ж то й є, що забагато думав! Думав про те, як би дійти згоди з панами і як йому затримати булаву до смерті та ще й синам віддати. Думав про воєводство молдавське, і про воєводство київське, і ще про щось, може, думав. Забагато, кажу, думав! Як у того лиса, що впав у яму, та мав сто думок, як з неї вийти, а не міг з них вибрати найкращої. Занадто оглядався!

дубенським магістраті, засуд розбійника єврея-вихреста Олександра.

З нескладного сірого оповідання магістратського писаря, з-під сухої формалістики приписаної «Порядком» міських судів процедури — блиснула мені ясна іскра світлого пориву людської душі й освітила все — і понуру обстанову лютого середньовічного права, перехованого в старій, задушливій атмосфері міського життя цих часів упадку. І всю оцю тяжку безвихідну замотанину, над котрою хвилевою бурею пролетіла Хмельниччина 1648-го року, не здужавши вирвати українського життя з суперечностей й аномалій польського панування і полишивши знову в напруженім безпомічнім стані між злобою розжалених і гнівних панів-месників і неутлимою ненавистю всієї підвладної маси, схвилюваної повстанням. І всіх цих нещасних, захоплених, вирваних зі звичайних обставин життя, що полетіли по похилій площі бандитства серед загального розпаду життя — пропащих людей і в роді братів-вихрестів.

Можливо, щільно тримаючись протоколу і тільки збираючи до купи, очищуючи і порадкуючи його кашлаве, безладне оповідання, я переказую оцю історію.

Коли в грудні 1648-го року гетьман Богдан Хмельницький пішов з-під Замостя на Україну і війну вважали скінченою, — різні утікачі, поляки й євреї, що повтікали до Польщі, стали повертатися на свої попелища. Між ними й орендар Маєр з Базалії зі своєю сім'єю поспішив до свого волинського містечка, хотючи довідатися, що діється з його господарством і орендою.

Діставшись по всяких пригодах до Базалії, пристали вони в господі єврея Мошка, де мешкав їх фірман, з котрим вони приїхали, й пішли обходити давніх знайомих. Вість про приїзд з Польщі багатого орендаря, що, певно, привіз із собою великі гроші, пішла по містечку — хвилювала різний неприкаяний люд, вибитий з колії останніми розрухами.

Коли орендарі вернулися з вечері, на яку був запросив їх знайомий міщанин, вони довідалися, що до них приходив до Мошкової господи єврей-вихрест Олександр з кількома товаришами, питалися їх фірмана про Маєра і сім'ю його і про «наші гроші жидівські» — як оповідав потім Маєрові зять.

Фірман не хотів їм багато оповідати, тоді вони почали його бити, мучити, щоби видушити з нього відомості. Довідавшись, скільки вдарив, пішли собі. Коли євреї вернулися з вечері, фірман їм це все оповів.

Євреї зміркували, чим воно пахне, але лишилися там же на ніч, тільки взяли за всякі способи, щоби оборонитися від нічного нападу. Вони міцно замкнули двері у своїй хаті і попросили господаря, що мешкав у тім будинку, аби він позамикав добре двері і вікна в сінях; жінка господаря була тоді хвора по породіллі, і він її перепровадив до сіней і був там коло неї.

Бувши певні, що сіни добре замкнені, жиди поклалися спати.

Але господар був у змові з компанією Олександра. Коли євреї послули, він відчинив сіни Олександрові і його товаришам. Олександр з братом-вихрестом Яцком-кравцем, Панасом-броварником і Яцком Тягликом вдерлися

до господи, де ночували євреї,— й стали їх бити.

Олександр кинувся насамперед на Маєрового зятя і вдарив його рогатиною по плечах так, що рогатина злетіла з дрючка, потім кинулися вони на старого Маєра і почали його страшити і бити, добиваючись від нього грошей.

Зять тим часом вискочив із господи. Орендар скориставсь із замішання і також вискочив за ним на ринок. Зять побіг до тої господи, де вони вечеряли, і почав кричати на гвалт, благав рятувати старого, щоби не вбили на смерть, і обіцяв за те сто золотих.

Люди кинулися на ринок, вдарили на гвалт, побігли рятувати, але на дорозі їх перестрів молодик — пасерб пана Гринєцького, що побіг був також на рятунок з шаблею. Він біг настрашений назад; почав кричати до людей, котрих скликав був Маєрів зять: «Куди йдете! Верніться, я з шаблею, а нічого не вдію, там велике забийство».

Люди пострашилися, спинилися, потім побігли дати знати на замок до пана Вільги. Пан Вільга одначе не дуже взяв собі до серця орендарську біду і тільки послав свого челядника, щоб арештував тих розбійників. Але ті не чекали його приходу і, поки той представник влади прийшов на місце, нікого вже з Олександрової компанії не було. Старого Маєра знайшли убитого. Гроші всі забрано і дорогі речі. Скільки було у старого грошей — сім'я не змогла сказати. Маєрів зять казав, що його грошей при тім забрано 60 золотих червоних, два золоті великі персні «з жабинцями», два великі коралеві намиста з перлами та двоє

коней. Одного взяв був Олександр, другого його брат Яцко — і поїхали до Корниці.

Тут їм не повезло. Базалійські євреї зараз оповістили про убийство орендаря по сусідніх містах і селах. Олександра притримав корницький війт, забрав собі коня, а самого всадив до арешту, до хати Андрія Кушніра. Був він не один; війт саджав туди різних підозрілих людей, у котрих відбирав різні підозрілі речі, які мали якусь вартість.

Так всадив він туди двох людей з Острога, арештувавши у них постава сукна. Поки вони там сиділи, сталася в Корниці тривога: напали на місто чи, може, показалися де в сусідстві козаки. Війт утік від них до Ляховець. Містечко зосталося без начальства, і в'язні могли тікати. Олександр оповідав потім на суді, як люди казали йому: «Тікай, коли почуваш себе винним в тім убийстві жида!» Але він — мовляв — не почувуючи себе винним, не втік, ходив по містечку свobodно; аж тривога втихла, начальство вернулось, і з Базалії приїхав єврей Яков Аронович з уповноваженням від базалійського міського уряду, забрав Олександра і відвіз його до Дубна, де сидів уже арештований його брат Яцко.

Дня 26-го березня судили Олександра на уряді міським в Дубні. Обвинувачував Маєрів зять від себе й іменем Маєрової вдови Диньки. Олександр спочатку відпекувався рішуче від всякої участі в цім убийстві і вигороджував також брата Яцка. Казав, що він ні до чого не причетний, не був у тій купі, як орендаря забито, бо хто вбив, той утік, а його з Яцком взято невинно — і він до Корниці не тікав, а ходив взяти борг з п. Роєцького, що йому був

винен за оренду, яку у нього він тримав, тільки не застав його — і про арешт свій промовчав.

Але його відпекування нічого не помагали. Маєрів зять міцно стояв на своїм звинуваченні і доводив вину Олександра.

— Чи не пам'ятаєш, як ти нас бив, я тебе просив, аби не вбивав нас, казав я тобі: пригадай, що я заплатив борг за тебе, який ти був винен, п'ятдесят золотих. А ти, не дбаючи про те, забив мого тестя, утік до Корниці і там тебе пан війт піймав і всадив до в'язниці.

На ті його слова Олександр так оповідав:

— Я не тікав, а добровільно прийшов до Корниці. Пан Корницький, спіткавши мене, спитав, звідки я. Одповів, що з Базалії. А він на те сказав: «Дали знати євреї базалійські, що вбито там єврея-орендаря базалійського, вбили міщани тамошні з двома вихрестами».

І оповів, як він сидів в арешті в господі Андрія Кушніра і мав змогу втекти під час пополюху, але лишився в Корниці, бо не почував ніякої вини.

Маєрів зять на те припер Олександра, що «він не пішки пішов до Корниці — як каже — а приїхав на нашім коні і того коня відібрав у нього пан війт корницький». Олександр таки відпирався, казав, що «я таки прийшов до Корниці пішо, а не на коні приїхав. Коней забрав Яцко Тяглик, що вбив орендаря, і з тими кінями утік, тільки в нього жовніри відібрали коня — то я чув тільки, а сам не був там і до того вчинку не причинний». І свідчився урядом міським базалійським і громадою всією, що його при убийстві не було і не бив він тих жидів, ані на очі не бачив. І брат його Яцко-

вихрест, що сидить у Дубні в замку, теж нічого не винний.

На те Маєрів зять поклав перед урядом лист уряду міського базалійського до пана Вільги з дня 4-го лютого: в тім листі, називаючи його не Олександром, а Леськом, обвинувачено за убиття небіжчика Маєра, орендаря базалійського.

Так упав Олександрів відклик до базалійської громади.

Суд, вислухавши обидві сторони, уважаючи на цей лист і на підозрілу утечу Олександра до Корниці, на основі науки права посполитого, постановив дати на муки цього Олександра, котрого міщани базалійські називають у своїм листі Леськом, аби явна правда показалася.

Прочитавши Олександрові цю постанову, суд аперед питав його ще раз «лагідними словами», чи був він при тім, як забито Маєра-орендаря.

Відповів на це Олександр:

— Я сидів у будинку шинковім у Катерини, і прийшов до мене Панащик і закликав. Я не знав на що, а коли прийшов до Мошкового дому, і вихрест Яцко-кравець прийшов зі мною, застав я там Яцка Тяглика, Миська Мінняйла, Лупиного сина і зятя, що мешкали в Мошковій господі. Всі вони почали мене намовляти, а самі вже, видно, наперед умовилися між собою убити орендаря. Казали, що будемо мати здобич. Але я з Яцком на те не пристав, сказав: я не хочу, — і ми пішли від них і з ними на тім учинку не були. Тільки бачили ми, йдучи вночі з Яцком-кравцем, що в будинку Мошковім вікна відчинені і тими вікнами

Яцко Тяглик і Панащик лізли до сіней, а Мисько Міняйлик з Лупиним сином і зятем також стояли наготові. Вони всі й убили небіжчика-орендаря. Був з ними при тім убийстві брат мій Яцко-вихрест і ці господарі обидва — Лупин син, і зять, і Мисько Міняйлик. Але я при тім не був, і ради їх на те не слухав, і з тих грошей, що вони забрали у жидів, вони мені нічого не давали. Тільки ж чув я від пана війта корницького, що жовніри відібрали коней від Яцка Тяглика в Корниці, а більше нічого не знаю.

Це вже було дещо більше, ніж говорив Олександр вперше, і тому суд з тим більшою рішучістю казав його мучити.

Звичайно, першою категорією тортурів було «потягання». В «добре урядженім» магістратським суді повинна була бути осібна комора для тортур з потрібним інструментом.

Обвинуваченого, розібравши наголо або до сорочки, вбирали в міцні шкіряні поручі, примоцьовані до грубої линви, намотаної на коловорот, а до ніг прив'язували залізну кулю; кат підтягав його линвою до стелі, аж поки куля не повисла свobodно в повітрі; всі м'ясні тіла з невимовним болем розтягалися, і члени виходили зі своїх суглобів. Давши нещасливцеві повисіти і намучитися досить, йому задавали в цій страшній позиції питання і записували їх до протоколу.

За першим таким «потягненням» Олександр сказав:

— Був я при тім убийстві, але сам не бив, тільки бив києм Панащик, Яцко Тяглик і Яцко-кравець.

Потім, коли подержали його ще довше, додав:

— І я був причетний до забиття небіжчика-орендаря: ударив його шаблею, раз, плазом. Але зять його не бив і грошей не брав. Гроші взяв Яцко Тяглик, і Панащик, і господарі ті. Яцко-кравець також у тім убийстві винен, бо його києм бив.

Тоді пустили його і дали відпочити, а потім підвісили вдруге, і за другим, ще болючішим «потягненням», він сказав:

— Гроші забрав Яцко Тяглик з іншими. А я орендаря тільки раз ударив плазом, а зять рогатиною. А на смерть забили орендаря Панащик, Мисько Міняйлик і вихрест Яцко-кравець, той, що сидить тут у Дубенському замку. Коней забрав Яцко і дав мені одного, а сам на другім, і поїхали ми до Корниці. А як приїхали туди, жовніри забрали коня у Яцка, а в мене взяв собі коня війт корницький.

Іє знати вже, де була правда, чи в цих останніх признаннях, чи в попередніх, бо чим далі, тим більш ставало очевидно, що змучений Олександр втратив уже всяку силу відпорну і готов був давати якраз саме такі відповіді, яких від нього хотіли, аби не мучитися. Та коли питали його ще про єврея Мошка, чи не збирався і його вбити, Олександр спочатку сказав, що не знає, але потім і на це потакнув, що син Лупин і зять власне на те й мешкають у Мошковім будинку, аби його вбити. «І вони-то нам і відімкнули тоді вікна».

Але суд не був вдоволений і цими признаннями і велів мучити Олександра до кінця. Кат потягнув його третій раз і припікав по тілу огнем. Але Олександр не міг сказати більше, тільки те саме:

— Убили орендаря зять і син Лупин, Яцко

Тяглик, Мисько Міняйлик, Яцко-кравець, що тепер у замку сидить, і я був там же. Господарі відчинили тоді вікна до сіней, і вони збиралися вбити і Мошка з Яцком Тягликом.

Потім, знявши Олександра з мук, прочитали йому протокол. Він був уже зламаний тортурами, погодився з думкою про неминучу кару смерті і тільки не хотів нових мук. Тому заявив, що в протоколі все вірно, так, як він показував на муках, і він все те «добровільно підтверджує».

Тоді суд спитав його, як хоче приготуватися до смерті? Чи покликати йому священика, тому що він був вихрещений на християнську віру. Олександрові ще відкрилася слаба можливість щось виторгнувати від смерті за поміччю релігії — удатися до протекції духовенства, просити пожалувати як вихреста, може, попробувати щось зискати, заявивши бажання перейти на католицьку віру з православної, на котру його вихрестили козаки. Але видно, що муками зломлена вже була в нім всяка енергія самозаховання. Він покінчив в останніх хвилинах всі рахунки з життям. Ренегат, розбійник і бозна ще хто — він мав тепер перед собою тільки одне: вмерти як годиться — і хотів цього. І на запитання суду сказав:

— Я не доброї волі охрестився, козаки мене охрестили. Немало наших вихрестилося, а потім знову жидами стали, і я не хочу бути християнином. Прошу, аби мені вмерти в жидівській вірі, а ім'я моє Лейба.

Вислухавши це, уряд посвідчився возним, шляхотним Яном Пчолкою, щодо слів підсудного, що він ухиляється від християнської смерті. Але, перше ніж перейти до засуду, по-

становив ще такі покликати православних духовних з міста: протопопа дубенського, отця Семена Кониського і отця Дмитра вікарія дубенського, аби вони його з обов'язку свого священичого намовляли триматися християнської віри, в яку його охрещено — і висповідатися на смерть. Але Олександр і їм повторив, що вихрестився він поневолі, а тепер іде вже на смерть, на життя не має надії і хоче вмерти в жидівській вірі. А називається Лейба і просить, аби так було.

Тоді суд приступив до декрету. Уважаючи, що з посвідчень обох сторін і признань, добровільно даних на тортурах, показується явно, що Олександр вихрест був учасником убийства жида Маєра, орендаря базалійського, разом з іншими базалійськими міщанами, вирахуваними в цім процесі, знаходить, на підставі права християнського, ближчою до доказу своєї справи присягою сторону жалобників: Диньку, жінку жида Маєра-небіжчика, і зятя його, тому що Олександр, прийнявши віру християнську, тепер її не хоче триматися і від неї відступив. Має Динька з зятем удвох зложити присягу в тім, що Олександр був винен в убийстві небіжчика разом з іншим товариством.

Питано Олександра, чи жадає присяги жалібників. Відповів, що не жадає і добровільно звільняє їх з присяги, призначаючи себе винним — і не хоче їм робити ще тої прикрості.

Тоді й суд жалібників від присяги звільнив і, вважаючи вину доведеною, нинішнього обвинуваченого на підставі права майдебурзького, в частині четвертій описаного, засудив яко убійника на кару смерті, відрубанням голови

мечем, а засуд для пам'яті велів записати.

Вихрест Олександр в смерті своїй приложився до віри отців.

ЯК МИ СТРИЧАЛИ НОВИЙ РІК

(Уривок із спогадів Івана Галайчука)

 На попризень, другого дня Різдва, може, й години дзигарової по обіді не минуло — вдарили в сурми у нашім полку до походу. Тільки-що пошикувалися, пролетіли козаки гетьманські, що пан гетьман їдуть. Заграли наші музики на церемонію, а за малу хвилю почули гетьманську музику. Пан гетьман стали перед марківською сотнею, коло нас, махнули музиці мовчати й сказали:

«Пане полковнику, посилаю тебе в заставу на уманську дорогу. Маєш затримати ляхів. Надіюсь на тебе, що мені даси часу до нового року».

А потім звернувся до полку, каже: «Панове молодці, припало вам на собі цей тягар понести. Сподіваюсь на вас, як на людей лицарських, що не пожалуєте здоров'я і живота свого за військо козацьке і за народ наш український постояти. Дайте мені часу до нового року».

Пан полковник на те шлика свого з себе скинули, і вся старшина, і весь полк. І так сказали:

«Надійся, батьку! Хіба через наші голови ворог переступить».

І ми теж все те крикнули.

Пан гетьман сказав:

«То рушайте з богом».

І так як були, пішли — музика наперед, пан полковник із старшиною з клейнодами, а за ними сотні, одна по другій. Музика гетьманська заграла на дорогу, і пішли ми повз неї сотня за сотнею.

Веселої грала, а так як її прийшлося минати — неначе на той світ уже чоловік переїздив.

І як остання сотня пана гетьмана проминула, заграли наші музики полкові «Гей з-за моря, з-за лиману...» І так ішли ми яку годину з музикою.

Ночували в Іванківцях, а другого дня пан полковник стали в Копилах з обозом. Сотня марківська на уманській дорозі в другій заставі, а наша в першій заставі, на самім переді.

Між нашою сотнею та марківською була га — пан полковник сказали воду спустити, і так усе те поле залляла, і замерзло гладко як скло. Казали не їздити тудою — стежки не робити, аби ляхам не псували підлоги до танцю. За тим ставом наша сотня покопала шанці й залягла на заставі. Стерегли день і ніч, чергуючися.

В нашім десятку був отаманом Каленик Старий; прозивався властиво він Деркачук, та інакше його не звали як Старий. Ми з Терешком Колесниченком, що моїм колегою був, з нашого таки села, — ми під рукою того Каленика ходили від першого року, як у військо пішли, у науку. Був для нас старий як батько, хоч дуже був суворий і маломовний, і смертельно не любив, як хтось його щось питав не дуже потрібне. Ми так міркували, що він через те і в старшину не вийшов, через свою

ту маломовність. Йому б полковником великим бути було, а не дідом січовим. А може, й умисно старий то на себе напускав, бо таки не любив старшинувати. «Свого носа пильнуй, діло своє сповняй, а не розказувати пхайся», — було, бурмоче. Правда, що й не кожного сотника так шанували, як його — дарма, що простий козак був...

Так ото, кажу, ми в його десятку були. Засядемо в шанцях, тільки носи з-поза них, як щупак з води, повисуваємо. Гомонимо собі стиха, і старий часом слово докине. Або й мовчки сидимо та з рушниці собі міряємо на дерево сусіднє або на птаха якогось. У мене тоді була яничарочка лепська! Батько покійник, нехай царствує, з-під Хотина приніс. А як в 38-ім році⁷ під Потоцького йшов, не взяв з собою її, лишив матері. «Се Іванові», — каже, мені б то значить. Пожалкував яничарочки, та й справді не вернувся тоді з походу. Мати її в коморі ховали і не давали до рук узяти, — аж як у військо виправляли, поблагословили і ту яничарку дали. «Носи, — каже, — батьківську пам'ятку, та батьківської слави пильнуй — піднеси, а не понизь». Нехай царствує покійниця!

Так ото, бувало, як висидимо до вечора, то так бувало радісно подумаєш: «Ну, це ми один день панові гетьманові причинили». А ніч простережеш, світ побачиш і тишишся: ну, ще до Нового року одним днем ближче стало. Хоч ніби й не наша то заслуга, що ляхи не приступають, а все радість, що війську нашому полекша. Бо пан гетьман, прочувши, що вже військо польське наступає, виступили спішно,

⁷ Себто в 1638.

а полки — котрі прийшли, а котрі тільки-що прибували.

Так ми раділи, як на святах, — хоч як було нам гірко. Гарячої страви й не нюхали. Огня запалити не можна було. Декому й пальці позадубіли, й носи та вуха попропадали. Гризли сухарці та снігом закушували. Завівало нас сніжком не раз добре, а гріла нас, вибачайте за слово, тільки кузка козацька. Тій було добре! Як не стерегли, то спали в повалку, не розбираючись, в чім було.

У нашого отамана була в торбі сорочка біла. І помітили ми, що він кожного дня, як устане зо сну, все достане її з торби, погляне, погляне, в руках повертить, та й назад положить. Ото й міркували, що отаманове серце ще ворога не чує, не каже білу сорочку на смерть убирати — то й нам було спокійніше: либонь, сьогодні ще ляхів не буде.

«Диви, — кажу я Терешкові, — ще ми на вулиці з дівчатами погуляємо».

А ми з Терешком були ще парубки. Мені було двадцять п'ять, а Терешкові двадцять чотири. Тільки що я був вільний козак — куди схоче, туди скаче, ніхто за ним не заплаче. А Терешко з Мотрею Запотічною хліб святий уже обміняли, й мало бути весілля оце саме у мясоїд. Ех, хороша була дівчина, боже мій! То я вже й не згадую, а як тільки подумаю за нього, то мене наче кліщами за серце стисне. А він, неборак, ані писне.

Так ото минуло чотири дні. Прийшли Маланки, під Новий рік. Сиділи ми в передущих шанцях, і вже почало добре темніти. Гаврило Суховієнко й каже:

«Ну, братця, діло ми своє сповнили, на Новий рік гетьман ляхів не побачить».

«Можна тепер і до обозу,— Корній жартує,— кулешику гаряченького похлебтати...»

«Ну, це діло інше! Як не звелить гетьман, посидимо тут і до Петрівок,— Гаврило відказує.— А тільки тепер щоб і поткнулися ляхи, то до гетьмана на Новий Рік не доступлять...»

Так гомонимо, а отаман як кишне, щоб мовчати. Затихли, нічирк — на нього дивимось. Просиділи так довгенько.

«Тягни»,— як не скрикне раптом.

А в нас такий знак був, як вороги наступатимуть: був мотузок від шанців до шанців, і треба було тягнути доки стане,— добіжить, значить, до діри колодка, що до мотузка прив'язана, а тоді почнуть звідти назад тягнути: значить, уже покітили там, і далі знак подадуть.

Як отаман крикнув, ми всі так на рівні ноги й посхопились. От тобі й Новий Рік!

Гаврило тягне, котрі ближче — помагають. Став мотуз, потім назад потягнули.

Ну, тепер піде тривога по цілому полку, по цілому війську... Тільки щоб не дурно!

Посідали, слухаємо: справді, тупотять коні, підковані, багато. А не видно було нічого — стемніло, та й мрака стала осідати.

«На закруті! — отаман каже. Потім підвівся: — Ну, браття,— каже,— прийшов наш час! За батьків стареньких, за діточок дрібненьких, за церкви божі, за весь народ наш хрещений український, як годиться чоловікові лицарському, постояти і голову положити чесно і непростидно!.. Прощайте, пани браття, не поминайте лихом. Хто жив останеться, нехай пом'яне нас тут усіх: Степана, Гаврила, Оста-

па, Корнія, Терешка, Івана, Дмитра, Грицька, Прокопа, Івана, і мене, грішного Каленика... А не буде з нас кому пом'янути — не журіться, має нас Господь Бог у пам'яті всіх...»

Так гомонить. Думаю — от коли язика старому розв'язало. Ну, прийшов нам край. Потім почоломкався він з сусідом, і ми за ним. Я з Терешком зачав говорити: «Поклони...» — та й не договорив, голос йому увірвався. Ну, та я й так знав, кому поклонитися.

Притихли ми, як мертві. Хто молитву читає, а гадки — так одна другу попереджає: що колись бачив, думав, так все в один мент перед очима стало. А військо зближається, чути, як гомонять, як зброя на котрімось задзвонить або підкова в камінь удариться. От уже й виходять з-за горбка.

«Стріляй»,— каже отаман і стрілив перший. І за ним. Як не зчиниться там метушня. Летять до нас.

«Набивай». Набиваємо, а ляхи от-от надлітають. Пом'яни, Господи, царя Давида і всю кротість його!

«Стріляй»,— каже. Стріляємо просто, як у копу сіна. Коні сторчка стають, падають. Крик, прокльони.

«Приймай!»

Ми з-за шанців на них, у списи. Коні летять на нас, на списи наші. Та що, нас жменька, а їх ціла хоругов!

Налетів кінь на мій спис, піднявся сторчка, а з другого боку другий — оперезало мене раз і другий, та й зостався я в шанцях.

Було нашої сотні чотириста тридцять два. А вернулося додому без двох тридцять.

Та панові гетьманові сповнили, що обіцяли:

до самих Водохрищ ляхи з нашим полком востузились. За те мав гетьман час, чим їх прийняти — добре прийняв.

Постояли за батьків стареньких, за діточок дрібненьких, за церкви божі, за весь наш народ хрещений український, як покійничок отаман перед смертю казав.

Так і не вгадав, коли білу сорочку на себе взяти!..

УКРАЇНСЬКИЙ ФЕНІКС

Ніщо не гине навіки, окрім марного.

Усілякі запроданці й лакузи розтерзували творчу спадщину Михайла Грушевського плугами наклепів і злоби, а його ім'я випікали вогнем з пам'яті народу. А він — воскрес і освітив своїм могутнім талантом нашу непросту дорогу, розповівши усьому світові, що ми, українці, — не населення, а народ.

Внесок Грушевського у скарбницю науки був відзначений званням академіка Української академії наук і навіть Академії союзної. Але, не дивлячись на це, офіційна історична наука вбачала в ньому свого найбільшого ворога й ще в недавні часи називала не інакше як «зубром українського буржуазного націоналізму».

Сьогодні багато людей зачитуються книгами М. Грушевського як духовними молитовниками нації. І якщо ми ерик Грушевського-історика ми почали вже потроху освоювати, то глибину творів Грушевського-белетриста нам ще треба належно відкрити і належно поцінувати.

Грушевський прожив досить довге життя: народився невдовзі після скасування кріпацтва, а помер уже в часи соціалістичного будівництва. Його батько був інспектором народних училищ, а служив (тоді не казали «працював» — «служив»!) на Північному Кавказі.

Михайло одержав чудову освіту. Спочатку зразково скінчив першу тифліську (по-теперішньому, тбіліську) класичну гімназію. Перебуваючи в Грузії, він ще з юнацьких років відчув жадібний потяг до далекої своєї батьківщини, до її пісень та минушини. Тож університетську освіту вже здобув у рідному Києві, на історико-філологічному факультеті, у визначного українського історика Володимира Антоновича.

Свою дисертацію («Барське староство») Михайло Грушевський захищав у великому університетському залі. Опонувати, тобто критикувати твір дисертанта, мав сам Антонович. Однак на захисті останній мовив приблизно так: «Ми з вами разом працювали, разом

шукали наукової правди. Коли помилялися, то теж разом. Ми з вами — люди одних поглядів, одних наукових висновків, то й опонувати вам я по самій суті справи не можу».

На той час у Львівському університеті цісарським указом (Галичина належала тоді до Австро-Угорської монархії) засновано було кафедру української історії. За найдостойнішого викладача міг бути з усіх тодішніх українських істориків лише єдиний Володимир Антонович, але він, пославшись на свій похилий вік, порадив запросити на викладання свого найкращого учня Михайла Грушевського.

Протягом семи семестрів молодий учений начитував загальний курс історії України, цей курс згодом ліг в основу тієї історії України, над якою він працював усе життя і яку вважав справою честі всього свого покоління.

До Грушевського історики починали виклад свого предмета з найдавнішого періоду, розповідали про розселення слов'янських племен, формування Київської держави, а тоді раптом переходили до князівства Володимирського, Московського і далі читали вже саме історію Московської держави, лише де-не-де додаючи окремі епізоди з історії української — про Данила Галицького, унію, Богдана Хмельницького. Грушевський показав, що в основі цього підходу лежить лише генеалогія московської династії, тобто історія царського роду...

У своїй «Історії...» Михайло Грушевський вивів життєпис України з історії Київської Русі. Він позбирав і органічно поєднав усе, що стосувалось історичного розвитку українського народу та його території, і показав шлях українців як безперервну еволюцію — від найдавніших і аж до найновіших часів — на національно-державній основі.

У Львові М. Грушевський сам створив історичну школу, виховавши таких видатних вчених, як І. Джигора, І. Кривецький, І. Крип'якевич, М. Кордуба. Розробляючи наукові теми, вони роз'їжджалися по архівах Кракова, Москви, Києва, Варшави, Петербурга опрацьовувати сировий матеріал. Грушевський об'єднував їхні результати в могутню будову української історії, вносячи до своєї праці велетенську кількість нових фактів із першоджерел.

Перший том «Історії України-Русі» з'явився 1898 року, коли Україна святкувала сторіччя «Енеїди» Котляревського — сторіччя нового періоду своєї літератури. Як відзначав у рецензії на цей перший том професор Берлінського університету Олександр Брюкнер, подібного твору «довго не зможе виставити не те що жодна країна, а й навіть країна із старішою слов'янською літературою».

1897 року Михайла Грушевського обирають головою Наукового товариства ім. Шевченка. Під його головуванням це Товариство виконувало роль Академії наук, заснувати яку в ті часи не було змоги з огляду на політичні обставини в царській Росії і в Австро-Угорщині. За неповні двадцять років Грушевський відрегулював 112 томів «Записок» цього Товариства — розвідок на різноманітні українознавчі теми. Під загальним керівництвом Грушевського величезну роботу проводили окремі комісії, виходили серії найрізноманітнішого профілю — «Жерела (Джерела) до історії України-Русі», «Українсько-руський архів», «Пам'ятки української мови і літератури», «Етнографічний збірник», «Матеріали до українсько-руської етнології» і т. д.

Разом з Іваном Франком, Володимиром Гнатюком та Осипом Маковеем Михайло Грушевський почав видавати «товстий» журнал «Літературно-науковий вісник», що об'єднав письменників з Наддніпрянщини, Галичини й Буковини.

Велику наукову і громадську роботу М. Грушевський поєднував з активною політичною діяльністю. Зокрема він був одним з керівників національно-демократичної партії в Галичині (1899 р.), Товариства українських поступовців (1908 р.), Української партії соціалістів-революціонерів, головою Центральної ради (1917—1918 рр.). У 1919 році емігрував за кордон — спочатку в Австрію, а згодом у Прагу. В 1924 році на його прохання ВУЦВК дозволив йому повернутися на Україну.

З автобіографічного оповідання М. Грушевського «Як я був колись белетристом» читач вже знає, що спочатку Михайло Сергійович думав присвятитися письменству. Перші літературні спроби юного гімназиста привітали Іван Нечуй-Левицький і Дмитро Маркович. Але вже в Київському університеті його заповонила історична наука, і за всі студентські роки він надрукував одним

огне оповідання «Неробочий Грицько Кривий».

Переїхавши до Львова, М. Грушевський виступав із новими оповіданнями частіше. На початках свого «доривочного» (уривками) письменства Грушевський розглядав своє заняття літературою як служіння рідному народові задля розвитку його громадянської свідомості.

Тим часом в оповіданнях і нарисах М. Грушевського 1909—1912 років, об'єднаних 1918 року в книжку «Sub divo», проглядають уже й інші мотиви. Автор окреслює стан людини, яка раптом забуває про свої буденні клопоти, про якісь дрібні інтереси й справи, і задумується над життям, над вічними таємницями світу. Такі почуття й настрої будить у людині відкрите небо, особливо нічне, коли винятково гостро відчувається зв'язок з безкінечним космосом, а людина ніби прилучається до вічності. А от в оповіданні «На горах» із цієї збірки він провіщує екологічну трагедію нашої землі. Скільки художньої енергії спресовано в цьому маленькому шедевр-роздумі, що міг би по праву стати прологом до самої авторитетної Червоної книги природи...

Уся художня проза Михайла Грушевського і його граматичні два твори були зібрані до купи ще за його життя, 1928 року, в книжці «Під зорями», яку критика відзначила як дуже визначне явище. А еміграційний поважний літературознавець Богдан Романенчук влучно підмітив, що Михайло Грушевський якщо й був у літературі гостем, то тільки аж ніяк не випадковим, а рідкісним.

СЕРГІЙ БІЛОКІНЬ

У книзі «Предок» видрукувані всі белетристичні твори Михайла Грушевського, окрім двох невеличких історичних драм «Хмельницький в Переяславі» і «Ярослав Осмомисл» (цикл «Історичні образи»), оповідань «Особисте щастя», «Історія одної ночі» (із циклу «З юних днів»), «Пенати», «Комета» (із збірки «Sub divo»), «Історія сеньйори Занети Альберіго з Венеції», «Біжниця в Зомембергу» (із збірки «З старих карток») та кількох його поезій.

У зв'язку з тим, що «Веселка» — видавництво для дітей, поодинокі місця в тексті книги адаптовані до сучасних літературних норм.

Збірка «Предок» друкується за виданням: Грушевський М. Під зорями. — Х.: Кооперативне в-во «Рух», 1928. Її в свою чергу склали передруки збірок «Sub divo», «З старих карток» і двох циклів «З юних днів» й «Історичні образи».

З ЮНИХ ДНІВ

Б е х - а л ь - Д ж у г у р — датовано 1885 р.; друковано вперше під псевдонімом М. Заволока у Львівському «Ділі» (1885, ч. ч. 66—68). Передруковувалось у збірнику «Вік» (1902, т. III).

Б і д н а д і в ч и н а — датовано 1885 р.; друковано вперше (псевд. М. Заволока) в збірнику: «Степь. Херсонський белетристичний сбирник» (С. Петербург, 1886).

Н е р о б о ч и й Г р и ц ь к о К р и в и й — датовано: Київ, 1888; артовано вперше в «Літ.-наук. віснику» (1898, т. IV).

Я н о в е л ь м о ж н и й с в а т — датовано: Львів, грудень 1897 р.; друковано вперше в «Літ.-наук. віснику» (1898, кн. I) із заголовком: «Ясновельможний сват. Різдває оповідання М. Заволоки (Михайла Грушевського)».

Цикл оповідань, названий М. Грушевським «З юних днів», складають твори, видані 1904 р. київським видавництвом «Вік» під назвою «Оповідання».

До збірки «Оповідання» було подано дві передмови.

I. ВІД АВТОРА

Шановні земляки надумали видати мою белетристичну спадщину. Справді, воно як спадщина, бо белетристика для мене стала вже річчю минулою.

Перші два оповідання походять з тих часів, коли я серйозно приготувався бути белетристом і багато працював над тим. Було це в останніх класах гімназії. Потім інтереси мої й робота моя пішли в інший бік, і все рідше приходила мені фантазія до белетристичного писання. Третє оповідання походить з моїх університетських часів, але було друковане значно пізніше, в децю зміненій формі. Четверте («Особисте щастя». — Рег.) було написане по переході до Львова, для публіки галицької — це мало свій вплив на його уклад і мову. Останнє було написане для першого числа новозаложенного тоді (року 1898-го) журналу «Літературно-науковий вісник», з нагоди ювілею

Хмельниччини. Не ввійшли в цю збірку з моїх оповідань, коли-небудь друкованих, тільки два — одне найперше (1884), видане без моєї відомості, і одне пізніше, з р. 1894, — це останнє з причин незалежних від мене. М. Г.

У Львові.

II. ОД ВИДАВНИЦТВА

Пускаючи в світ частину белетристичних творів відомого нашого ученого, видавництво вважає потрібним і від себе додати кілька слів про діяльність їх автора. Михайло Сергійович Грушевський на світ народився у вересні р. 1866; молоді літа свої прожив на Кавказі, де р. 1886 скінчив гімназію в Тіфлісі; вищу освіту здобув на історико-філологічному факультеті в Київському університеті, який скінчив р. 1890. Р. 1894 у Львівському університеті засновано українську кафедру всесвітньої історії і професором покликано д. Грушевського. Перебравшись до Львова, проф. Грушевський стає на чолі наукової роботи в Галичині; член Наукового товариства імені Шевченка від самої реорганізації Товариства в наукову інституцію (з р. 1892), він р. 1895 приймає на себе редакторство «Записок Наукового товариства імені Шевченка», а р. 1897 починає заправляти всіма ділами Товариства як голова його. Р. 1898 з ініціативи проф. Грушевського засновано у Львові новий орган «Літературно-науковий вісник», якого співредактором професор є й досі, та «Видавничу Спілку» — найбільше й найдіяльніше видавництво, яке до цього часу було в Галичині. І як редактор «Записок» та «Л.-н. вісника» і як голова Товариства проф. Грушевський виявив надзвичайну енергію і працьовитість; його трудами Товариство стало врівень з європейськими науковими інституціями, згуртувавши кругом себе цілу школу українських учених і видаючи щороку багато цінних наукових праць, переважно з історії, історії літератури, етнографії, археології тощо. На ниву письменства проф. Грушевський виступив р. 1884, спершу белетристичними творами, друкуючи їх в «Ділі», «Зорі», останніми часами в «Літературно-науковому віснику» та інших виданнях українських (псевдонім — М. Заволока). З наукових праць проф. Грушевського важливі: «Очерк истории Киевской земли» (Київ, 1891), «Барское старство» (Київ, 1894), «Виймки з жерел до історії України-Русі» (Львів, 1895), «Описи королівщин в землях руських XVI в.» (Львів, 1895—1903, чотири томи), «Розвідки й матеріали до історії України-Русі» (Львів, 1896—1904, п'ять томів) і капітальна «Історія України-Русі» (досі вийшло чотири томи у Львові, 1898—1903). Окрім того в «Записках Наукового товариства імені Шевченка» проф. Грушевський містить багато розвідок, матеріалів, заміток та рецензій історичного переважно змісту, а в «Л.-н. віснику», окрім белетристичних творів, друкує праці літературного та громадсько-культурного змісту.

SUB DIVO

Ніч — друковано вперше (підп. М. З.) в «Літ.-наук. віснику» (1909, кн. V).

Предок — друковано вперше (підп. М. З.) в «Літ.-наук. віснику» (1909, кн. XI).

З похорону — друковано вперше (підп. М. З.) в «Літ.-наук. віснику» (1911, кн. I).

1918 року в Києві випущено збірку під назвою «Sub divo». Оповідання, начерки, замітки, в якій передруковано «Ніч», «Предок», «З похорону», «Тестаменти» (друковано вперше, датовано 1910 р.), «На горах» (друковано вперше, датовано 1912 р.).

До збірки «Sub divo» автор дав таку передмову:

Оповідання, начерки й замітки, зібрані в цій книжці, походять з р. р. 1909—1912. Я зібрав їх під спільним заголовком «Sub divo», трудним до перекладу виразом — «під голим небом», чи що, — щоб передати цими словами те почуття, коли людина бачить себе перед лицем вічності чи всесвітнього простору, — коли падає все, що обмежує, закриває ці перспективи, відгороджує людину від них і від тих запитань, які вони ставлять. Відкрите, голе небо, особливо нічне, часто будить такі почуття і настрої в людині, вирваній з метушливості щоденних інтересів, і я ужив цього виразу як ключа до тих настроїв, котрими перейнята ця збірка.

Я нітрохи не маю себе надією, що гадки, тут виложені, можуть звести до широкого відгомін. Але я думаю, що в декількох вони зачеплять струни і нагадають їм подібні ж власні настрої. І це, кінець кінцем, єдине, на що може взагалі придатись писане (чи друковане) слово — подати одиному руку через простір місця, часу і всі життєві перегороджі перед лицем тої вічності, що прозирає до нас з мовчазної безодні зоряного неба. Збірка, приготовлена чотири роки тому, виходить тільки тепер. Тоді вона була «не цензурна»: те, що друкувалось в р. р. 1909—1910, не могло бути передруковане в 1913.

З СТАРИХ КАРТОК

У Святої Софії — друковано вперше (підп. М. З.) в «Літ.-наук. віснику» (1913, кн. IV).

Як ми стрічали Новий рік — друковано вперше в «Селі» (1911, ч. I).

Вихрест Олександр — друковано вперше в «Промені» 1917, ч. 5—6 і в львівському «Українському слові» (4. X. 1917, ч. 222).

Розмова з Кривоносом — видрукуване вперше, датовано: Криворівня, 1914.

Збірка «З старих карток» видрукувана 1918 року в Києві.

У передмові до збірки «З старих карток» автор дав передмову:

В цій книжці зібрані оповідання на історичні теми, писані в р. р. 1911—1914, друковані і не друковані. Темі їх такі ж ірреальні, як і в першій серії («Sub divo») ... являються таким же утвором фантазії, як і розмова з Кривоносом або спомини Галайчука. Автор брав тільки історичну обстанову, але не фабулу.

СЛОВНИЧОК

Abciga — півкруглий чи багатокутний виступ у стіні церковної будівлі
Автентичний — справжній
Агорація — обожнювання, поклоніння

Аксельбант — наплічний шнур з металевим наконечником
Амбітний — самолюбний, честолюбний
Ангажемент — запрошення актора на певний строк для участі в концертах чи спектаклях
Афект — емоційний процес, що на вально й бурхливо оволодіває людиною

Ахілл — у давньогрецькій міфології найхоробріший із грецьких героїв, що здобували Трою

Братство — мається на увазі Боголюбський Братський монастир на Києво-Подолі

Вакації — канікули
Вахляр — віяло
Відлоги — каптур, частина верхнього одягу для захисту голови в негоду
Волощина — Румунія
Ворохобний — бунтівничий, бевтежний

Гарець — міра сипких тіл, три з чвертю літри

Дискреція — секрет
Дідинець — подвір'я
Довбиш — литаврист

Слей — рослинна, здебільшого маслянова олія, що використовується для церковних обрядів. Тут: втіха

Женячка — одруження
Жовна — дятел

Заларся — захоплення

Іменник — тезко
Імперативний — такий, що вимагає беззастережного виконання

Інгліз — тут: англієць
Інтегральний — нерозривно зв'язаний, єдиний, цільний
Інтересан — зацікавлена людина

Капелан — католицький священник, що править у каплиці для вузького кола людей
Камерарій — кімнатний служник
Касарня — казарма
Кварцяне військо — військо, що утримувалося на четверту частину прибутків з королівських маєтків старої Польщі
Кирея — верхній довгий суковий одяг із відлігою
Клярет — сорт виноградного вина
Констеляція — взаємне розташування сузір'їв
Кореспондент — представник газети чи журналу
Корзно — різновид плаща

Ланець — пройдисвіт
Лядський — польський

Magi — згідно корану, пророк Аллаха
Маєстат — велич, величчя
Мартопляс — вітрогін, жевжик, блазень
Матура — іспити на атестат зрілості
Мекка — головний релігійний центр мусульман
Мишури — коридорний служитель у готелі
Мітичний — міфічний

Нагілки — переслідування, утиски

Обметиця — борошняний пил, що осідає в млині. Тут: непотріб
Опанча — широкий плащ
Орієнтальний екзотизм — східні дивовижні речі
Оршад — прохолодний напій з мигдалевого молока з цукром
Осил — данина зерном

Пансіонер — у «Споминах» М. Грушевський, що мешкав при гімназії, розповідає (батьки його лишались у Владикавказі): «Принцип був такий, що пансіонери мають діставати не тільки їжу й одягу, але й книги, й усе потрібне до науки»
Пастевня — пасовище
Патент — посвідчення
Пачоси — відходи при чесанні вовни, льону, бавовни тощо
Півосьмачки — міра ваги
Пієтизм — глибока повага, шанобливе ставлення
Пінкертонівський — детективний
Постав — сувій тканини
Похва — піхва (від шаблі)
Префект — інспектор, помічник ректора
Прещення — заборона
Прозеліт — особа, що прийняла нове віросповідання

Райця — радник, член магістрату
Резигнація — відмова, жертва
«реація» — канікули
горизм — суворе дотримання принципів
Ригван — велика карета для далеких подорожей, запряжена 6—12 кіньми
Різтво — свято на честь народження Ісуса Христа

Сам п'ятнадцять — урожай, коли, скажімо, кілограм посіяного зерна дає змогу зібрати п'ятнадцять кілограмів
Скрупулянтний — надзвичайно точний, докладний

Сливе — майже
Софістика — словесне плетиво, що заводить в оману
Слудей — вихованець Києво-Могилянської академії
Стоїчний — мужній у життєвих випробуваннях
Схоластика — відірвані від життя формальні знання

Тирада — довга промова
Товмач — перекладач
Толока — гуртова праця, за яку не платять грішми, а пригощають

Уїгати — критикувати

Фоліант — об'ємна книга великого формату
Фрізія — частина Нідерландів

Хлоп — тут: людський зріст
Хмельниченко — Богдан Хмельницький
Хоругов — військовий загін
Хуста — білизна

Цісарєва — дружина цісаря, царя

Чинш — плата за користування землею, оброк

Шарварок — обов'язкова робота всіх по напрямі доріг і мостів
Шатанський — сатанинський
Швабський — пруський
Швагер — брат дружини
Шлик — різновид шапки
Штаба — смуга металу
Штивний — жорсткий, твердий

ВИДАВНИЦТВО «ВЕСЕЛКА»
ВИСЛОВЛЮЄ СЕРДЕЧНУ ВДЯЧНІСТЬ
ЧЛЕНУ-КОРЕСПОНДЕНТУ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ШЕВЧЕНКУ ФЕДОРУ ПАВЛОВИЧУ
ТА ПИСЬМЕННИКОВІ
ШЕВЧУКУ ВАЛЕРІЮ ОЛЕКСАНДРОВИЧУ
ЗА ДОПОМОГУ В РОБОТІ
НАД ЦІЄЮ КНИГОЮ.

ЗМІСТ

Як я був колись белетристом	5
---------------------------------------	---

ІЗ КНИГИ «З ЮНИХ ДНІВ»

Бех-аль-Джугур	15
Бідна дівчина	32
Неробочий Грицько Кривий	51
Ясновельможний сват	81

ІЗ КНИГИ «SUB DIVO»

Ніч	113
Предок	119
З похорону	128
тамент	137
На горах	177

ІЗ КНИГИ «З СТАРИХ КАРТОК»

У святої Софії	185
Розмова з Кривоносом	211
Вихрест Олександр	219
Як ми стрічали Новий рік	230
Білокінь Сергій. Український фенікс. Післяслово	237
Бібліографія та коментарі	241
Словничок	244

Літературно-
художественное издание

Грушевський
Михаїл Сергєевич

ПРЕДОК

Из беллетристического наследия

(На украинском языке)

Художник

Гаврилюк Иван Михайлович

Составление, послесловие и примечания

Белокоия Сергея Ивановича

Составитель фотоналюстраций

Демиденко Андрей Петрович

Киев «Вэселка»

Художній редактор В. Ю. Тернавський

Технічний редактор О. І. Дольницька

Коректори Н. П. Романюк, А. В. Сушинець

ИБ № 5741

Здано на виробництво 26.06.90. Підписано до друку 10.10.90.
Формат 84×108/32. Папір друк № 1. Гарнітура балтика. Друк
високий. Умовн. друк. арк. 13,02+вкл. (0,84)=13,86. Умовн.
фарб.-відб. 14,07. Обл.-вид. арк. 9,73+вкл. (0,74)=10,47. Тираж
200 000 пр. Зам. 0—2292. Ціна 5 крб.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселка».
252655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єд-
нання «Поліграфкнига», 252057, Київ-57, Довженка, 3.

В книге «Предок» представлены наиболее яркие сочине-
ния из художественного наследия выдающегося отечественного
историка и ученого, одного из самых великих поборников
украинской духовности Михаила Грушевского, которые после
долгих десятилетий умалчивания придут к нашему современ-
нику. Издание иллюстрировано редчайшими фотоматериалами.

Грушевський М. С.

Г91 Предок: Из беллетристичної спадщи-
ни / [Упоряд., післяслово та приміт.
С. І. Білокоия; Упоряд. фотоіл. А. П. Де-
миденка]; Худож. І. М. Гаврилюк.—
К.: Веселка, 1990.— 247 с.: іл.

ISBN 5-301-01152-9

Книгу «Предок» складають найяскравіші твори з ху-
дожньої спадщини видатного вітчизняного історика і вче-
ного, одного з найбільших поборників української духовності
Михайла Грушевського.

Г 4702640101—264

М206(04)—90

БЗ—13—24.90.

ББК 84Ук1